HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A TARTALOMBÓL:

Zachar József

A FRANCIA KIRÁLYSÁG 18. SZÁZADI MAGYAR HUSZÁRAI

Történelmi-statisztikai tanulmány

Heiszler Vilmos

REVANSVÁGY ÉS REALITÁSÉRZÉK

Albrecht főherceg hadseregszervezési és katonapolitikai nézetei 1866–1870 között

4

XXVII. ÉVFOLYAM · BUDAPEST, 1980

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

4

1980

ÚJ FOLYAM · BUDAPEST · XXVII. ÉVFOLYAM

A HADTÖRTÉNELMI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Heiszler Vilmos egyetemi tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar (Budapest), *Lengyel István*, a történelemtudományok kandidátusa, egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar (Budapest), *Lukács Lajos*, a történelemtudományok kandidátusa, a Magyar Tudományos Akadémia tudományos főmunkatársa (Budapest), *Marosi Endre*, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat főmunkatársa (Budapest), *V. Molnár László* főiskolai tanársegéd, Kaposvári Tanárképző Főiskola (Kaposvár); *Godó Ágnes* alezredes, a hadtudományok kandidátusa, *N. Ipoly Márta*, *Oláh Zsigmond*, *Viniczai István*, *Windisch Aladárné*, *Zachar József*, a történelemtudományok kandidátusa, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos munkatársai.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum folyóirata

Szerkesztő bizottság:

Balázs József (főszerkesztő), Benda Kálmán, Farkas Márton, Godó Ágnes, Háncs Ernő, Hetés Tibor, Liptai Ervin (a szerkesztő bizottság elnöke), Mucs Sándor, Nagy Gábor, Nádor Tibor, Ölvedi Ignác, Tóth Sándor, Urbán Aladár

Szerkesztő:

Csákvári Ferenc

Szerkesztőség:

Budapest I., Kapisztrán tér 2—4. Postacím: Budapest, Pf. 7. 1250
Telefon: 360-764

Kiadja:

a Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó Budapest VIII., Kerepesi út 29/b.
Postacím: Budapest, Pf. 22. 1440. Telefon: 330-993
Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 52,— Ft, félévre 26,— Ft

Terjeszti:

a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodájában (Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180-850. Postacím: Posta Központi Hírlap Iroda 1900 Budapest) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Index: 250 371 HU ISSN 0017—6540

80.2707/2-04 — Zrínyi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Vágó Sándorné vezérigazgató

TANULMÁNYOK

ZACHAR JÓZSEF

A FRANCIA KIRÁLYSÁG 18. SZÁZADI MAGYAR HUSZÁRAI
Történelmi-statisztikai tanulmány

A 17—18. század magyar hadtörténelmével foglalkozó újabb hazai irodalom megfelelő módon feltárta a francia—magyar katonai együttműködés egyik aspektusát, a sorozatosan Habsburg-ellenes háborúkat vívó francia udvar részéről a támaszt jelenthető magyar félnek való segítségnyújtást. Így közismertek a Francia Királyságnak a harmincéves háború folyamán az erdélyi fejedelemséggel kötött szerződései, a francia segélyhadaknak a szentgotthárdi csatában való részvétele, a hatvanas években Zrínyi Miklósnak és a Wesselényi-féle összeesküvés résztvevőinek francia kapcsolatai, az Erdéllyel és a bújdosókkal a hetvenes években kötött francia szerződések, az ezekből fakadó pénzsegély, sőt francia segélyhadak megjelenése, a Thököly-felkelésnek nyújtott francia pénzsegély és tisztek rendelkezésre bocsátása, végül a Rákóczi-szabadságharc idején folyósított francia pénzsegély, diplomáciai támogatás és a francia hadmérnökök, tüzérek magyar földön való hadba küldése.

A kapcsolatok másik vetülete, a sajátosan magyar fegyvernemnek tekintett huszárság jelentős magyar részvétellel való franciaországi megjelenése és fejlődése, mindeddig háttérbe szorult a hazai kutatások során, holott a francia hadtörténelmi munkák sohasem mulasztják el megjegyezni a franciaországi huszárok eredetéről, ahogyan *Marcel Dupont* megfogalmazta: „Magyarországról jöttek és már XIII. Lajos uralkodásától közülük néhányan a reguláris alakulatok keretében harcoltak."[1] Valóban, a Mercure Français 1630 augusztusi számában a 234. oldalon XIII. Lajos Ratisbonne-ba (Regensburg) való június 29-i bevonulásával kapcsolatosan a beszámolóban ott szerepel ez a mondat: „Egy órától kezdve érkeztek a társzekerek, ... és köztük néhány lovas, majdnem mind magyar, a többség szőrén ülte meg a magyar lovat, melynek farkát és combjait vörösre festették."[2] A francia udvar felfigyelt e magyar lovasokra.

A harmincéves háború folyására tekintettel a nagyhatalmú Richelieu bíboros 1635-ben azt indítványozta az uralkodónak, hogy szervezzenek három ezredből álló „magyar lovasságot". A Meilleray-, Espenana- és Sirot-ezred valóban magyar minta szerinti könnyűlovas alakulat volt. Tagjai között szerepeltek magyarok is, mások mellett tisztként szolgált báró galántai Esterházy György. A túlnyomó többség mégis német, lengyel és horvát származású volt.[3] Így az a

1 *Dupont, M.:* Nos vieux houzards. Paris, 1934. 2. o.
2 Közli: *Choppin, H.:* Les Hussards. Les vieux régiments 1692—1792. Nancy, 1898. 7. o.
3 *Fieffé, E.:* Histoire des troupes étrangères au service de France. Paris, 1854. I. 1.191. o.; *Denison, G.* Geschichte der Cavallerie. Berlin, 1879. 602. o.

századforduló idején elterjedt megállapítás, amely szerint ezek összetételük szerint is magyar ezredek lettek volna, tévedés.[4] A jelleg mindenesetre magyar volt. *Peter Daniel* így fogalmazta meg ezeknek az ezredeknek a feladatát: „Ezeket az alakulatokat hasznosították a felderítés során, elő- és utóvédként és a málha fedezésekor, mert könnyűlovasságként könnyen mozogtak."[5] Ez a három „magyar ezred" rövid életű volt, a zsoldostoborzás nehézségei miatt az Espenana-ezredet már 1637-ben beolvasztották a másik kettőbe, Richelieu bíboros halála után pedig 1644-ben feloszlatták a Sirot-ezredet, végül 1656-ban a Meilleray-ezredet is.[6]

Magyar huszárok nagyobb számban való francia földre kerülése a Thököly-felkelés hanyatló szakaszától kezdődően figyelhető meg. A magyarázat a felkelésnek nyújtott francia segítségben és az ennek következtében a Francia Királyságba vetett reménységben keresendő. A francia hadvezetés kezdetben nem ismerte fel újabb, ez esetben összetétele szerint is magyar könnyűlovas ezred alapításának szükségességét. A magyar huszárokat részben a meglevő lovasezredekbe osztották be, részben, lovukat elvéve, gyalogszolgálatra kényszerítették őket.[7]

A magyar szökevények számának gyarapodására egy korábban Habsburg-szolgálatban állt kalandor, Croneberg (egyes források szerint: Corneberg) báró figyelt fel, és 1692. október 19-i keltezéssel ezredtulajdonosi kinevezést és toborzási engedélyt eszközölt ki.[8] Az ezredalapítási okirat 10 században szolgáló 500 huszár toborzását rendelte el, de az átszökött magyarok bizalmatlansága miatt ez nem sikerülhetett. Csupán egy 50 fős teljes századot sikerült felállítania, egy másikba 38 főt toboroznia, de ezek zöme sem magyar, hanem elsősorban német volt. A rajnai hadszíntéren felállításra került francia tulajdonú huszárezred híre mindenesetre vonzotta a Pfalz birtoklásáért a Francia Királysággal 1688 óta hadban álló Habsburg-birodalom hadseregéből az abba besorozott különböző nemzetiségű huszárokat, köztük a magyarokat is. Különösen így volt ez 1693-tól, amikor az ezred élére Jacques-André Mortani ezredes került.[9] A dezertálás mégsem vált tömegessé, mindössze a második század feltöltését sikerült befejezni és egy harmadik századot felállítani. E 150 főt azután az új ezredtulajdonos hat századdá szervezte át. Az összetételt illetően el kell fogadnunk *Eugène Fieffé* megállapítását: „A magyarok kisebbségben voltak a franciaországi huszárok között."[10] A többség a németek mellett horvát volt.[11]

Ez, a francia hadtörténeti irodalom részéről első huszárezrednek tekintett alakulat az 1697-es békekötésig fennállt és részt vett a Rajna-menti harcokban. E harcok során még mintegy további 50 huszár szökött át Habsburg-szolgálatból, míg mások lemorzsolódtak. A békekötést követően a Mortani-ezredet feloszlatta a francia hadvezetés. A huszárok zömét áthelyezték a Royal-Allemand-lovasezredbe. Ezek főleg a németek voltak. A többiek, köztük a magyarok, a bajor választófejedelem szolgálatába léptek át.[12]

4 *Mangold, L.:* Magyar eredetű francia huszárezredek. Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban – HK) 1894. 266. o.; *Kropf L.:* Magyar eredetű francia huszárezredek. HK 1897. 434. o.

5 *Daniel, P.:* Histoire de la milice française et des changements qui s'y sont faits depuis l'établissement de la Monarchie Française dans les Gaules jusqu'à la fin du règne de Louis le Grand. Amsterdam, 1724. I. k. 196. o.

6 *Fieffé, E.:* i. m. I. k. 191. o.

7 *Staub, A.:* Histoire de tous les régiments de Hussards. Fontenay-Paris, 1867. 1. o.; *Susane, L.:* Histoire de la cavalerie française. Paris, 1874. III. k. 297. o.

8 *d'Ivry, O.:* Histoire du 1er Régiment de Hussards. Valence, 1901. 10. o.; *Haraszti E.:* Les Hussards Hongrois en Alsace. Revue des études hongroises et finno-ougriennes. 1927/I. 78. o.

9 *Choppin, H.:* i. m. 23. és köv. o.

10 *Fieffé, E.:* i. m. I. k. 194. o.

11 *Reboul. C.:* La vie au 18e siècle. L'armée. Paris, 1931. 137. o.

12 *Fieffé, E.:* i. m. I. k. 193. o.; *Choppin, H.:* i. m. 27. és köv. o.; *Mangold L.:* i. m. 267. o.; *Kropf, L.:* i. m. 436. o.; *Pascal, A.:* Histoire de l'armée et de tous les régiments depuis les premiers temps de la Monarchie Française jusqu'à nos jours. Paris, 1847. II. k. 188. o.; *Forster Gy.:* Gróf Berchényi László, Franciaország maréchalja. Budapest, 1925. 58. o.; *László J.:* Magyar vitézek a régi francia hadseregben. H. n. 1929. 9. o.; *Markó Á.:* Les hussards hongrois au service de la France. Nouvelle Revue de Hongrie, 1936. 45. o.

Magyar szempontból sokkal figyelemreméltóbb az ezt követő újabb Habsburg—Bourbon összecsapás, a Rákóczi-szabadságharc egész idejét is magában foglaló spanyol örökösödési háború (1701—1714). Elsőként az itáliai hadszíntér francia hadvezetése vette elő a Habsburg-seregből dezertáltak saját huszáralakulattá szervezésének gondolatát. 1702-ben két, egyenként 50 fős századot állítottak fel. A további harccselekmények során a huszárok száma egyre nőtt. Amikor pedig 1705-ben mihályi Deák Pál ezredes francia fogságba kerülve, vállalta, hogy az addig önállóan tevékenykedő századokat összefogja, az 1705. szeptember 25-i ezredtulajdonossá kinevező pátenssel újabb francia szolgálatban álló huszárezred született.[13]

A nyolc században az ezreddé szervezést követően szolgáló 211 huszár nagyobb része most már valóban magyar volt. Az maradt azt követően is, hogy az ezredtulajdonos Deák Pál — a vagyona miatti aggodalomtól hajtva — visszaszökött hazájába. Ez az ezred a továbbiakban Filtz-, majd az új ezredtulajdonos 1707. július 27-i eleste után Monteil-ezred néven élt tovább, bár francia szolgálatban csupán 1709. július 18-ig, mert akkor a francia uralkodó a spanyol királynak ajándékozta.[14]

A magyar huszárok zöme a Rákóczi-szabadságharc alatt a Habsburg-hadsereg kötelékében a Rajna-menti hagyományos hadszíntéren került kényszerű bevetésre. Közülük legtöbben onnan dezertáltak. Ott az első önálló huszárszázadot így a francia hadvezetés már 1701-ben felállíthatta. A harccselekmények során ezt továbbiak követték. Különösen azt követően szaporodott meg a szökevények száma, hogy II. Rákóczi Ferenc átállásra felhívó kiáltványát vetési Kökényesdi László eljuttatta a Habsburg-seregben harcoló magyar huszárokhoz, maga pedig a szövetséges bajor választófejedelemhez dezertáltak élére állt. Így 1705. november 6-án megalakulhatott a Verseilles-ezred. Az ezt alkotó 12 század közül kettő a Dessewffy-nevet viselte, de volt Muslaky-, Potyondy- és Sándor-század is. A századok igen kis létszámúak lehettek, mivel az ezred létszámadatai 134 és 160 fő között mozogtak. Zömük mindenesetre — a francia hadvezetés tudatos tevékenysége következtében — magyar volt, mert Verseilles ezredes már 1705. július 22-i, a hadügyminiszterhez intézett jelentésében így írt: „Uram, a magyar nemzetiségűeket előnyben részesítjük, követve az Ön parancsát."[15]

A Verseilles-ezred a rajnai, majd a flandriai harcokban vett részt. Létszámát a békekötést követően négy századra csökkentették, majd 1716-ban beolvasztották a spanyol örökösödési háború idején felállított harmadik huszárezredbe.[16]

Ez a harmadik ezred a „Saint-Geniez" nevet viselte és összetételét tekintve érdekes képet mutatott. Az ezred magját azok a huszárok képezték, akik egykor a Croneberg-ezredben szolgáltak és az 1697-es feloszlatáskor Bajorországba távoztak. A bajor választófejedelem 1701-ben visszaadta őket a francia királynak. E huszárok zöme magyar volt. Hozzájuk, miután bevetették őket a rajnai hadszíntéren, szintén többen szöktek át a Habsburg-hadseregből. Az így megalakult nyolc században szolgáló mintegy 300 huszárt azután 1706. január 1-i hatállyal szervezték ezreddé.[17] Ebbe az ezredbe vették át azokat a zömében ma-

13 *d'Ivry, O.*: i. m. 11. o.; *Győri Á.*: La salle des hussards au pavillon historique de la Hongrie à l'exposition universelle de Paris. Paris, 1904. 24. o.; *Berkó I.*: A magyar huszárság története. Budapest, 1918. 85. o.

14 *Fieffé, E.* i. m. I. k. 194. o.; *Choppin, H.*: i. m. 37. és köv. o.; *Kropf, L.*: i. m. 436. o.; *Markó Á.*: i. m. 45. o

15 *Choppin, H.*: i. m. 45. és köv. o. Az idézet helye: 47. o. A bajorországi magyar huszárokra vonatkozóan l.: Ráday Pál iratai, I. k. Kiad.: *Benda K. — Maksay F. — Esze T. — Pap L.* Budapest, 1955. 167., 439. és 509. o.

16 *Fieffé, E.*: i. m. I. k. 193. o.; *d'Ivry, O.*: i. m. 11. o.; *Kropf L.*: i. m. 436. o.; *Forster Gy.*: i. m. 61. o.; *László J.*: i. m. 10. o.; *Markó Á.*: i. m. 45. o.; *Reinach-Foussemagne, H.*: Les hussards hongrois sous l'ancien régime. Revue de Hongrie, 1910. 318. o.

17 *Fieffé, E.*: i. m. I. k. 194. o.; *Choppin, H.*: i. m. 66. és köv. o.; *d'Ivry, O.*: i. m. 11. o.; *Reinach-Foussemagne, H.*: i. m. 318. o.; *Forster Gy.*: i. m. 61. o.; *László J.*: i. m. 10. o.; *Markó Á.*: i. m. 45. o.

gyar huszárokat is, akik egyrészt vetési Kökényesdi László alezredes alárendeltségében 1705 végéig bajor szolgálatban álltak, ám akkor a választófejedelem őket is a francia királynak adományozta, másrészt azokat is, akik az eredetileg Deák Pál által szervezett Monteil-ezreddel Spanyolországba kerültek és onnan 1710-ben visszaszöktek Franciaországba.[18] Az ezred a békekötésig a rajnai hadszíntéren tevékenykedett Villars marsall alárendeltségében, aki így írt erről az alakulatról: „Tanúsítanom kell, hogy egyetlen kötelék sem szolgál nagyobb bátorsággal, többet kockáztatva, hogy egyetlen kötelékeket sem ér több puskalövés, hogy egyiknek sincs több vesztesége emberben és lóban."[19]

Itt kell kiemelnünk, hogy ez az ezred 1707. december 14-től annak a báró salamonfai Ráttky Györgynek (?—1742) a tulajdonában állt, aki II. Rákóczi Ferenc ezereskapitányaként császári fogságba esett, s miután közlegényként a Habsburg-hadseregbe besorozták, a Rajna-menti hadszíntéren még azon évben átszökött a szemben álló franciákhoz, akik nem haboztak ezredet adni a keze alá.

A Ráttky-ezred tartós életűnek bizonyult. Részt vett az 1719-es francia—spanyol összecsapásban, a lengyel örökösödési háborúban (1733—1735), az 1739-es korzikai hadműveletekben, az osztrák örökösödési háborúban (1741—1748). E nevet az ezredtulajdonos 1742-es hősi haláláig viselte az ezred.[20] Akkor néhány hónapig, hősi haláláig, cserneki Dessewffy Miklós (?—1743) volt az ezredtulajdonos, aki 1705 óta állt francia szolgálatban, 1716 óta pedig ebben az ezredben szolgált.[21] Az ezred hátralevő éveit 1743 januártól Lynden névvel élte le. Az 1748-as békekötést követően létszámát erősen csökkentették, majd 1756. október 30-i hatállyal állományát az akkor fennállt másik három huszárezredbe olvasztották be.[22]

A Ráttky-ezreddel kapcsolatos igen jó tapasztalatok alapozták meg a legismertebb nevű franciaországi magyar, gróf székesi Bercsényi László ezredes (1689—1778) 1720-as ezredalapítási kérelmének teljesítését. E kérelemben, amelyet 1720. június 12-i keltezéssel a hadügyminiszterhez intézett, többek között ez áll: „Uram, van szerencsém átnyújtani Önnek azt a tervet, amelyet egy lovas huszárezred, benne egy magyar osztály felállítására készítettem, amelyhez kegyeskedjék számomra engedélyt biztosítani. Hogy teljesen biztosított lehessen a fent nevezett ezred felállítása, legyen szíves engedélyezni, hogy Konstantinápolyba menjek egy kapitánnyal és három hadnaggyal, akiket Ráttky ezredéből kapnék az ő beleegyezésével, akivel megegyeztem."[23] Ezredtulajdonosi kinevezése és a konstantinápolyi toborzóút engedélyezése után Bercsényi László még az évben török földre távozott. Ott, apja, Bercsényi Miklós és II. Rákóczi Ferenc Rodostóban biztosítható anyagi segítségével, felfogadta és felszerelte a jelentkezetteket.[24]

Az összetételre vonatkozóan Mikes Kelemen 1721. szeptember 9-én a következőket írta: „Édes néném, azt már régen tudgya Kéd, hogy Bercsényi úrfi in-

18 Archives du Service Historique de l'Armée, Paris-Vincennes (a továbbiakban — ASHA) 3 Yc—311. *André Corvisier* professzor (Párizs, Sorbonne) szíves adatközlése, amelyért, és a továbbiakban jelzettekért, ezúton is köszönetet mondok. Ráday Pál iratai. I. k. 509. és köv. o.

19 Közli: *Choppin, H.:* i. m. 69. o.

20 *Fieffé, E.:* i. m. I. k. 255. o.; *Choppin, H.:* i. m. 65. o.; *Reinach-Foussemagne, H.:* i. m. 457. o.; *Forster Gy.:* i. m. 61. o.; *Massuet, P.:* Histoire de la dernière guerre et des négotiations pour la paix. Amsterdam, 1736. II. k. 90. o.

21 Archives Départementales de Meuse, Bar-le-Duc (a továbbiakban — ADM), C—120.; *Choppin, H.:* i. m. 77. o. és *Kropf, L.:* i. m. 436. téved, amikor azt állítja, hogy Ráttky György mellett Dessewffy Miklós csupán vezénylő ezredes volt.

22 *Choppin, H.:* i. m. 78. o.

23 ASHA A[1]—2770. fol. 13. Bővebben idézve lásd: *Zachar József:* Bercsényi László, a Rákóczi-szabadságharc kapitánya, Franciaország marsallja. (Válogatott források.) Folia Rákócziana 1. k. Vaja, 1979. (A továbbiakban — *Zachar*, 1979.) 85. o.

24 Lásd erre részletesebben: *Zachar József:* Bercsényi László (1689—1778). (A továbbiakban: *Zachar*, 1978.) HK, 1978/1. 81. és köv. o.

nét elrepült hajón még júliusban. Viszen magával mintegy háromszáz katonát, annak a fele magyar, de a más fele, Isten tudgya, hányféle nemzet, talán maguk sem tudnák megmondani."[25] Franciaországba visszaérkezve, Bercsényi László ezekből és az ott csatlakozottakból igazi huszárezredet formált.

Ezrede kiválóan helytállt a lengyel és az osztrák örökösödési háborúban, majd a hétéves háborúban is. Akkor azonban már nem az ezredalapító birtokában volt. Magas rendfokozatokat és beosztásokat elérve, ezredét 1751. január 5-i hatállyal idősebb fiának, Bercsényi Miklós Ferencnek (1736—1762) a kezébe helyezhette, miután elérte ezredtulajdonosi kinevezését. Bercsényi Miklós Ferenc ezredes korai halála után 1762. március 2-tól az új ezredtulajdonos a kisebbik fiú, Bercsényi Ferenc Antal (1744—1811), a későbbi tábornok lett. A Bercsényi-ezred rangidős (1.) huszáralakulatként túlélte az ancien régime-et.[26]

Bercsényi László ezredalapítási kérelmének sikerén felbuzdulva, 1723-ban a Verseilles-, majd a Ráttky-ezred kötelékében 1705 óta szolgáló cserneki Dessewffy Bálint (?—1736) alezredes is ezredtulajdonosi kinevezésért folyamodott a francia udvarhoz. A kinevezést elnyerte, de a Bercsényi-ezred felállításának nehézségeire tekintettel tényleges toborzásra sohasem kapott engedélyt.[27]

A lengyel örökösödési háború kitörését követően két ezredtulajdonosi kinevezésre került sor. 1733. december 10-én Tóth András (1697—1757), a Bercsényi-ezred őrnagya,[28] 1733. december 21-én pedig gróf galántai Esterházy Bálint József (1705—1743), a Bercsényi-ezred kapitánya kapott ezredalapítási engedélyt.[29] A francia hadvezetés a Habsburg-birodalommal való összecsapás során valószínűleg újabb jelentős létszámgyarapodással számolt. A franciákhoz átszököttek száma azonban csak a meglevő Ráttky- és Bercsényi-ezred hadilétszámra való feltöltését tette lehetővé. Sem Dessewffy Bálint, sem Tóth András nem alakíthatott saját ezredet.

Esterházy Bálint József ezrede is csak 1735. január 25-i hatállyal született meg, mindössze négy században szolgáló 100 huszárral.[30] Ennek okát *Marcel Dupont* így fogalmazta meg: „Kizárólag a császári seregek magyar, lengyel és német dezertőrei között toborzott."[31] Az eredmény ennek következtében csupán ez lehetett: „Részben magyar önkéntesekkel alapított ezred."[32] Ez az ezred a békekötést követően gyarapodott létszámban úgy, hogy a másik kettőből helyeztek át egyes századokat.

Az Esterházy-ezred részt vett az 1739-es korzikai hadjáratban, majd az osztrák örökösödési háborúban. Az ezredalapító 1743-as hősi halált halván az új ezredtulajdonos Dávid Zsigmond (?—1747), az addigi helyettes ezredes lett. 1747-es hősi halálát követően az év augusztus 17-től Turpin-, majd 1761. március 17-től Chamborant-ezred néven élt tovább az alakulat. Részt vett a hétéves háborúban is, és 2. ezredként túlélte az ancien régime-et.[33]

Az osztrák örökösödési háború idején további franciaországi huszárezredek

25 *Mikes K.*: Összes művei, Budapest, 1966. I. k. 64. o.

26 *Fieffé, E.*: i. m. I. k. 278. o.; *Staub, A.*: i. m. 5. o.; *d'Ivry, O.*: i. m. 15. és köv. o.; *Zachar*, 1978. 82. és köv. o.; Historiques des corps de troupe de l'armée francaise 1569—1900. Paris, 1900. (A továbbiakban — Historiques.) 590. o.; *Mathorez, J.*: Les étrangèrs en France sous l'Ancien Régime. Paris, 1919. I. k. 266. és köv. o.; *Pascal, A.*: i. m. I. k. 188. o.; Historique du 1er Régiment de Hussards. Revue de la Cavalerie Blindée, 1960/3. 13. és köv. o.; *Rupelle, Comte J. de la:* Le Maréchal de Bercheny de Szekes. Vivat Hussar, 1977. 5. és köv. o.; *Aubert, F-A.*: Le politique vertueux. Nancy, 1762. V. és köv. o.; *Dupont, M.*: i. m. 3. és köv. o.

27 ASHA Brigadier d'Ersoffy

28 ASHA Xc—81.

29 ASHA MC—2826/1.

30 *Choppin, H.* i. m. 135. és köv. o.; Historiques, 592. o.; Chamborant 2e Hussards. Revue historique de l'armée, 1959/2. 61. és köv. o.; *Spitzer, Ph.*: Le 2e Régiment de Hussards, Régiment de Chamborant. Vivat Hussar, 1967. 121. és köv. o.; *Plancke, R. C.*: Le 2e Hussards. Vivat Hussar, 1975. 133. és köv. o.; *Pascal, A.*: i. m. I. k. 189. o.

31 *Dupont, M.*: i. m. 25. o.

32 Historiques, 522. o.

33 *Choppin, H.*: i. m. 135. o.; *Plancke, R. C.*: i. m. 133. o.; *Fieffé, E.*: i. m. I. k. 278. o.; *Reinach-Foussemagne, H.*: i. m. 457. o.; *Mangold, L.*: i. m. 267. o.; *Kropf, L.*: i. m. 417. o.; *Forster Gy.*: i. m. 66. o.; *László J.*: i. m. 13. o.; *Markó Á.*: i. m. 46. o.

alakultak. 1743. augusztus 1-i hatállyal a Bercsényi-, Lynden- és Dávid-ezredhez átszöktek egy részéből hozták létre a tizenkét, egyenként 50 fős századból álló Beausobre-ezredet. Később ismertetendő elemzésünk alapján is el kell fogadnunk a szakirodalom állítását, amely szerint nemcsak a tisztikar, hanem a legénységi állomány zöme is német volt, akiket a három magyar alapítású ezredből szívesen elengedtek. A Beausobre-ezred a rajnai, majd a flandriai hadszíntéren vett részt a további hadjáratokban. A békekötést követően létszámát erősen csökkentették, 1756. október 30-i hatállyal pedig állományát az akkori három másik ezredbe osztották be.[34]

Ugyancsak elsősorban a Habsburg-seregekből átszökött németekből alakult meg 1743. szeptember 17-i hatállyal a Raugrave-ezred, kezdetben mindenesetre lényegesen kisebb létszámmal. Megalakulása után szintén a Rajna-mentén, majd Flandriában hadakozott, ennek során létszáma 600 főre nőtt. A békekötést követően ugyancsak 1756. október 30-ig élt tovább. Akkor feloszlatták, a zöm a liège-i önkéntes lovasezredben folytatta a katonáskodást.[35]

Az osztrák örökösödési háború első időszakában, az ausztriai és csehországi hadjárat során a Habsburg-hadaktól elszökött és elsősorban a Bercsényi-, de szép számban a Ráttky- és Esterházy-ezredhez is csatlakozott magyar huszárokból 1743. december 10-i hatállyal jött létre Pollereczky András (1700—1783) ezrede. Pollereczky tizenkét, egyenként 50 fős századot szervezett, eleinte jelentős magyar többséggel. A Pollereczky-ezred kezdetben a Rajna-menti, majd a flandriai hadműveletekben vett részt.

A békekötést követően létszámát harmadára csökkentették, magyar jellegét az ezred akkor, az összetételt illetően, elvesztette. 1758. május 5-i hatállyal, a hétéves háború első hadjáratát követően, udvari intrikák következtében a Pollereczky-ezred állományát beolvasztották a Bercsényi- és a Turpin-ezredbe.[36]

1745. október 11-i hatállyal alakult meg a Ferrari-ezred, szintén tizenkét, 50 fős századdal. El kell fogadnunk az összetételre vonatkozóan Bercsényi László altábornagy főfelügyelői szemléjének megállapítását: „Külföldiekből áll, a huszárok fele magyar, szlovén vagy horvát, a többi német, szép férfiak. A tisztek között van néhány elzászi és lotharingiai német, kevés francia." A háború további folyamán ez az ezred a Rajna-mentén, majd Itáliában tevékenykedett. Létszámát a békekötést követően harmadára csökkentették, 1756. október 30-i hatállyal pedig állományát beolvasztották a Bercsényi-, Turpin- és Pollereczky-ezredbe.[37]

Eugène Fieffé az egyetlen, aki az eddigi szakirodalomban megemlíti, hogy az osztrák örökösödési háború során néhány huszárszázad is alakult a Habsburg-seregekből dezertáltakból.[38] Kutatásaink ezt nemcsak megerősítik, hanem további ezredek létét tanúsítják.

1746-ban jött létre a 600 fős Gantér-ezred, amely vegyes összetételű volt, 3 gyalogos, 3 dragonyos, és 2 huszárszázadból állt. Nemzetiségét tekintve is teljesen vegyes képet mutatott, spanyolok, franciák, hollandok, olaszok, svájciak, németek, csehek, lengyelek szolgáltak benne. Ahogyan elemzésünkben ki fog-

34 *Fieffé, E.:* i. m. I. k. 278. o.; *Choppin, H.:* i. m. 161. és köv. o.; *Kropf, L.:* i. m. 439. o.; *Forster Gy.:* i. m. 68. o.; *László J.:* i. m. 13. o.

35 *Fieffé, E.:* i. m. I. k. 278. o.; *Choppin, H.:* i. m. 169. és köv. o.; *Kropf L.:* i. m. 439. o.; *Forster Gy.:* i. m. 68. o.; *László J.:* i. m. 13. o.

36 *Fieffé, E.:* i. m. I. k. 278. o.; *Choppin, H.:* i. m. 173. és köv. 6.; *Jurkovich E.:* Polereczky Mátyás és családja franciaországi ágáról. Besztercebánya, 1909. 29 és köv. o. ;*d'Ivry, O.:* i. m. 32. o.; *Kropf L.:* i. m. 438. o.; *Forster Gy.:* i. m. 68. o. Lásd bővebben: *Zachar József:* Pollereczky János őrnagy az észak-amerikai forradalmi függetlenségi háborúban. HK 1980/2. (A továbbiakban — *Zachar*, 1980.) 293. és köv. o. Téves ezek szerint az ezred feloszlatásának 1788-ra datálása *László J.:* i. m. 14. o-n és *Markó .:* i. m. 46. o-n.

37 *Choppin, H.:* i. m. 181. és köv. o. Az idézet helye: 183. o. Továbbá: *Fieffé, E.:* i. m. I. k. 278. o.; *Forster Gy.:* i. m. 72. o. Így téves az ezred megítélése *László J.:* i. m. 14. o-n.

38 *Fieffé, E.:* i. m. I. k. 282. o.

juk mutatni, a huszárok zöme ebben az 1748-ig fennállt ezredben is magyar volt.[39]

Az addig önállóan tevékenykedő további huszárszázadokat 1747-ben fogták össze Geschray-ezreddé. E rövid életű, mindössze szintén az 1748-as békekötésig fennállt kötelékben mintegy 400 huszár szolgált 8 században, egy részük ugyancsak magyar volt.[40]

Kutatásaink azt is feltárták, hogy kimagasló helytállására tekintettel 1748. február 1-i hatállyal ezredtulajdonosi kinevezést kapott Pollereczky Mátyás (1709?—1768 után), aki bátyja ezredében alezredesként szolgált. A hamarosan bekövetkezett békekötés miatt ezredet azonban már nem tudott felállítani, és sohasem állt ezred élén.[41]

Újabb huszárezred alapítására egy újabb háborúig kellett várnia. A hétéves háború első hadjáratát követően, 1758. június 14-i hatállyal alakult meg a Royal-Nassau-, vagy röviden Nassau-ezred. E háborúban — a század során első ízben — a francia Bourbonok az osztrák Habsburgok szövetségeseként hadakoztak, és még magyarországi toborzásra is engedélyt kapott a francia hadvezetés. Ennek ellenére ez az ezred tiszta német összetételű volt, magyarok toborzása nem járt eredménnyel. Így Pollereczky Ferenc András (1737—1800), a korábbi ezredtulajdonos Pollereczky András idősebb fia, hiába nyerte el 1761. szeptember 13-án az ezredtulajdonosi kinevezést, ezredet — nagybátyjához hasonlóan — nem tudott felállítani. A Nassau-ezred 1776. március 25-ig állt fenn. Akkor beolvasztották a többi akkori ezredbe.[42] Magyar szempontból az az új adat érdemel figyelmet, hogy tulajdonosa 1773. június 21-től feloszlatásáig Tóth Ferenc (1733—1793) brigadéros, Tóth András fia volt.[43]

A hétéves háború lezárását követően Bercsényi László, akkor már Franciaország marsalljaként, elérte, hogy nevelt fia, gróf galántai Esterházy Bálint László (1740—1805) ezredes, a korábbi Esterházy-ezred tulajdonosának fia, szintén önálló ezredhez jusson. 1764. február 10-én kelt az ezredtulajdonosi pátens. A francia hadtörténelemben második Esterházy-ezred a békelétszámra csökkentett Bercsényi-, Chamborant- és Nassau-ezredből elvont egy-egy osztályból alakult meg. Az összesen nyolc században eleinte mindössze 200 huszár szolgált. Ez az Esterházy-ezred 3. huszárezredként élte túl az ancien régime-et.[44]

Bár magyarok már csak elvétve, zömmel második-harmadik generációs emigránsokként léptek a francia hadsereg kötelékébe, a teljesség kedvéért szólnunk kell az ancien régime három utolsó huszárezredéről is. A hétéves háború során alakult szabad huszárezredek összevonásával 1776. március 25-én jött létre a Conflans-ezred, amelyhez csatolták a feloszlatott Nassau-ezred egy osztályát. Ez 1789-től Saxe-ezredként élt tovább.[45]

1783. július 31-i hatállyal a Bercsényi-, Chamborant-, Esterházy- és Conflans-ezredből elvont egy-egy osztállyal újabb — a „Colonel général" nevet viselő — ezredet szervezett a francia hadvezetés.[46]

39 ASHA Y8c—15.
40 ASHA Y8c—16.
41 ASHA Yb—594.
42 *Fieffé, E.*: i. m. I. k. 279. o.; *Choppin, H.*: i. m. 185. és köv. o.; *Pascal, A.*: i. m. II. k. 18. o.; Historiques, 594. o.; *Kropf, L.*: i. m. 439. o.; *Forster Gy.*: i. m. 72. o.; *László J.*: i. m. 14. o. A magyarországi toborzásra: ASHA A[1]—3407. fol. 350. (*André Corvisier* professzor szíves közlése.) Pollereczky kinevezésére: ASHA MC—2908/1.
43 ASHA MC—2900/1
44 *Fieffé,E.*: i. m. I. k. 279. o.; *Choppin, H.*: 219. és köv. o.; *d'Ivry, O.*: i. m. 38. o.; Historiques, 594. o.; *Dupont, M.*: i. m. 55. o.; *Reinach-Foussemagne, H.*: i. m. 750. o.; *Spitzer, Ph.*: Historique du 3e Régiment de Hussards. Vivat Hussar, 1969. 43. és köv. o.; *Franjou, E.*: Le comte Valentin Esterházy. Auxerre, 1975. 8. és köv. o.; *Esterházy, V.*: Mémoires. Paris, 1905. 123. és köv. o.; *Kropf, L.*: i. m. 439. o.; *Forster, Gy.*: i. m. 73. o.; *László J.*: i. m. 14. o.; *Markó Á.*: i. m. 47. o.
45 *Choppin, H.*: i. m. 205. és köv. o.; *Dupont, M.*: i. m. 82. o.; *Forster Gy.*: i. m. 72. o.; *László J.*: i. m. 14. o.; *Markó Á.*: i. m. 46. o.
46 ASHA Yb—600.; *Choppin, H.*: i. m. 237. és köv. o.; Historiques, 596. o.; *Forster Gy.*: i. m. 74. o.; *László J.*: i. m. 16. o.

Végül ugyancsak 1783-ban, szeptember 14-i hatállyal, ezreddé formálódhattak az észak-amerikai polgári forradalom és függetlenségi háború támogatására létrehozott, 1780—1783 között az Újvilágban harcolt Lauzun-légió hazatért könnyűlovas kötelékei.[47]

Miután áttekintettük az 1692—1792 közötti száz esztendő során francia földön alakult 17 ezred vázlatos történetét, és rámutattunk, hogy ez idő alatt 15 magyar nyert ezredtulajdonosi kinevezést, közülük pedig 11 rövidebb-hosszabb ideig valóban saját ezrede élén állhatott, rátérünk tanulmányunk tulajdonképpeni tárgyára. Ez pedig annak a kérdésnek a vizsgálata, milyen súlya és szerepe volt a franciaországi magyar katonai emigrációnak a francia huszárfegyvernem kialakulásában és fejlődésében.

Az eddigiekben már hasznosított korábbi francia és magyar nyelvű szakirodalom indokolta a kutatást, hiszen több, mint 200 magyar származású francia szolgálatban állt huszárra vonatkozó adatokat közölt. Ezen túlmenően a franciaországi hadtörténelmi irodalom, *Eugène Fieffé* monográfiája óta, francia szolgálatban álló magyar és német huszárezredeket különböztetett meg, az előbbiekhez a Bercsényi-, az első Esterházy- és a Pollereczky-ezredet sorolja, az utóbbiakhoz a Ráttky-, a Beausobre-, a Raugrave- és a Ferrari-ezredet.[48] Ez alapján elterjedt az a nézet is, hogy a francia szolgálatban állt huszárezredek rekrutálása a Német—Római Birodalomban és a Magyar Királyság területén folyt,[49] csak miután ez nehézkessé vált, nyitották meg egyáltalán franciák előtt ezeket a huszárezredeket a hétéves háború idején.[50] Ugyancsak a francia irodalom alapján él ez a megállapítás: „A 18. század végén bizonyos számú francia szolgált a huszárezredekben, akik többé-kevésbé megtanulták a magyar nyelvet, amelyhez erősen hozzászoktak."[51] A korai magyar munkákba ez úgy került át, hogy az újoncok a franciaországi huszárezredekben egészen a Nagy Francia Forradalom kirobbanásáig magyarul tették le az esküt.[52]

Anélkül, hogy elemzésünket megelőznénk, le kell szögeznünk, hogy ezek a megállapítások bizonyos valós tényeken, tendenciákon alapultak. Amikor Broglie marsall 1742. január 1-i levelében kifejezte óhaját, hogy a huszárezredekbe a magyar és német tisztek közé „kívánatos lenne néhány francia tisztet is keverni", ezt Bercsényi László tábornok XV. Lajos utasítására hivatkozva és azt megismételve, így hárította el: „Más nemzetiségűekkel szemben ajánlatos magyarokat alkalmazni."[53] Belle-Isle marsall levelezése azt tanúsítja, hogy a francia hadvezetés erre a magyar határon való toborzás gondolatával foglalkozott.[54]

Valójában erre a század Bourbon—Habsburg összecsapásai során nem is volt szükség. A háborús események tömegesnek minősíthető elszökéssel jártak együtt a Habsburg-hadseregben. Gróf Nádasdy Ferenc tábornok 1742. november 28-i, fivéréhez intézett levelében mintegy 800 magyar huszár az évi elszökéséről panaszkodott.[55] A másik oldalról ugyanezt a tényt d'Espagnac tábornok 1743. április 18-i levele így rögzítette: „A hozzánk érkező dezertőrök mennyisége kimondhatatlan."[56]

47 *Fieffé, E.*: i. m. I. k. 279. o.; *Choppin, H.*: i. m. 297. o.; Historiques, 598. o.; *Forster Gy.*: i. m. 75. o.; *László J.*: i. m. 16. o. Bővebben lásd: *Zachar*, 1980. 304. és köv. o.
48 *Fieffé, E.*: i. m. I. k. 279. o.
49 *d'Ivry, O.*: i. m. 34. o.
50 Historique du 1er Régiment de Hussards. Revue de la Cavalerie Blindée, 1960/3. 19. o.
51 *Fieffé, E.*: i. m. I. k. 279. o.
52 *László J.*: i. m. 18. o.
53 ASHA A[1]—2369. fol. 32. (*André Corvisier* professzor szíves közlése.)
54 Közli: *Choppin, H.*: i. m. 74. és köv. o.
55 *Horváth J.*: A gr. Nádasdy-levéltár. Századok, 1888. 421. o.
56 ASHA A[1]—3000. fol. 187. (*André Corvisier* professzor szíves közlése.)

Nem minden elszökött magyar vált azonban franciaországi huszárrá. D'Argenson hadügyminiszter 1743. november 30-i, Bercsényi László tábornokhoz intézett leveléből csak ennyi világlik ki: „Ahogyan kívánta, Uram, megírtam Coigny marsall úrnak, hogy akadályozza meg a magyar dezertőrök máshol való alkalmazását, ez csupán a király szolgálatában álló azon nemzetiségű ezredekben történjen."[57] E homályos sorokból az derül ki, hogy a franciákhoz átszökött magyar huszárokat sok esetben nem az ottani huszárezredekbe, hanem más alakulatokba osztották be. Bercsényi László altábornagy 1747. április 26-i, Louvainben keltezett és a hadügyminiszterhez intézett jelentése ezt a kérdést teljes súlyával vetette fel: „A lehetetlent megtesszük, hogy Franciaországba vonjuk őket, így az ellenség erejét gyengítsük, a magunkét gyarapítsuk. A huszár lovának, fegyverzetének, felszerelésének rabja, ha azoktól megfosztják, kedvét veszti. Ez megállítja azok szökését, akik át akarnának jönni. Gyalogezredeinkbe küldve, a háborúban terhünkre vannak anélkül, hogy bármi hasznot is hajthatnának nekünk. Ellenben ha lovon, felfegyverkezve és felszerelve küldjük őket, akkor kész huszárok, akik már holnap harcolhatnak."[58] Mindenesetre 1747. október 17-i újabb jelentésében a gyalogszolgálatra kényszerített magyarok nagy számára tekintettel magyar gyalogság, elsőként egy 500 fős, saját huszárezrede kötelékébe tartozó magyar könnyűgyalog zászlóalj megszervezését indítványozta.[59]

Más esetekben a franciaországi huszárezredekhez átszököttek alkalmazása késett. Sokszor akár több száz jövedelem nélküli honfitársát is eltartotta egy-egy ezred magyarsága. Amikor már súlyossá vált az anyagi helyzet, nemegyszer sürgették az ezredtulajdonosok az ezrednél heverők alkalmazását. Így Bercsényi László altábornagy az előbbi nehézségek mellett az 1747-es esztendőben március 16-i jelentésével nyomatékosan kérte tisztek állítását az ezredénél beosztásra várókhoz, akiknek számát „mintegy 300-ban" határozta meg.[60] Az átszökött magyar huszárok alkalmazásának nehézségei mögött egyértelműen a meg nem értésből, idegenkedésből és féltékenységből táplálkozó udvari intrika állt.[61]

Még egy, eddig vizsgálatlan kérdéssel kell a magyar huszárok franciaországi megjelenésével kapcsolatban foglalkoznunk. Ez pedig a Bercsényi-ezred 1720/21-es felállításáról szóló, részben már jelzett toborzás a törökországi magyarok körében. Ezzel kapcsolatosan az idős II. Rákóczi Ferencről írott egyik korai tanulmányban a következő sorokra bukkanhattunk: „Ráttky huszárezredes úr arra kérte Rákóczi fejedelmet, hogy bocsásson rendelkezésére magyar tiszteket a francia hadsereg kötelékében Itáliában vívandó harcokra." Az időpont 1733, a lengyel örökösödési háború kitörésének éve volt.[62] Valószínűleg igaz, hogy a fiatalabb bujdosók közül a tettrekészek csatlakoztak már Bercsényi László ezredéhez, majd Ráttky Györgyéhez is.

Jobban megközelíti azonban a valódi tényállást *Marcel Dupont* megállapítása: „1720-ban Bercsényi Lászlót felhatalmazták arra, hogy a Havasföldre menjen azzal a céllal, hogy ott huszárezredet állítson fel. Ezt az ezredet ő választott hazája, Franciaország szolgálatára szánta. Ez a francia hadsereg első reguláris huszárezredének eredete."[63] Azt a tényt, hogy a franciaországi kuruc emigráció vezető egyéniségei toborzótisztjeiket a törökországi bujdosók segítségével és a jó francia—török viszonyra építve egyenesen az akkori török—ma-

57 Bibliotheque de la Ville, Meaux (a továbbiakban — BVM) M—109. fol. 17.
58 BVM M—110. fol. 45.
59 BVM M—110. fol. 53.
60 BVM M—110. fol. 15—19.
61 Lásd erre bővebben: *Zachar*, 1979. 104. és köv. o.
62 *Kont, I.*: Les dernières années de François Rákóczy II. Revue de Hongrie, 1910. 183. o.
63 *Dupont, M.*: i. m. 3. o.

gyar határra juttatták el, más források is alátámasztják. Így Mikes Kelemen 1720. november 18-i keltezésű levelében Bercsényi László törökországi útjával kapcsolatban megállapítja: „A francia király megengedvén, hogy egy magyar regimentet állítson fel, azért ide jött, hogy magyar katonákat gyűjthessen Moldvában és Havasalföldiben."[64] Az 1733-as ismételt toborzóutat I. (Leszczyński) Szaniszló (1677—1766) lengyel király Bercsényi Lászlóhoz intézett 1733, március 5-i levele is megerősíti, ebben éppen a toborzásról kapott beszámolóért mond köszönetet.[65]

Bercsényi László fennmaradt levelezésének tanúsága szerint 1748-ban újabb toborzást hajtatott végre. Mikes Kelemenhez intézett 1748. január 6-i sorai azt sugallják, hogy Tóth András brigadéros, aki már 1733-ban útra kelt, a török—magyar határra vezető utat az osztrák örökösödési háború idején is többször megtette: „Tóth barátunk szereti a sétálást, ő a jobb kezem, mikor küldi vissza hozzám?" Az erről a toborzóútról szóló, a hadügyminiszterhez 1748. május 17-i keltezéssel intézett jelentése is fennmaradt. Sőt egy még sokkal későbbi, 1756. április 10-i, szintén a hadügyminiszternek címzett jelentésében is ott áll ez a mondata: „Tóth úr jelenti Önnek, hogy Moldvába és a Havasföldre küldött magyarokat kerestetni." Történt pedig mindez a Bourbon—Habsburg egymásratalálás idején, amikor a bécsi udvar által engedélyezett hivatalos magyarországi francia toborzások eredménytelenek maradtak. Így tényként kell elfogadnunk Bercsényi László még 1747. július 14-i emlékiratában megfogalmazott állítását: „Nem dicsekvés, hogy nevem vonzotta a magyarokat és vonzza őket még mindig."[66]

A franciaországi szolgálatra vállalkozó magyar huszárokra vonatkozó kutatásokat egyelőre a Francia Hadilevéltár (Archives du Service Historique de l'Armée de la Terre) személyügyi gondjaiban végezte el e sorok írója. Forrásfeltárását csupán megkezdettnek tekinti, mégis szükségesnek látja, hogy e zárt egységű forráscsoportban végzett vizsgálatait a hazai közvélemény elé tárja. A vizsgálat kiterjedt az MF, LG, MC és B sorozatjelű tábornoki személyügyi anyaggyűjtők közül arra a tízre, amely magyar személyek iratait tartalmazza, az X^c—80-83 és Y^b—594-603 jelű csomókra, amelyek a Croneberg-, Deák- és Verseilles-ezred kivételével a valamennyi továbbira vonatkozóan fennmaradt ezredtiszti nyilvántartásokat és tiszti személyügyi anyagokat tartalmazzák, végül az $Y8^c$—1-23 jelű csomókra, amelyek ugyancsak a fenti három ezred kivételével, valamennyi további legénységi nyilvántartásait rejtik. A tábornokokra és tisztekre vonatkozó anyag — a jelzett kivétellel — teljesnek minősül, míg a legénységre vonatkozóan, beleértve az altisztekre vonatkozó anyagot is, nemcsak rendezési zavar ismerhető fel, hanem sajnálatos módon bizonyos hiány is. Az 1749 előtti Bercsényi-ezredbeli legénységi összeírások hiányát némileg enyhíti, hogy *André Corvisier* professzor más fondokban fellelt forrásokat bocsátott a szerző rendelkezésére az ezred létszámával és összetételével kapcsolatosan. A Pollereczky-ezred 1749 előtti legénységi összeírásainak hiányát eddig nem sikerült enyhíteni.

A személyügyi anyagból a magyarok számának megállapítása a magukat magyar nemzetiségűeknek vallókat vette figyelembe. Összesen 1385 fő mutatható így ki. Elért legmagasabb rendfokozatuk szerinti összetételük a következő:

64 *Mikes K.* Összes Művei, Budapest, 1966. I. k. 62. o.
65 Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban — OSzKK) Quart. Gall. 39. fol. 34.
66 BVM M—110. Az 1756-os toborzásról fennmaradt Tóth András 1756. május 15-i konstantinápolyi jelentése is: ASHA A^1—3407. fol. 30. (*André Corvisier* professzor szíves közlése.)

Rendfokozat	*Fő*	*Százalék*
közhuszár	1162	83,90
tizedes	21	1,51
őrmester	9	0,64
kornétás	23	1,66
hadnagy	17	1,22
főhadnagy	66	4,76
kapitány	52	3,82
őrnagy	6	0,42
alezredes	11	0,79
ezredes	6	0,42
brigadéros	5	0,37
tábornok	6	0,42
altábornagy	—	0,00
marsall	1	0,07
Összesen:	1385	100,00

Az egyes állománycsoportok megoszlása a következő képet mutatja:

Állománycsoport	*Fő*	*Százalék*
legénységi	1162	83,90
altiszti	30	2,17
tiszti	158	11,41
törzstiszti	23	1,66
tábornoki	12	0,86
Összesen:	1385	100,00

A franciaországi magyar katonai emigráció óriási többségét jól érzékelhetően a hazai nincstelenek tették ki, akik közül mindössze egy csekély töredéknek sikerült sarzsit szerezve altiszté előlépnie. A valószínűleg kivétel nélkül nemesi származású tisztek nagyobbik része képes volt megfelelő szolgálati idő után az elérhető kapitányi, illetve főhadnagyi rendfokozatot megszerezni. A törzstisztek zömét az alezredesek teszik ki, ezredessé csak negyedüket nevezték ki. Egy töredéküknek — az arisztokraták mellett — mindenesetre még a legalacsonyabb tábornoki rangot, a brigadérosságot is sikerült elérnie. A néhány arisztokrata származású reménykedhetett és el is érte a tábornoki rangot, de altábornaggyá már egyikőjüket sem nevezték ki. A kivételes képességű, felkészültségű és erkölcsi nagyságú Bercsényi László volt közülük az egyetlen, aki hadseregszervező és hadvezéri tevékenységével végül nemcsak altábornaggyá lehetett, hanem a legmagasabb rendfokozatba emelkedhetett, Franciaország marsallja lett. (Ennek súlyát azzal is szeretnénk illusztrálni, hogy megemlítjük: a francia hadtörténelem összesen 322 marsallt tart nyilván, akik közül mindössze 15 volt külföldi származású.)

Összehasonlítva a jobbágyi-paraszti-plebejusi legénységet a nemesi-arisztokrata tiszti-tábornoki csoporttal, mégis arra kell felfigyelnünk, hogy a közhuszároknak mindössze 2,52%-a szerzett altiszti rendfokozatot, míg a tisztek 18,13%-a végül mégis csak elérte a törzstiszti rangot, 6,22%-a pedig még valamelyik tábornokit is.

Vizsgálat tárgyát képezte az, mikor kezdték meg az ismert magyarok franciaországi katonai szolgálatukat. Erre vonatkozóan 1321 adat áll rendelkezésre. Az évenkénti bontást mellőzve, nagyobb időegységekben a következő képet kapjuk:

Szolgálatba lépés időpontja	*Fő*	*Százalék*
1692—1697	22	1,67
1703—1711	53	4,01
1712—1732	65	4,92
1733—1738	108	8,18
1739—1740	19	1,44
1741—1748	643	48,83
1749—1756	317	23,99
1757—1763	22	1,67
1764—1791	72	5,29
Összesen:	1321	100,00

Ezt a táblázatot elemezve mindenekelőtt azt a tényt kell leszögeznünk, hogy az egész század során folyamatosan és állandóan léptek be magyar huszárok a francia hadsereg kötelékébe. Különösen a korai időszakokra vonatkozóan azonban nagyon óvatosan kell bánnunk az adatokkal. A Croneberg-, Deák- és Verseilles-ezred anyagait nem leltük fel a személyügyi anyagokban, így csak a későbbiekben is szolgálók belépési időpontja szerepelhet forrásértékkel. Hiányoznak továbbá a Bercsényi- és Pollereczky-ezredbeliek adatai, akik szolgálatukat 1749 előtt befejezték, mert a rájuk vonatkozó forrásokra sem bukkantunk még rá. Jelezni kívánjuk a torzítás súlyosságát azzal, hogy *André Corvisier* professzor kutatásai szerint csupán a Bercsényi-ezredbe 1720—31 között 283 és 1732—37 között 222 fő lépett be, akik közül 131, illetve 122 fő Magyarországról érkezett. A magyarok számára vonatkozó vizsgálatot ő nem végzett.[67]

A kép 1749-től látszik reálisnak e táblázat alapján. Ezt tekintve feltűnik, hogy az osztrák örökösödési háborút követő években — a békelétszámra csökkentés ellenére — milyen sokan léptek francia szolgálatba. Bár hiányos adatokkal van dolgunk, mégis kitapintható, hogy a Rákóczi-szabadságharc alatt nagyjából annyian szöktek el a Habsburg-hadseregből a nyugati hadszíntéren, mint amennyien a szatmári egyezséget követően hazájukból. Szinte megdöbbentő, hogy ez a két adat összegződik a lengyel örökösödési háború éveiben. Az osztrák örökösödési háború idején azután minden más értéket felülmúló számú magyar állt be a franciaországi huszárezredekbe. Ezzel szembeállítva elgondolkodtató az a tény, hogy a hétéves háború idején csupán alig valamivel többen léptek be a Habsburg-birodalommal szövetséges Francia Királyság alakulataiba, mint az egymás ellen vívott két örökösödési háború közti két rövid békeévben. Ez az alacsony érték él azután tovább egészen a Nagy Francia Forradalom idejéig.

Külön vizsgálat tárgyává tettük a valószínűleg kivétel nélkül nemesi-arisztokrata származású tisztek francia szolgálatba lépésének időpontját. Erre vonatkozóan 141 értékelhető adatra leltünk:

Tisztek szolgálatba lépése	*Fő*	*Százalék*
1692—1697	9	6,38
1703—1711	24	17,02
1712—1732	16	11,35
1733—1738	31	21,99
1739—1740	4	2,83
1741—1748	30	21,28
1749—1756	4	2,83
1757—1763	7	4,97
1764—1791	10	11,35
Összesen:	141	100.00

67 ASHA 3Yc—313. (*André Corvisier* professzor szíves közlése.)

Összehasonlítva az egész állomány és külön a tisztek szolgálatba lépését rögzítő táblázatot, bevezetőben le kell szögezni, hogy az ezredtiszti nyilvántartások megközelítőleg teljesnek tűnnek, de hiányzanak a Croneberg-, Deák- és Verseilles-ezredre vonatkozóan. Így értékelve, ismét az állapítható meg elsőként, hogy a század folyamán állandóan és folyamatosan kezdtek szolgálni magyar tisztek a franciaországi huszárezredekben. Kimagasló és jellemző módon a lengyel és az osztrák örökösödési háború idején szolgálatukat megkezdettek csoportja mutat szinte azonos csúcsértéket. Ugyancsak magas a Rákóczi-szabadságharc alatt szolgálatba lépettek csoportjának aránya. Az egyes békeidőszakokat összehasonlítva ezért természetesnek tűnik, hogy a szatmári egyezség, illetve a spanyol örökösödési háborút lezáró békekötés utáni időszak magasan kiugrik a többivel szemben.

Azt is jellemző értéknek véljük, hogy a Habsburg—Bourbon együttműködést jelentő hétéves háború időszakában csak harmadannyian álltak be a francia hadseregbe, mint a Rákóczi-szabadságharc alatt a Habsburg-hatalommal vívott küzdelemben szövetségesnek tartott hadseregbe, és megközelítőleg mindössze negyedannyian, mint a Habsburg—Bourbon összecsapást jelentő lengyel és osztrák örökösödési háború idején. Ehhez ugyanakkor azt is hozzátehetjük, hogy még a Pfalz birtokáért folyt 17. század végi Habsburg—Bourbon összecsapás során dezertált tisztekre vonatkozó töredékes érték is meghaladja a hétéves háború teljes értékét. Sőt a hétéves háború időszaka még az azt követő időszak azonos terjedelmű évcsoportjaival szemben sem ugrik ki, ahogyan azt az évi bontás, amelynek közlésétől most eltekintünk, mutatja.

A következő vizsgálat a francia szolgálatba állt huszárok származási helyére vonatkozott. Így kell fogalmaznunk, mert a hivatalos iratok születési vagy utolsó illetőségi helyről szólnak, és e kettő megkülönböztetésére nincs mód. Először az országokra vonatkozó táblázatot közöljük, amelyhez 1095 adat állt rendelkezésünkre:

Származási ország	*Fő*	*Százalék*
Francia Királyság	65	5,94
Német-Római Birodalom	6	0,55
Oszmán-Török Birodalom	3	0,27
Magyar Királyság	1021	93,24
Összesen:	1095	100,00

Ezek szerint a franciaországi magyar huszárok döntő többsége szülőföldjéről származott el, és elvándorolva vagy elsodródva lépett a földrajzilag akkor távoli francia hadsereg kötelékébe. A más területeken születettek, vagy honosak elsősorban a második vagy harmadik generáció tagjai, hiszen a vizsgálat egy egész évszázadra terjedt ki. A nem magyarországi születésűek között természetesen a franciaországiak aránya ugrik ki.

Külön vizsgálat tárgyává tettük a valószínűleg kivétel nélkül nemesi-arisztokrata tiszti-tábornoki csoport területi származását. Erre vonatkozóan 99 adat állt rendelkezésünkre. A megoszlás a következő:

Tisztek származási helye	*Fő*	*Százalék*
Francia Királyság	26	26,26
Német-Római Birodalom	1	1,01
Magyar Királyság	72	72,73
Összesen:	99	100,00

Ebben a táblázatban, összehasonlítva az egész állományéra vonatkozóval, nem az az elsődlegesen feltűnő, hogy oszmán-török birodalombeli nem szerepel és csak mutatóban van német-római birodalombeli. Sokkal fontosabb tényt jelez az az arányeltolódás, amely a magyarországi és franciaországi illetőségűek között fennáll. Míg az egész állománynak csupán 5,94%-a vallotta származási országának a Francia Királyságot, addig a tiszteknek 26,26%-a. Vagyis a tisztek körében jóval magasabb a második-harmadik generáció aránya, mint általában a francia hadsereg kötelékébe beálltaknál. Itt kell utalnunk arra a tényre, hogy a tisztek nagy része, aki magyar szülőföldjéről érkezve kívánt beállni valamelyik franciaországi huszárezredbe, gyakran évekig kényszerült közhuszárként, vagy altisztként szolgálni. Sok esetben pedig rendfokozatánál jóval kisebb beosztásokat töltött be. Ez az előzetes „bizonyítási" folyamat maradt ki a már francia földön születetteknél, akik könnyebben nyertek el tiszti rangokat és beosztásokat.

Szükségesnek véltük kimutatni, hogy a Magyarországról érkezettek aránya hogyan oszlik meg az egyes területeken. Az 1021 magyarországi közül 19 csupán az országot nevezte meg, közülük 8 erdélyinek vallotta magát. A különböző anyanyelvű írnokok által készített iratok, kimutatások olvasása a legkülönbözőbb ortográfiák miatt nagy nehézséget jelentett. Ugyancsak gondot okozott, hogy néhányan szülőhelyüket túl egyszerűen, jelző nélkül jelölték meg például Szentmártonnak, Szentgyörgynek és így tovább. 25 ilyen magyarországi helység azonosítása sikertelen maradt. Ezek szerint a területi megoszlást 977 értékelhető adat alapján kíséreljük meg bemutatni.

A korabeli Magyar Királyság 83 közigazgatási egységét vizsgálva, 73-ból tudtunk fellelni elszármazott magyar huszárokat. Ezek területi elhelyezkedése alapján egyértelműen leszögezhetjük azt a megfigyelésünket, hogy az elszármazás az ország egész területéről történt. Az értékelhető adatokat — a közigazgatási beosztást itt mellőzve — a tájegységek szerint csoportosítva a következő eredményt kapjuk:

Elszármazási terület	*Fő*	*Százalék*
Dunántúl	229	23,44
Horvátország-Szlavónia	9	0,92
Északnyugati Felvidék	146	14,94
Északkeleti Felvidék	146	14,94
Duna-Tisza köze	141	14,43
Tiszántúl	186	19,04
Erdély	120	12,29
Összesen:	977	100,00

A tájegységek szerinti csoportosításnál természetesnek tűnik Horvátország-Szlavónia alacsony részesedése. Meglepő az Északnyugati és az Északkeleti Felvidékről elszármazottak létszámának teljes egyezése. Ehhez közeli értéket mutat a Duna—Tisza-köze is. Legmagasabb, kiugró értéket a Dunántúl mutat, ezt a Tiszántúl közelíti meg, míg a nagy tájegységek közül legalacsonyabb Erdély részesedése. Elöljáróban leszögezhetjük, hogy a két kiemelkedő eredményt a két hagyományosan fő katonaállító területtel kapcsolatosan kaptuk.

További tények is rejlenek azonban e táblázat mögött. Szemügyre véve azt a 10 közigazgatási egységet, ahonnan nem tudtunk elszármazást kimutatni, közöttük 4 kis vármegyét (Belső-Szolnok, Felső-Fehér, Kraszna és Torna), 3 szász széket (Kőhalom-, Nagysink- és Újegyház-), 1 székely széket (Udvarhely-) és 2 katonai igazgatású területet (Kővár-vidék és a Tiszai határőrvidék) találunk. Ezek zömének erdélyi elhelyezkedése indokolja e tájegység alacsonyabb része-

sedését. A hasonló jellegű közigazgatási egységek alacsonyabb részesedése országosan is kimutatható. Így 38 közigazgatási egység esetében az elszármazás 1% alatt maradt, további 19-nél mindössze 1 és 2% között mozgott. Vagyis a 83 közigazgatási egység közül 16-ból származott a Franciaországba távozottak nagyobbik fele, 59,19%.

További szempontok szerint vizsgálva a kis közigazgatási egységeket, elsőként a privilegizált területekről elszármazottak arányának közelségére figyeltünk föl. A jász—kun—hajdú területekről 2,05%, a székely székekből 2,08%, míg a szász székekből 1,85% származott el. A közvetlen katonai igazgatású területeknél jóval nagyobb szóródás mutatkozik. Horvátország-Szlavónia részesedése 0,92%, a Dunai és Tiszai határőrvidéké 1,43%, míg a Marosi határőrvidéké, Brassó, Beszterce, Kővár és Fogaras vidékéé együttesen 1,85%. Ebben az esetben az Erdélyből eltávozottak aránya a legmagasabb.

Külön vizsgálat alá vettük azt a 16 vármegyét, ahol a részesedés 2% fölé emelkedett. Legmagasabb értéket Bihar mutatta föl 7,98%-kal, majd Pest—Pilis—Solt következett 7,86%-kal és Pozsony 5,82%-kal. A további magas értékeket felmutatók e három vármegye köré csoportosultak, Bihar mellett Kolozs 3,58%-kal, Szatmár 3,38%-kal és Szabolcs 2,18%-kal, Pest—Pilis—Solt mellett Heves és Külső-Szolnok 3,28%-kal, majd észak felé tovább húzódva Borsod 2,56%-kal, Zemplén 2,66%-kal, míg Pozsony mellett Nyitra 3,38%-kal, Komárom 2,66%-kal, Győr 2,18%-kal, Sopron 2,76%-kal, Vas 4,40%-kal és még tovább délre Zala 2,46%-kal. Ugyancsak magas Baranya vármegye részesedése 2,25%-kal.

Ha ezekhez a magas részesedést mutató — zömükben nagy kiterjedésű — vármegyékhez hozzávesszük a közbülső kisebb vármegyék — területük miatt — eleve kisebb értékét, akkor az elszármazás megoszlása jól mutatja azt a három területet, amely a 18. században a Habsburg-hatalom részéről a fő katonaállítási központ volt. Ez egyrészt a Zala, Vas, Sopron, Moson, Győr, Komárom, Pozsony, Nyitra és Trencsén vármegye által fedett nyugati sáv, ahonnan az összes franciaországi magyar huszár 25,60%-a származott el, továbbá az ország középső területe: Pest—Pilis—Solt, Heves és Külső-Szolnok, Borsod, Zemplén, Abaúj, Gömör és Kishont, Zólyom, Nógrád, Hont és Esztergom vármegye az eltávozottak 25,07%-ával, valamint a keleti területeken Bihar, Szabolcs, Szatmár, Kolozs, Alsó-Fehér, Arad, Csanád és Békés vármegye, ahol az eltávozottak aránya összesen 20,31%.

A határvármegyéket vizsgálva, még felfigyeltünk északon Sáros és Szepes vármegye viszonylag magas elszármazási részesedésére 1,43%-kal, illetve 1,23%-kal; ez az összes többinél 1% alatt marad.

A település szerinti megoszlás közlésétől a rendkívül nagy szóródás miatt ezúttal szintén el kell tekintenünk. A közigazgatási egységekkel azonos kép jelzésére mégis felsoroljuk legalább a 10 és annál több főt felmutató városokat: 30 fő távozott Pozsonyból, 24 Debrecenből, 21 Kecskemétről, 17—17 Győrből, Komáromból és Kolozsvárról, 13—13 Nyitrából, Sopronból, Kassáról és Nagyváradról, 12—12 Esztergomból és Budáról, 10—10 Szombathelyről, Szegedről, Miskolcról és Brassóból.

Összegezve a területi elszármazás vizsgálatának eredményét, leszögezhetjük, hogy az megerősíti a francia szolgálatba lépés időpontjának elemzését. Annak során az derült ki, hogy 64,19% a század háborúinak idején lépett a franciaországi huszárezredek kötelékébe. Most az vált világossá, hogy 70,98% a Habsburg-hatalom magyarországi katonaállítási központjaiból került ki. Mindez úgy értékelhető, hogy a franciaországi magyar huszárok mintegy kétharmada a Habsburg-hadsereg kötelékéből elszökve vállalta ezt az önkéntes szolgálatot a

szemben álló hadseregben. Ezen az értéken nem módosít a hétéves háború időszaka, mert szinte pontosan annyian álltak be a Rákóczi-szabadságharcot követően, mint e háború során, amelyet a Bourbon—Habsburg szövetség fémjelzett.

A valószínűleg nemesi-arisztokrata származású tisztek származási helyére vonatkozóan külön vizsgálatot végeztünk. Ezzel kapcsolatosan 60 magyarországi adattal rendelkezünk. Az egyes közigazgatási egységekre való bontást itt is mellőzve, földrajzi tájegységek szerint a következő képet kapjuk:

Tisztek származási területe	*Fő*	*Százalék*
Dunántúl	6	10,00
Északnyugati Felvidék	15	25,00
Északkeleti Felvidék	6	10,00
Duna-Tisza köze	12	20,00
Tiszántúl	18	30,00
Erdély	3	5,00
Horvátország-Szlavónia	0	0,00
Összesen:	60	100,00

A tisztek elszármazásának képe nagyobb szóródást mutat, mint az egész állományé. Mégis jól kitapinthatóan ismét a fő katonaállítási területekről érkeztek, vagyis a Zalától Trencsénig húzódó nyugati sávból, a Tiszántúlról és az ország középső területéről. Az egyes közigazgatási egységek közül a legtöbb tisztet is Bihar vármegye adta, szám szerint 10-et, mögötte Pozsony vármegye következik 6 fővel, Szabolcs vármegye 5 fővel, Vas vármegye 4 fővel, majd Nyitra, Zala és Zólyom vármegye 3—3 fővel.

Elemzésünk következő pontját az a kérdés jelentette, hány esztendős korban vállalták a franciaországi katonai szolgálatot a magyar huszárok. A szolgálatba lépés időpontjára vonatkozóan 990 adatot tudtunk megállapítani. Ezek ötévenkénti bontásban a következő képet mutatják:

Szolgálatba lépési életkor	*Fő*	*Százalék*
15 év alatti	23	2,32
16—20 éves	73	7,37
21—25 éves	254	25,66
26—30 éves	345	34,85
31—35 éves	144	14,56
36—40 éves	100	10,10
41—45 éves	22	2,22
46—50 éves	20	2,02
51—55 éves	5	0,50
56—60 éves	2	0,20
60 év fölött	2	0,20
Összesen:	990	100,00

A középkorban, koraújkorban természetes öregítést figyelembe kell vennünk, továbbá a sok esetben csupán körülbelül ismert saját életkort is, ezért úgy véljük, sokkal kisebb a hibalehetőség, ha csak ezekkel az ötéves periódusokkal számolunk. A francia szolgálatba állt magyar huszárok derékhadát a 20—40 évesek alkotják 85,17%-kal. Zömük, ahogyan a korábbi elemzések is mutatták, katonai szolgálatát a Habsburg-hadsereg kötelékében kezdte meg, tapasztalt harcosként érkezett a maga által választott oldalra. A 20 év alatti 9,6% elsősorban második-harmadik generációs, már francia földön született magyar. Meglepő a 40 év fölötti életkorban a francia hadseregbe beállltak 5,14%-os ará-

nya. Úgy tűnik, az idősebb katonák közül is sokan inkább vállalták a francia, mint a Habsburg-szolgálatot.

Az érzelmi oldalt kíséreltük meg megragadni akkor, amikor megvizsgáltuk, melyik franciaországi huszárezredben kezdték meg szolgálatukat a magyarok. Korabeli szokás szerint ugyanis általában abban az ezredben alkalmazták őket, amelyikbe átszöktek, hacsak nem érkezett más intézkedés. Az első alkalmazásra vonatkozóan 1279 adatot sikerült feldolgoznunk.

Ez a következőképpen oszlik meg:

Első alkalmazás helye	*Fő*	*Százalék*
Croneberg/Mortani-ezred	22	1,72
Deák/Filtz/Monteil-ezred	7	0,55
Verseilles-ezred	20	1,56
Saint Geniez/Ráttky/Dessewffy/Lynden--ezred	93	7,27
Bercsényi-ezred	338	26,43
(1.) Esterházy/Dávid/Turpin/ Chamborant-ezred	246	19,23
Beausobre-ezred	4	0,31
Raugrave-ezred	1	0,08
Pollereczky-ezred	149	11,65
Ferrari-ezred	238	18,61
Gantér-ezred	78	6,10
Geschray-ezred	52	4,07
Nassau-ezred	1	0,08
(2.) Esterházy-ezred	16	1,25
Conflans/Saxe-ezred	4	0,31
Colonel général-ezred	6	0,47
Lauzun-ezred	4	0,31
Összesen:	1279	100,00

Ezeket az adatokat elemezve, elsőként az tűnik szembe, hogy a magyar huszárok közel kétharmada, pontosan 66,38%-a azokban az ezredekben kezdte meg franciaországi katonai szolgálatát, amelyek tulajdonosa hosszabb-rövidebb ideig magyar volt. Ez semmiképpen sem tulajdonítható véletlennek, hanem tudatosan a magyar tulajdonú ezredekhez való elszökés tendenciájaként fogható fel.

Valamennyi időszakban, amikor több ezred áll fenn és adott a választás lehetősége, ez érvényesül. A Rákóczi-szabadságharc idején a rajnai hadszíntéren a Ráttky-ezredben 7,27%, míg a Verseilles-ezredben csupán 1,56% kezdte meg a szolgálatát azok közül, akikre vonatkozóan későbbi forrásokban adat maradt. A döntően az osztrák örökösödési háborúban szolgálatba álltak adatait tartalmazó értékek szerint az akkori három magyar tulajdonú (Bercsényi-, 1. Esterházy- és Pollereczky-) ezredben kezdett a században szolgálatot vállaltak 57,31%-a, míg az ekkoriban alakult Beausobre-, Raugrave-, Ferrari-, Gantér- és Geschray-ezredben a minden korábbit és későbbit felülmúló számú szolgálatvállalás ellenére csupán összesen 29,17%. Ebben az értékben pedig még az is benne van, hogy a magyar tulajdonú ezredek korábban teljes hadilétszámra feltöltöttek voltak, és sok azokhoz átszökött magyar huszárt átirányítottak az éppen alakuló nem magyar tulajdonú ezredekhez. További jellemző érték, hogy a Habsburg—Bourbon szövetség jegyében vívott hétéves háború idején alakult egyetlen ezredbe (Nassau-) belépett magyarok aránya mindössze 0,08%. Végül a század utolsó harmadában alakult négy ezredet tekintve, a magyar tulajdonú (2.) Esterházy-ezredben 1,25% kezdte a szolgálatát, míg a másik háromban (Conflans/Saxe-, Colonel général- és Lauzun-) összesen csupán 1,09%.

Vizsgálatunk következő szempontja a magyar huszárok franciaországi szol-

gálatának időtartama volt. Erre vonatkozóan 1287 adatot sikerült feltárnunk. Ezek megoszlása a következő:

Szolgálati időtartam	*Fő*	*Százalék*
1— 5 év	277	21,52
6—10 év	529	41,10
11—15 év	330	25,64
16—20 év	42	3,26
21—25 év	32	2,49
26—30 év	31	2,42
31—35 év	14	1,09
36—40 év	21	1,63
41—45 év	4	0,31
46—50 év	5	0,39
50 év fölött	2	0,15
Összesen:	1287	100,00

Az évenkénti bontást mellőzve, az ötéves periódusok is reális képet nyújtanak. Mivel az adatok legnagyobb száma az osztrák örökösödési háborúban szolgáltakra vonatkozik, természetes, hogy a nyolcesztendős háborút tekintve a legnagyobb értéket a 6—10 évig szolgáltak képviselik. A békelétszámra csökkentés következtében sokan elbocsátásra kerültek, ezért a következő értékcsoport, a 11—15 évig szolgáltaké, már erősen ez alatti értékkel szerepel. Külön magyarázatot kíván az 1—5 évig szolgáltak ezt megközelítő aránya. E csoport zömét az a 162 fő adja, aki az osztrák örökösödési háború második felében átszökve, a csupán két, illetve három évig fennállt Geschray- és Gantér-ezredben vállalt szolgálatot, nem tudván, hogy a békekötést követően el fogják bocsátani a francia hadsereg kötelékéből. A 16. év tulajdonképpen választóvizet jelent, ennél tovább a teljes állománynak mindössze 11,74%-a szolgált, döntően a francia szolgálatot immár élethivatásnak tekintő tisztek és tábornokok, akiknek helye volt a békelétszámban is. Végül kiemelünk még egy értéket, amely az ötévenkénti bontásban nem szerepel. Ez a csupán 1 évig szolgáltak csoportja. Mindössze 15 főről van szó, ez az összállomány 1,17%-a, akiknek csak egy kis töredéke dezertál innen is, nagyobb részben korai hősi halált haltak.

Feltétlenül érdekes adatot kínál annak vizsgálata, egy-egy adott időben milyen átlagéletkort mutat az egyes ezredekben szolgáló magyar állomány. Erre vonatkozóan sajnálatosan kevés esetben volt elvégezhető a számítás. A teljességre törekvés jegyében mégis közöljük a kimutatható adatokat:

Év	*Ezred*	*Átlagéletkor*
1732	Ráttky-	33,34 év
1740	1. Esterházy-	36,32 év
1747	Gantér-	26,48 év
1748	Geschray-	29,21 év
1749	Bercsényi-	30,67 év
1749	Turpin- (a volt 1. Esterházy-)	32,69 év
1749	Pollereczky-	31,44 év

Bár ez a kevés adat általánosításra nem nyújt módot, egyfajta összehasonlítást mégis megenged. A két első, békeidőszakban kimutatható adat összesítve 34,83 éves átlagéletkort ad, míg a további öt, az osztrák örökösödési háborúból származó adat együttesen 30,10 éves átlagéletkort eredményez. Ebből azt sejtjük, hogy az egyes háborúk idején aránylag fiatalon érkezettek francia szolgálatba állva, ahogyan a szolgálati idő kimutatása is alátámasztja, tartósan állományban maradtak.

Elérkezett az ideje, hogy kimutassuk, a francia hadilevéltár személyügyi fondjaiban szereplő 1385 magyar közül az egyes időszakokban hány fő szolgált egy időben a francia huszárezredekben. Ez alapján a következő képet kapjuk:

Év	*Ezredek száma*	*Összesen magyar*
1692	1	22 fő
1707	3	48 fő
1720	1	53 fő
1731	2	91 fő
1738	3	135 fő
1740	3	157 fő
1748	9	744 fő
1756	7	846 fő
1760	2	309 fő
1764	4	134 fő
1776	5	86 fő
1789	5	35 fő

Ismételten szeretnénk leszögezni, hogy ezek az értékek, különösen az 1749 előtti időszakra vonatkozóan, az anyag hiányossága miatt nem értékelhetők abszolút értelemben. Csupán arról van szó, hogy forrásaink jelenleg az egyes időszakokra vonatkozóan a fenti számú magyart engedik kimutatni a francia huszárezredekben. Más források alapján a korábbi szakirodalom sok esetben teljesebb képet nyújt. Így például kutatásunk 1731-ben mindössze 23 Bercsényi-ezredbeli magyar huszárt ismer, és csak ezek szerepelnek a fenti kimutatásban, holott az 1720—21-ben az Oszmán—Török Birodalmon keresztül érkezett 124 magyar valószínűleg még ekkor is szolgált. Ugyanígy 1738-ra vonatkozóan mindössze 18 Bercsényi-ezredbelit tudtunk kimutatni, bár a lengyel örökösödési háborúban 122 magyar huszár állt be ebbe az ezredbe.[68]

A ténylegesen francia szolgálatban állt magyar huszárok abszolút számára vonatkozóan egyelőre csupán közvetett úton, egyfajta munkahipotézissel juthatunk el. Mivel forrásaink szerint a század során a lengyel örökösödési háború előtt és után, valamint az osztrák örökösödési háború idején a teljes franciaországi huszárállománnyal való összehasonlítás adott, ezt vesszük figyelembe. A magyar huszárok részesedése 1732-ben 26,94%, 1740-ben 43,31%, míg 1748-ban 29,47%. A középértéket általánosítva a korábbi időszakra vonatkozóan is a francia szakirodalom által kimutatott huszárlétszámra vonatkoztatjuk. Ennek megfelelően a következő eredményre jutunk:

Év	*Franciaországi huszárok összesen*	*Ebből magyar*
1692—1697	150 fő	50 fő
1703—1711	680 fő	226 fő
1712—1720	240 fő	80 fő
1721—1732	1040 fő	346 fő
1733—1738	1400 fő	466 fő
1739—1740	800 fő	266 fő
1741—1748	3900 fő	950 fő
1749—1756	1600 fő	850 fő
1757—1763	1600 fő	309 fő
1764—1776	1750 fő	134 fő
1777—1789	1900 fő	86 fő
1789—1791	1900 fő	35 fő

68 *Corvisier, A.:* L'armée française de la fin du XVIII[e] siècle au ministère de Choiseul. Le soldat. Paris, 1964. I. k. 655. o.

Ezzel a táblázattal kapcsolatosan ismételten szeretnénk leszögezni, hogy az 1749 előtti adatok csupán becsültek. A francia huszárok teljes létszámára vonatkozó adatokat az ezt követőek esetében is a francia szakirodalomból merítettük, csupán a magyarok számát állapítottuk meg forrásfeltárással.

Ez a táblázat mégis megenged néhány következtetést. A francia huszárok összlétszámára vonatkozó adatok összehasonlításakor jól kiugrik, milyen jelentős létszámcsökkentést hajtottak végre a spanyol, a lengyel és az osztrák örökösödési háborút lezáró békekötések után. A korábbiakra vonatkozó adatok becsültek, így nem tudjuk, mennyi volt az elbocsátottak között a magyar, de az osztrák örökösödési háború után a szolgálatban maradt magyarok száma a létszámcsökkentéstől függetlenül összességében magas maradt, arányát tekintve pedig jelentősen megnőtt. Ezzel szembeállítva, megdöbbentő, mennyire csökkent viszont a békelétszámhoz képest a hétéves háborúban résztvevő magyarok száma. Így a huszárok összlétszáma nem is nőtt, a francia hadvezetés csupán arra törekedett, hogy a korábbi létszámon tartást biztosítsa. Ezt követően már természetes a francia huszárezredek magyarjainak rohamos lemorzsolódása.

Elemzéseink végére érve, még egy kérdés feltétlenül megválaszolásra vár. Ez pedig annak eldöntése, mennyire voltak a francia hadsereg huszárezredeibe beállt magyarok zsoldosok, és csupán ez motiválhatta-e. hogy ilyen jelentős számban vállaljanak szolgálatot francia földön. Más oldalról megközelítve, az a kérdés, hogy a franciaországi magyar katonai emigráció a 18. században kuruc jellegűnek tekinthető-e.

Az első kérdés megválaszolása egyszerű. Természetesen, a kor jellegének megfelelően, a francia hadvezetés számára a magyarok idegen zsoldosoknak számítottak, így is kezelték őket. Különleges elbánást annyiban élveztek, hogy Európa-szerte ebben az időben terjedt el a könnyűlovasság sajátos magyar válfaja, és ennek meghonosítására mindenhol szívesen fogadták a magyarokat, akik mégis csak az első huszárok voltak. Ezek a magyar huszárok pedig rendszeresen és folyamatosan megjelentek, és kérték a francia szolgálatba állás lehetőségét.

Elemzéseink során bemutattuk, hogy nagy részük a század háborúi során a Habsburg-hadsereg kötelékéből szökött el a szemben álló hadseregheZ, kisebb hányaduk pedig a franciaországi magyar toborzótiszteknek a török—magyar határon való megjelenése hírére hazáját hagyta el, hogy beálljon a francia hadseregbe. Mindez addig volt így, míg a Habsburg-birodalommal szemben állt a Francia Királyság. Amint sor került a Habsburg—Bourbon szövetségkötésre, megtört a magyarok elvándorlása Franciaországba, ezen még a hivatalosan engedélyezett magyarországi francia toborzás sem tudott változtatni. A hétéves háború idején a magyarokat nagy számban már nem a Habsburg-hatalommal szövetséges francia, hanem az e hatalommal ezúttal is szemben álló porosz hadsereg vonzotta. E tény fölött nem lehet elsiklani.

Fel kell figyelni arra, hogy több száz Habsburg-szolgálatban állt magyar, vállalva a dezertálás minden kockázatát, a hadszíntéren önként kérte a szemben álló francia hadsereg kötelékébe való felvételét, más százak pedig, otthonukból eltávozva, kalandos útra vállalkoztak, hogy a könnyebben megvalósítható Habsburg-szolgálat helyett a franciaországi katonáskodást válasszák. Megérkezve pedig mindkét csoport nagy többségében a magyar ezredtulajdonosok alakulatába kívánt belépni.

Rövid pillantást vetve arra a 15 magyarra, aki ezredtulajdonosi kinevezést nyert a francia hadseregben, csupán Deák Pál — aki császári szolgálatban állva került fogságba és úgy vállalta rövid időre a kényszerűnek érzett francia szolgálatot — jelent kivételt. A többiek egy csoportot alkotnak. Ráttky György

tábornok ezereskapitányként, Bercsényi László marsall és Dávid Zsigmond brigadéros kapitányként szolgált a Rákóczi-szabadságharc hadseregében. Dessewffy Bálint brigadéros és Dessewffy Miklós ezredes II. Rákóczi Ferenc felhívása nyomán dezertált a Habsburg-hadseregből, tiszti rangját odahagyva, hogy a szabadságharc államával szövetségesnek tekintett francia hadseregbe álljon be. Esterházy Bálint József brigadéros a szabadságharc tábornagyának fiaként, Pollereczky András brigadéros és Pollereczky Mátyás ezredes a szabadságharcban küzdő őrnagy gyermekeként, Tóth András brigadéros II. Rákóczi Ferenc apródjaként gyermek- vagy ifjúkorában került a tudatosan választott második hazába, hogy ugyanazért az ügyért fogjon fegyvert. A további ezredtulajdonosok az ő gyermekeik: Bercsényi Miklós Ferenc ezredes, Bercsényi Ferenc Antal tábornok, Esterházy Bálint László tábornok, Pollereczky Ferenc András tábornok, Tóth Ferenc tábornok. (Tábornok lett még Dessewffy Károly is, aki ezredtulajdonosi kinevezést eddigi ismereteink szerint nem nyert.) Ezek voltak azok a férfiak, akikhez a magyarok százai igyekeztek, hogy az ő kezük alatt harcoljanak.

Tényként kell elfogadnunk azt a gyakran ismétlődő megállapítást, amelyet a Nagyságos Fejedelem főgenerálisának, Nagy Bercsényi Miklósnak a fia többek között 1747. február 20-i jelentésében így fogalmazott meg szülőföldjéről szólva: „Apám neve ott még eleven." A Rákóczi-szabadságharcot követően, évtizedekkel később is a hozzá érkezőket a francia udvarnak úgy jellemezte, mint például 1747. április 25-i jelentésében: „Louvainben ezt az erdélyi férfit találtam, ..., aki azt kérte, hogy Franciaországba mehessen azzal a céllal, hogy közölhesse az e tartományban mutatkozó elégedetlenségre vonatkozó lényeges terveket." Amikor 1755-ben újabb három erdélyi magyar nemes érkezett hozzá, a friss hazai híreket újra csak így sommázta augusztus 23-án kelt emlékiratában: „A magyar nemzet állandóan elégedetlen, csak kedvező alkalomra les, és vezetőre vár, hogy lerázza az igát." Ez az elégedetlenség, mint mozgatórugó még további vizsgálatot igényel, mindenesetre, a franciaországi szolgálatvállalás gyökereit keresve, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a kuruc hagyományokat és a Francia Királyságba vetett reményeket, amelyeket ismét csak Bercsényi László így fogalmazott meg 1747. február 20-i jelentésében: „Miért ne remélhetném, hogy őseim nyomdokain haladhatok és diverziót szervezhetek Magyarországon."[69] Csakis így válik világossá, miért nevezi Badda Gábor kornétás 1759. október 13-án, tehát már a Habsburg—Bourbon együttműködés idején, egyik haza írt levelében a Royal-Nassau francia huszárezredet, amelyben ráadásul döntő többségben éppen németek és nem magyarok szolgáltak „Nassau kuruc Regimentyének".[70] Erre a motívumra nem az írástudatlan közhuszároktól várhatjuk a választ, hanem a francia szolgálatban állt nemesi-arisztokrata származású tisztek-tábornokok még lappangó levelezésében.

Ennek elősegítésére, továbbá a franciaországi magyar huszárok katonai teljesítményének bemutatására egy rövid arcképcsarnok közzétételét látjuk célszerűnek. A válogatás mércéje az a kitüntetés, amely a rávésett felirat szerint „a katonai bátorság jutalma", és amelynek elnyerése minden francia szolgálatban állt katona álma lehetett. A királyi és katonai Szent Lajos-rendről van szó, amelynek lovagkeresztjét a 18. század során — eddigi ismereteink szerint — 35 magyar nyerte el. Az elnyerésnek 5 esetben közvetett forrásbizonyítékai vannak, a többi 30 eset kétséget kizáróan bizonyos az általunk feltárt források tükrében. E 35 magyart a kitüntetés elnyerésének sorrendjében mutatjuk be.

69 Valamennyi idézet helye: BVM M—110.
70 Országos Levéltár (a továbbiakban — OL) Károlyi-lt, P—398. fol. 02 368.

Dessewffy Bálint 1705-től állt francia szolgálatban és hamarosan a Verseilles-, majd a Ráttky-ezredben kapitányként századparancsnok lett. Részt vett ezredével a spanyol örökösödési háború hadjárataiban. 1710. április 29-én alezredessé léptették elő, és ezt követően vezényelte is ezredét. Valószínűleg 1718-ban nyerte el a Szent Lajos-rendet. Ezredével részt vett az 1719-es francia—spanyol háborúban. 1723-ban ezredtulajdonossá nevezték ki, de saját ezredet sohasem tudott felállítani. A Ráttky-ezreddel kapcsolódott be a lengyel örökösödési háború küzdelmeibe. Mivel 1733-ban ismét ő állt az ezred élén, helytállását brigadérosi kinevezéssel ismerte el a francia udvar. A háború további menetében, az itáliai hadszíntéren a Habsburg-seregekkel csatázva, 1736. január 2-án hősi halált halt.[71]

Dessewffy Miklós, Bálint unokafivére, szintén 1705-ben szökött át a Habsburg-hadseregből és lett főhadnagy a Verseilles-ezredben. Ezredével a spanyol örökösödési háború fő hadszínterein küzdött. Ennek elismeréseként 1714-ben kapitánnyá léptették elő. Ezrede beolvasztásakor, 1716-ban került a Ráttky-ezredbe. 1718-ban nyerte el a Szent Lajos-rendet. Harcolt az 1719-es háborúban, majd a lengyel és az osztrák örökösödési háborúban. 1734-ben alezredessé léptették elő. 1741-től vezényelte a Ráttky-ezredet. 1742. szeptember 10-én brigadérosi kinevezést kért, de Ráttky György hősi halálára tekintettel az addigi Ráttky-ezred tulajdonosává nevezték ki. A Prágából való francia visszavonulás során 1743 januárjában ezrede élén hősi halált halt.[72]

Bercsényi László (1689—1778) 1712-től állt francia katonai szolgálatban. Alezredesként vett részt a spanyol örökösödési háború befejező hadjárataiban. 1718-ban ezredessé léptették elő. 1719-ben részt vett a spanyolok ellen vívott háborúban. 1720-ban ezredtulajdonossá nevezték ki. Ezrede felállítását követően 1721-ben vehette át addigi sikereiért a Szent Lajos-rend lovagkeresztjét. Részt vett a lengyel örökösödési háborúban, amelynek során 1734-ben brigadérossá nevezték ki. 1738-ban lett tábornok. Az osztrák örökösödési háború során 1743-ban elnyerte a Szent Lajos-rend parancsnoki keresztjét, majd még az évben a huszárság főfelügyelőjévé, 1744-ben pedig altábornaggyá nevezték ki. A háborút követően 1748-ban Commercy kormányzója lett, 1753-ban megkapta a Szent Lajos-rend nagykeresztjét. A hétéves háborúban még egyszer hadra kelt, és 1758. március 15-én elnyerte a Franciaország marsallja rendfokozatot. A következő évben nyugállományba vonult.[73]

Ráttky György 1707-ben a császáriaktól szökött át, és már az év november 1-én a korábbi Saint Geniez-ezred vezénylő ezredesévé, majd december 14-én tulajdonosává nevezték ki. Ezrede élén vett részt a spanyol örökösödési háború további hadjárataiban Flandriában és a Rajna-mentén. 1719. február 1-én brigadérossá nevezték ki. Az évben harcolt a spanyolok elleni háborúban, majd 1733-tól a lengyel örökösödési háborúban. Az itáliai hadszíntéren tanúsított helytállása 1734. augusztus 1-én tábornoki kinevezését és a Szent Lajos-, valamint a Szent Mihály-renddel való kitüntetését eredményezte. 1741-től az ausztriai és csehországi francia hadjáratban jeleskedett, és Prága falainál 1742. szeptember 5-én hősi halált halt.[74]

71 ASHA Brigadier d'Ersoffy, Y8c—21. Valamennyi kitüntetettre vonatkozóan megadjuk az összes eddigi irodalmi helyet, bár zömük, minden forráshivatkozás nélkül, számos téves adatot tartalmaz. Így: *Choppin, H.:* i. m. 69. o.; *Forster Gy.:* 64. o.

72 ASHA MC—2877/1.; *Choppin, H.:* i. m. 71. o.; *Vansen, G.:* Un capitaine des hussards de Ratky. Carnet de la Sabretache, 1895. 137. és köv. o.

73 ASHA MF—230/1. Részletesebben lásd: *Zachar,* 1978. és 1979.

74 ASHA MC—1637/1.; *Choppin, H.:* i. m. 68. o.; *Fieffé, E.:* i. m. I. k. 255. o.; *Forster Gy.:* i. m. 66. o.

Dávid Zsigmond 1712. október 22-től a Rákóczi-szabadságharcban elért kapitányi rangjával a Verseilles-ezredben kezdett szolgálni. Ezrede 1716-os beolvasztásától a Ráttky-ezredben folytatta a spanyol örökösödési háború utolsó hadjáratában tanúsított helyállását. 1721-ben őrnagyként került át a Bercsényi-ezredbe. Kimagaslóan küzdött a lengyel örökösödési háborúban, így 1735-ben az Esterházy-ezredbe áthelyezve alezredessé léptették elő, és kitüntették a Szent Lajos-renddel. 1741-től az osztrák örökösödési háborúban vett részt. Esterházy halála után, 1743. augusztus 1-vel, az addigi Esterházy-ezred élére állítva, ezredtulajdonossá nevezték ki. Ezredével Elzászban, majd Flandriában küzdött. További hőstettei 1747. január 27-én brigadérosi kinevezését eredményezték. Az év augusztusában elesett.[75]

Esterházy Bálint József 1705-ben Pápán született. Apjával, a Rákóczi szabadságharc tábornagyával élte a bujdosók életét. Bercsényi László 1720-as toborzásakor Törökországban beállt annak ezredébe. Franciaországba érve kapitányi rangot kapott. A lengyel örökösödési háború kitörését követően, 1733. december 21-én ezredtulajdonossá nevezték ki. E háborút azonban még a Bercsényi-ezred kötelékében küzdötte végig. Ezrede 1735. január 25-én állt fel. Annak élén részt vett az osztrák örökösödési háború ausztriai és csehországi hadjáratában. A Prágából való elvonulás után a Majna-menti harcokban küzdött. 1743 júniusban ezek során érte a halál. Így brigadérosi kinevezését és a Szent Lajos-rendet, amelyet helytállásáért neki ítéltek, már nem tudta átvenni.[76]

Pollereczky András (1700—1783) 1722-ben kezdte meg franciaországi katonai szolgálatát a Bercsényi-ezred kapitányaként. 1733-ban századparancsnok lett, 1735-ben a lengyel örökösödési háborúban mutatott kimagasló teljesítményeiért őrnaggyá léptették elő. A Szent Lajos-renddel 1737. szeptember 30-án tüntették ki. A Bercsényi-ezred kötelékében az osztrák örökösödési háború ausztriai és csehországi hadjáratában tanúsított további helytállása 1743. december 10-én ezredtulajdonosi, további példamutatása 1748. január 1-én brigadérosi kinevezését eredményezte. 1759-ben a hadügyminiszter személyi titkára, 1760-ban Molsheim kormányzója lett. 1773-ban vonult nyugállományba.[77]

Tóth András 1698. március 26-án Nyitrán született, II. Rákóczi Ferenccel érkezett Franciaországba. 1720-tól volt a Bercsényi-ezred tagja. 1722-ben főhadnaggyá, 1725-ben segédőrnaggyá, 1729-ben kapitánnyá léptették elő. 1733. november 5-től századparancsnokként vett részt a lengyel örökösödési háborúban, az év december 10-én pedig ebben az ezredben őrnaggyá előléptetve, ezredtulajdonossá nevezték ki. Példamutató helytállása eredményeként 1737. október 25-én tüntették ki a Szent Lajos-renddel. Önálló ezredet nem tudott alapítani, az osztrák örökösödési háborúban is a Bercsényi-ezred kötelékében vett részt. További hadi sikereire tekintettel 1746-ban alezredessé léptették elő, 1747. március 20-án pedig brigadérossá nevezték ki. Számos alkalommal végzett toborzást a török—magyar határon. Egy törökországi útja során, 1757. szeptember 9-én Rodostóban halt meg.[78]

Palugyay Gábor 1688-ban Liptóban született. 1720-tól főhadnagyként szolgált a Bercsényi-ezredben. 1730-ban kapitánnyá léptették elő. A lengyel örökösödési háborúban mutatott hőstetteiért 1739-ben elnyerte a Szent Lajos-rendet. Az osztrák örökösödési háborúban tanúsított további kimagasló részvétele 1744.

75 ASHA Y8c—12.; *Choppin, H.*: i. m. 136. o.; *Reinach-Foussemagne, H.*: i. m. 459. o.; *Forster Gy.*: i. m. 66. o.
76 ASHA MC—2826/1.; *Esterházy, V.*: i. m. 5. és köv. o.; *Choppin, H.*: i. m. 127. o.; *Forster Gy.*: i. m. 66. o.
77 ASHA Brigadier Pollereczki, Xc—81. Részletesebben lásd: *Zachar*, 1980. 298. és köv. o.
78 ASHA Brigadier Tott, Xc—81.; BVM M—109.; *Reinach-Foussemagne, H.*: i. m. 451. o.; *Forster Gy.*: i. m. 127. o.; *Palóczi E.*: Báró Tóth Ferenc, a Dardanellák megerősítője (1733—1793). Budapest, 1916. 3. és köv. o.

május 28-án alezredesi előléptetését eredményezte. 1748-ban áthelyezték az egykori Esterházy-, akkor már Turpin-ezredbe, ahol még ismeretlen ideig szolgált.[79]

Sárközy Lóránt 1689-ben Erdélyben született. Részt vett a Rákóczi-szabadságharcban, majd főhadnagyként Törökországba távozott. Onnan Bercsényi László 1720-as toborzásakor került Franciaországba, november 10-i keltezésű főhadnagyi ranggal. A lengyel örökösödési háborúban mutatott kimagasló teljesítményeiért 1734. június 1-én kapitánnyá léptették elő, és hamarosan századparancsnok lett. Az osztrák örökösödési háborúban szerzett érdemeiért 1743. április 2-án kapta meg a Szent Lajos-rendet, 1746. augusztus 20-án pedig alezredessé léptették elő. 1754-ben nyugállományba vonult.[80]

Fodor Antal az elzászi Colmarban született 1713-ban. 1733-tól kornétásként szolgált a Bercsényi-ezredben. A lengyel és az osztrák örökösödési háborúban mutatott helytállása 1742-ben főhadnagyi előléptetését, egy ma már ismeretlen hőstette 1743. szeptember 6-án a Szent Lajos-rend elnyerését eredményezte. 1747-ben kapitánnyá léptették elő, 1749-ben az egykori Ráttky-, akkor már Lynden-ezredbe helyezték át, ahol annak 1756-ban történt feloszlatásáig szolgált.[81]

Benyovszki Benyó Pál a normandiai Cambermay-ban született 1697-ben, már 1708-tól a Ráttky-ezredben szolgált, 1711-ben lett kornétás. Gyermekként is helytállt, így 1714-ben főhadnaggyá léptették elő. 1722-ben áthelyezték a Bercsényi-ezredbe, ahol 1733-ban kapitányi rangot kapott. A lengyel és az osztrák örökösödési háborúban szintén példamutatóan teljesítette szolgálatát. 1742-ben így századparancsnok lett, 1744. február 29-én pedig kitüntették a Szent Lajos-renddel. 1748. február 1-én alezredessé léptették elő. A hétéves háborúig szolgált.[82]

Dessewffy Károly a franciaországi Baulny-ban született 1720. szeptember 30-án. Már 1729-től a Bercsényi-ezredben katonáskodott. 1733-tól kornétásként részt vett a lengyel örökösödési háborúban az itáliai hadszíntéren, ahol megsebesült. Helytállása 1734-ben főhadnagyi előléptetését vonta maga után. 1741-től az ausztriai és csehországi harcokban jeleskedett, Prága ostromakor ismét megsebesült, ezért kapitánnyá léptették elő, és áthelyezték a Lynden-ezredbe. További vitézségéért 1745. április 17-én elnyerte a Szent Lajos-rendet. 1747-ben Flandriában harmadszor is megsebesült. 1748-ban a Turpin-ezredbe helyezték át. 1755-ben alezredessé, 1760-ban a hétéves háborúban elért újabb sikereiért ezredessé, 1770-ben brigadérossá léptették elő. 1772-ben utazást tett Magyarországon. További szolgálat után 1780. március 1-én tábornokká nevezte ki az uralkodó. 1785 szeptemberben hunyt el.[83]

Horváth István Győrött született 1698-ban. A Rákóczi-szabadságharcban való részvétele után Franciaországba távozott, és 1712-től közhuszár volt a Ráttky-, majd 1720-tól a Bercsényi-ezredben. A lengyel örökösödési háború kitörésekor kornétássá léptették elő, helytállása 1734-ben pedig a főhadnagyi rangot eredményezte. Az osztrák örökösödési háborúban aratott további sikereiért 1742. június 1-én kapitánnyá tették. A Pollereczky-ezred megalakulásakor oda helyezték át. További hőstetteiért 1745. március 25-én elnyerte a Szent Lajos-ren-

79 ASHA Xc—81, —82.; *Fieffé, E.*: i. m. I. k. 279. o.; *d'Ivry, O.*: i. m. 15. o.; *Reinach-Foussemagne, H.*: i. m. 607. o.; *Forster Gy.*: i. m. 84. o.

80 ASHA Xc—81, Y8c—2.; *d'Ivry, O.*: i. m. 29. o.; *Reinach-Foussemagne, H.*: i. m. 451. o.; *Forster Gy.*: i. m. 84. és 136. o.

81 ASHA Xc—81.; *Choppin, H.*: i. m. 127. o.; *Forster Gy.*: i. m. 132. o.

82 ASHA Xc—80, —81, Y8c—2.; *Fieffé, E.*: i. m. I. k. 279. o.; *d'Ivry, O.*: i. m. 29. o.; *Forster Gy.*: i. m. 131. o.

83 ASHA MC—2877/1, —2900/1, Xc—81, —82,; *Reinach-Foussemagne, H.*: i. m. 608. o.; *Forster Gy.*: i. m. 65. o.

det, azt azonban már nem vehette át, mert a hó 21-én Brandeisnél hősi halált halt.[84]

Szilágyi Mihály Károly 1714-ben Radnán született, és 1734-ben került francia szolgálatba, mégpedig főhadnagyként a Ráttky-ezredbe. A lengyel örökösödési háborút a továbbiakban ebben az ezredben küzdötte végig, és ezredével indult az osztrák örökösödési háborúba. 1742-ben kapitánnyá léptették elő, 1743-ban pedig századparancsnokká tették. 1745-ben áthelyezték a Pollereczky-ezredbe. Addig tanúsított hőstetteiért 1746. április 25-én elnyerte a Szent Lajos-rendet. További helytállása 1749. június 1-én az őrnagyi előléptetést eredményezte. 1751. január 5-én meghalt.[85]

Kertész Boldizsár 1720-tól a Bercsényi-ezredben szolgált. A lengyel örökösödési háborúban mutatott magas teljesítményeiért főhadnaggyá, az osztrák örökösödési háborúban végrehajtott bátor tetteiért kapitánnyá léptették elő és elnyerte a Szent Lajos-rendet is. 1756 körül meghalt.[86]

Hollóssy István 1717-ben Szombathelyen született, és 1733-tól állt francia szolgálatban. Kezdetben a Ráttky-ezredben közhuszárként harcolt. Helytállása 1738-ban őrmesteri előléptetését eredményezte. Az osztrák örökösödési háborút kornétásként kezdte, bátorságáért 1742-ben főhadnaggyá léptették elő. Az egész háború során tanúsított kiváló teljesítményéért 1749-ben elnyeré a Szent Lajos-rendet. 1748 óta a Turpin-ezredben szolgált. Ezredével részt vett a hétéves háborúban is, ahol vitézsége elismeréseként 1761. március 27-én kapitánnyá léptették elő. 1764-ben az újonnan alakult Esterházy-ezredbe helyezték át, ahol 1773-ig szolgált.[87]

Csengeri Kováts Márton az erdélyi Berkesben született 1715-ben. 1735-ben lépett francia szolgálatba kornétási rangban. 1739-ben léptették elő főhadnaggyá a Bercsényi-ezredben. Az osztrák örökösödési háborúban megnyilatkozott kimagasló küzdeni tudása 1743-ban kapitányi, 1744. március 21-én pedig őrnagyi előléptetését eredményezte. Kálvinistából 1748-ban katolizált, így 1752. április 15-én elnyerhette a Szent Lajos-rendet. 1756-ig szolgált.[88]

Fogarassy Tódor 1699-ben Fogarason született. 1720-tól volt közhuszár a Bercsényi-ezredben, ahol 1728-ban tizedessé, 1732-ben őrmesterré léptették elő. A lengyel örökösödési háborúban mutatott tettei 1735-ben kornétási rangot biztosítottak számára. Az osztrák örökösödési háborúban további vitézségéért főhadnaggyá, majd 1746. május 22-én kapitánnyá léptették elő. Háborús teljesítményéért 1753. október 4-én nyerte el a Szent Lajos-rendet. 1756-ig szolgált.[89]

Simonsits Pál 1718-ban Nagyszombatban született. Franciaországi katonai szolgálatát 1739-ben kornétásként a Ráttky-ezredben kezdte meg. Az osztrák örökösödési háború első évében főhadnaggyá léptették elő, 1742-ben áthelyezték az Esterházy-ezredbe. 1744-ben segédőrnagy lett a Beausobre-ezredben, 1747-ben főhadnagy a Bercsényi-ezredben. E háború során három ízben megsebesült. 1749-től segédőrnagyként, 1751-től kapitányként szolgált tovább, 1756-ban századparancsnok lett. A Szent Lajos-rendet a hétéves háború első évében tanúsított helytállásáért 1757-ben nyerte el. A második Esterházy-ezred megalaku-

84 ASHA Xc—80, —81.; *d'Ivry, O.*: i. m. 15. o.; *Reinach-Foussemagne, H.*: i. m. 605. o.; *Forster Gy.*: i. m. 136.
85 ASHA Xc—80, —81.; *Reinach-Foussemagne, H.*: i. m. 603. o.; *Forster Gy.*: i. m. 136.
86 ASHA Xc—80.; BVM M—110.; *Forster Gy.*: i. m. 131. o.
87 ASHA Xc—82, Yb—595, —596, Y8c—6, —10.; *Reinach-Foussemagne, H.*: i. m. 608. o.; *Forster Gy.*: i. m. 137. o.
88 ASHA Xc—81, Y8c—2.; *d'Ivry, O.*: i. m. 29. o.; *Reinach-Foussemagne, H.*: i. m. 452. o.; *Forster Gy.*: i. m. 135. o.
89 ASHA Xc—81.; *d'Ivry, O.*: i. m. 29. o.; *Reinach-Foussemagne, H.*: i. m. 451. o.; *Forster Gy.*: i. m. 135. o.

lásakor, 1764. február 10-i hatállyal előléptetve, alezredesnek helyezték át. 1773-ig állt szolgálatban.[90]

Bercsényi Miklós Ferenc az ezredtulajdonos Bercsényi László fiaként 1736. november 26-án a franciaországi Luzancy-ban született. Hatéves korától apja ezredében kornétási ranggal szerepelt. Apja 1747-ben kapitánnyá léptette elő, 1751. január 5-i hatállyal pedig ezredét is ráruházta. A tényleges ezredtulajdonosi jogkört 1755-ös nagykorúsításától gyakorolta. Ezrede élén részt vett a hétéves háború küzdelmeiben. Sikerei alapján 1758. február 10-én elnyerte a Szent Lajos-rendet. 1759-ben örökölte apja kormányzóságát Commercy-ben. 1762. február 9-én az elzászi Mulhouse-i táborban himlőjárvány következtében elhunyt.[91]

Balogh Gábor 1717-ben Nagyrédén született. 1742-ben állt francia szolgálatba a Bercsényi-ezred őrmestereként. Az osztrák örökösödési háborúban mutatott képességei, helytállása 1743-ban kornétási, 1744-ben főhadnagyi, 1747-ben kapitányi előléptetést vont maga után. A harcok során 3 vágott és 1 lőtt sebet szenvedett el. 1749-ben áthelyezték a Turpin-ezredbe, ahol 1752-ben századparancsnok lett. A hétéves háborúban százada élén mutatott vitézsége, amelyhez további három sebesülés járult, 1760. július 11-én a Szent Lajos-renddel való kitüntetéssel nyert elismerést. 1768. december 26-án alezredessé léptették elő. A szolgálattól való megválásának időpontja még ismeretlen.[92]

Lajtay János 1708-ban a Szabolcs vármegyei Nagyfaluban született. 1736-ban lépett francia szolgálatba, mint az Esterházy-ezred közhuszára. 1738-ban tizedes lett. Az osztrák örökösödési háborúban kimagasló szolgálatellátása 1742-ben őrmesteri, majd kornétási, 1743-ban főhadnagyi előléptetését eredményezte. A harcok során két ízben megsebesült. A hétéves háborúban, 1760. október 1-én, a Szent Lajos-renddel tüntették ki, 1761. március 29-én pedig kapitánnyá léptették elő. 1764-ben áthelyezték az akkor alakult 2. Esterházy-ezredbe, ahol 1776-ig szolgált.[93]

Pollereczky Ferenc András, az ezredtulajdonos Pollereczky András fiaként, 1737. szeptember 17-én az elzászi Molsheim-ben született. Apja már ötévesen a Bercsényi-ezred kornétási rangjába helyeztette, majd 1743-tól saját ezredében biztosította számára előbb a kornétási, 1747-től a kapitányi rangot. 1758-tól a Turpin-ezredben szolgált. A hétéves háborúban tanúsított helytállása következtében 1761. szeptember 13-án ezredtulajdonossá nevezték ki, 1762. november 1-én pedig elnyerte a Szent Lajos-rendet. Önálló ezredhez sohasem jutott, az immár Chamborant-nevet viselő ezredben lett őrnagy 1765-ben, alezredes 1767-ben, vezénylő ezredes 1774-ben. 1776-tól a Schonberg-dragonyosezredet vezényelte. 1780. március 1-én brigadérossá, 1781. december 9-én tábornokká nevezték ki. Több ízben diplomáciai feladatot látott el, és az elzászi Rosheim kormányzója volt. 1792-ben az Egyesült Államokba távozott, majd több rövidebb korábbi magyarországi tartózkodása után végleg hazatelepült. A Zólyom vármegyei Baczurban halt meg 1800-ban.[94]

90 ASHA Xc—81, —83, Y8c—2, Yb—594, —596.; *d'Ivry, O.:* i. m. 29. o.; *Reinach-Foussemagne, H.:* i. m. 451. o.; *Forster Gy.:* i. m. 136. o.

91 ASHA MC—230/1, Y8c—2.; *Aubert, F-A.:* i. m. XXV. és köv. o.; *Rupelle, J. Comte de la:* i. m. 62. és köv. o.; *d'Ivry O.:* i. m. 28. o.; *Forster Gy.:* i. m. 97. o.

92 ASHA Xc—81, —82, Yb—595, Y8c—6, —23.; *Reinach-Foussemagne, H.:* i. m. 608. o.; *Forster Gy.:* i. m. 62. o.

93 ASHA Xc—82.; Yb—594, —596.; *Reinach-Foussemagne, H.:* i. m. 609. o.

94 ASHA MC—2908/1, Xc—82, —83, Y8c—6, —20.; *Choppin, H.:* i. m. 173. o.; *Forster Gy.:* i. m. 71. o. Lásd részletesebben: *Zachar,* 1980. 300. és köv. o.

Bosnyák Ferenc 1709. április 22-én Érsekújváron született. 1743-ban állt be közhuszárként a Bercsényi-ezredbe. Az első hadjárat, amelyben részt vett, képességeinek bizonyítása után, főhadnagyi rangot biztosított számára, de üresedés hiányában 1744-től is csupán kornétási, majd segédőrnagyi beosztásban szolgált. 1747-es kapitányi rangra emelése sem járt megfelelő beosztással, és még főhadnagyi feladatokat is csak 1753-tól látott el. A hétéves háborúban kiemelkedő haditetteket hajtott végre, ezek során 1758-ban és 1759-ben megsebesült, 1760-ban fogságba esett, de 1761-ben kicserélték. Fogságba esésekor már kapitányi beosztásban volt. Kiemelkedő katonai teljesítményét, protestáns lévén — a Szent Lajos-rend helyett, mivel az csak katolikusok számára volt adományozható —, az azzal egyenértékűnek minősített Vitézségi Kereszttel ismerték el 1762-ben. 1763-tól századparancsnokként szolgált 1779-es nyugállományba vonulásáig.[95]

Kádár Péter 1716-ban Debrecenben született. 1735-ben lépett szolgálatba az Esterházy-ezred közhuszáraként. Az osztrák örökösödési háborúban vitézül küzdött, kétszer megsebesült, így 1743-ban tizedesből kornétássá, majd 1745. január 13-án főhadnaggyá léptették elő. A hétéves háborúban újra kiválóan helytállt, bátorsága mellett három további sebesüléssel is érdemeket szerzett, így 1762-ben, mivel protestáns volt, a Szent Lajos-rendnek megfelelő Vitézségi Keresztet nyerte el. Ezt követően fogságba esett. Visszatérésére eddig még nem került elő forrás.[96]

Horváth Ferenc 1729. december 19-én Szombathelyen született. 1746-ban állt be a Bercsényi-ezredbe közhuszárként. Néhány hónapi helytállással bizonyította képességeit, így 1747-től főhadnagyi rangot viselt, de csak kornétási beosztást látott el. A rendfokozatának megfelelő feladatok ellátásával 1749-ben bízták meg. 1756-tól segédőrnagy volt. A hétéves háborúban újra kiválóan küzdött, így 1759-ben kapitánnyá léptették elő, 1761-ben pedig századparancsnokká tették. További példamutató szolgálatellátásáért 1770-ben nyerte el a Szent Lajos-rendet. 1772. január 14-én őrnaggyá léptették elő, de továbbra is századparancsnokként szolgált eddig még ismeretlen időpontig.[97]

Bercsényi Ferenc Antal, az ezredtulajdonos Bercsényi László fia, 1744. január 17-én Lunéville-ben született. Apja már gyermekkorában biztosította számára a tiszti rangot. A hétéves háborúban kapitányként századot vezényelt. Fivére korai halála után, 1762. március 2-án, átvette az ezredtulajdonosi jogkört. 1768-ban Commercy kormányzója lett. 1769. január 12-én a Szent Lázár-renddel, 1771. március 13-án a Szent Lajos-renddel tüntették ki. 1780. március 1-én brigadérossá, 1784. január 1-én tábornokká nevezték ki. XVI. Lajos bizalmasaként az évben helyettes vezénylő tábornok lett, majd diplomáciai feladatokat látott el. 1791. október 24-én megvált a francia katonai szolgálattól, és Bécsen át Londonba távozott. Ott hunyt el 1811. január 25-én.[98]

Beszterczey Pál 1711-ben született Besztercebányán. Főhadnagyként 1744-ben szökött át a Beausobre-ezredhez, ahol szolgálatot vállalt. Rangjának megfelelő beosztásba azonban csak a további hadjáratokban való bizonyítás után, 1748-ban helyezték. 1749-től a Bercsényi-ezred kötelékébe tartozott. A hétéves háborúban újra nagyszerűen helytállt, ezért 1762. április 3-án kapitánnyá léptet-

95 ASHA Xc—81, Yb—594, —598, Y8c—4.; *d'Ivry, O.:* i. m. 30. o.; *Reinach-Foussemagne, H.:* i. m. 453. o.; *Forster Gy.:* i. m. 135. o.

96 ASHA Xc—81, —82, Y8c—12.; *Reinach-Foussemagne, H.:* i. m. 609. o.; *Forster Gy.:* i. m. 132. o.

97 ASHA Xc—81, Yb—594, —598, Y8c—3, —4, —20.; *d'Ivry, O.:* i. m. 30. o.; *Choppin, H.:* i. m. 130. o.; *Reinach-Foussemagne, H.:* i. m. 605. o.; *Forster Gy.:* i. m. 132. o.

98 ASHA MC—2998/1, Xc—81, Yb—594, —598, Y8c—2.; *Aubert, F-A.:* i. m. XLVIII. és köv. o.; *Rupelle, J. Comte de la:* i. m. 62. és köv. o.; *Reinach-Foussemagne, H.:* i. m. 737. o.; *Forster Gy.:* i. m. 97. o.

ték elő és századparancsnokká tették. Kiváló teljesítményeiért 1772. január 14-én elnyerte a Szent Lajos-rendet. 1776-ban megvált a szolgálattól.[99]

Palugyay István 1715. március 6-án született Magyarországon. Apja Palugyay Gábor (1688—?) alezredes volt. 1741-ben követte példáját, és a Bercsényi-ezred közhuszáraként lépett francia szolgálatba. Az osztrák örökösödési háborúban mutatott példás helytállása fiatal kora ellenére 1741-ben tizedesi, 1744-ben őrmesteri előléptetést eredményezett. A hétéves háborúban már tisztként vett részt, mivel 1756-ban kornétássá léptették elő. Újabb vitéz tettei, amelyek során háromszor megsebesült, 1759-ben másodfőhadnagyi, 1763. április 18-án főhadnagyi rangot eredményeztek. További kiváló szolgálatellátásáért 1774. március 3-án elnyerte a Szent Lajos-rendet. 1776-tól a Bercsényi-ezredben első főhadnagyként ismeretlen ideig szolgált.[100]

Szombathelyi Ferenc László 1733. december 12-én Magyarországon született. Franciaországi katonai szolgálatát 1752-ben a Pollereczky-ezredben kezdte meg közhuszárként. 1755-ben őrmesterré, 1756-ban segédőrnaggyá léptették elő. A gyors előmenetel oka az, hogy személyében valószínűleg Pollereczky András ezredtulajdonos unokaöccséről van szó. A hétéves háborúban kiválóan küzdött, így ezredének 1758-as feloszlatásakor a Bercsényi-ezredbe kerülve, főhadnagyi rangot kapott. További szolgálata során 1769. november 8-án kapitánnyá léptették elő, 1779. január 2-án pedig Szent Lajos-renddel tüntették ki. 1887. április 10-én vonult nyugállományba.[101]

Bodófalvi Badda Gábor 1740. február 11-én a Szatmár vármegyei Teremen született. Franciaországba 1752-ben érkezett, Pollereczky András ezredtulajdonos unokaöccseként az ő ezredében kezdett szolgálni kornétásként. Ezredének a feloszlatásakor, 1758-ban, átkerült a Turpin-ezredbe. A hétéves háborúban nagyszerűen helytállt, így 1760-ban másodfőhadnaggyá, 1763-ban főhadnaggyá léptették elő. 1764-ben áthelyezték a 2. Esterházy-ezredbe, majd 1766-tól századparancsnokként újra a most már Chamborant-nevet viselő ezredben szolgált. Kiváló szolgálatellátásáért, mint protestánst, 1781. augusztus 12-én a Szent Lajos-rend helyett a Vitézségi Kereszttel tüntették ki, 1782. március 10-én pedig őrnaggyá léptették elő. Franciaországi szolgálatát a Nagy Francia Forradalom alatt is folytatta, akkor már alezredesi rangban.[102]

Székely Mihály 1728. szeptember 15-én született Magyarországon. 1758-ban érkezett Franciaországba és beállt közhuszárként a Bercsényi-ezredbe. A hétéves háborúban az év során mutatott helytállása alapján kornétássá léptették elő, további példamutató küzdeniakarása elismeréseként 1761-ben, amikor megsebesült, másodfőhadnagyi rangot kapott. 1762. április 4-én, 50 huszár élén felderítést végezve, Hannoverben öt fej- és két karsebbel, leszakított füllel, holtnak vélve maradt a csatatéren. Felépülve, 1763-ban főhadnaggyá léptették elő. 1764-ben az akkor felállított 2. Esterházy-ezredbe helyezték át, ahol 1773. január 26-tól kapitányként szolgált. További szolgálata során tanúsított érdemeiért 1782. március 10-én elnyerte a Szent Lajos-rendet. 1788-ban osztályparancsnokká nevezték ki, szolgálatát a Nagy Francia Forradalom után is folytatta.[103]

99 ASHA Xc—81, Yb—594, Y8c—4.; *d'Ivry, O.*: i. m. 29. o.; *Reinach-Foussemagne, H.*: i. m. 452. o.; *Forster Gy.*: i. m. 135. o.

100 ASHA Yb—594.; *d'Ivry, O.*: i. m. 334. o.

101 ASHA Xc—80, —81, Yb—594, —598, Y8c—3.; *d'Ivry, O.*: i. m. 51. o.; *Reinach-Foussemagne, H.*: i. m. 629. o.

102 ASHA Xc—80, —82, —83, Yb—595, —596, —599, —600, Y8c—6.; *Choppin, H.*: i. m. 148. o.; *Reinach-Foussemagne, H.*: i. m. 619. o.; *Forster Gy.*: i. m. 140. o.

103 ASHA Xc—81, —83, Yb—594, —596, —602, Y8c—11.; *Choppin, H.*: i. m. 109. o.; *Reinach-Foussemagne, H.*: i. m. 618. o.; *Forster Gy.*: i. m. 106. o.

Esterházy Bálint László 1740. október 22-én a franciaországi Viganban az ezredtulajdonos Esterházy Bálint József fiaként született. Apja halálát követően, mint Bercsényi László nevelt fia, 1752-től tiszti rangban a Bercsényi-ezredben szolgált. 1756-ban, kapitánnyá előléptetve, részt vett a hétéves háború küzdelmeiben. Kimagasló képességei révén 1761-től a Turpin-, majd a Bercsényi-, végül a Légion Royale-ezred vezénylő ezredeseként tevékenykedett. 1764. február 10-én ezredtulajdonossá nevezték ki és felállíthatta ezredét. 1770. január 1-én brigadérosi kinevezést nyert, 1778. június 1-től normandiai és bretagnei helyettes ellátási biztos volt. 1780. március 1-én tábornokká nevezte ki XVI. Lajos, akinek bizalmasává vált. Ezzel egyidőben lovassági főfelügyelő lett. 1781. április 24-én elnyerte Rocroy kormányzói tisztét és a Szent Lélek-rendet. 1783. június 8-án kapta meg a Szent Lajos-rendet is. 1787. október 9-én az udvari haditanács tagja lett. A Nagy Francia Forradalom kitörésétől diplomáciai feladatokat látott el az uralkodó megbízásából, így jutott Szentpétervárra, ahonnan nem tért vissza. Ott hunyt el 1805. július 23-án.[104]

Boday Antal 1725-ben Sümegen született. 1744-ben állt francia szolgálatba a Dávid-ezred közhuszáraként. Az osztrák örökösödési háborút végigküzdve, 1751-ben áthelyezték a Pollereczky-ezredbe, ahol 1756-ban őrmesterré léptették elő. Még az évben visszahelyezték korábbi, most már Turpin-nevet viselő ezredébe. A hétéves háborút altisztként küzdötte végig. Csak 1772-ben léptették elő kornétássá, majd 1782. március 10-én főhadnaggyá. Hosszú szolgálatának elismeréseként 1787. április 12-én nyerte el a Szent Lajos-rendet.[105]

Megismerve a 35 magyar férfi vázlatos életútját, szükségesnek vélünk még egy rövid összegzést. Mindenekelőtt arról kell szólnunk, hogy a Szent Lajos-rend zárt számú kitüntetés volt, lovagkeresztjét egy időben 3000 fő viselhette, bármennyi volt is a kiemelkedő katonai teljesítményt felmutató. Ez pedig nem lehetett kevés abban a francia hadseregben, amely a század nagy háborúiban százezres nagyságrendű volt. Így értékelve, különösen jelentős, hogy 1385 ismert életpályájú magyar közül 35 elnyerhette a választott hazájában teljesített katonai szolgálata során. E 2,54%-os arány kiemelkedőnek mondható. Különösen az, ha röviden áttekintjük a kitüntetés idején viselt rendfokozat szerinti csoportosítást:

Rendfokozat a Szent Lajos-rend elnyerésének időpontjában	*Fő*	*Százalék*
főhadnagy	7	20,00
kapitány	17	48,56
őrnagy	4	11,43
alezredes	1	2,86
ezredes	4	11,43
brigadéros	1	2,86
tábornok	1	2,86
Összesen:	35	100,00

Elgondolkodtató e táblázat alapján, hogy — a kor szokása szerint — a tényleges harctéri szolgálatot adó, a fegyveres küzdelemben a katonák soraiban közvetlenül részt vevő főhadnagyok és kapitányok adják a kitüntetettek döntő

104 ASHA MC—2826/1, Xc—80, —81, —83, Yb—596, —602, Y8c—2.; *Esterházy, V.:* i. m. 3. és köv. o.; *d'Ivry, O.:* i. m. 30. o.; *Choppin, H.:* i. m. 219. o.; *Reinach-Foussemagne, H.:* i. m. 620. o.; *Forster Gy.:* i. m. 73. o.; *Franjou E.:* i. m. 3. és köv. o.

105 ASHA Xc—82, Yb—595, —599, Y8c—6, —20.

többségét, 68,56%-át, míg az ezred- vagy magasabb törzsekhez tartozók csak jóval kisebb hányadot. Ez egyértelműen annak a bizonyítéka, hogy nem a személyes összeköttetés, a kérvényezés, az udvari intrika, hanem valóban a katonai teljesítmény volt e 35 magyar katona elismerésének az alapja. Ennek a francia udvar részéről méltóképpen értékelt kimagasló katonai teljesítménynek a felmutatására az adataink szerint francia szolgálatban állt 193 tiszt 18,13%-ának volt módja, vagyis közülük gyakorlatilag minden ötödik bekerült a francia hadseregben elismerést szerzettek szűk csoportjába.

Értékelhetjük a Szent Lajos-renddel kitüntetettek csoportját abban a vonatkozásban is, hogy hadiállapotban, vagy békeidőben érdemelték-e ki. Ennek megfelelően a következő képet kapjuk:

A kitüntetésre érdemesítő alkalmak	*Fő*	*Százalék*
spanyol örökösödési háború	2	5,71
francia—spanyol háború	1	2,86
lengyel örökösödési háború	5	14,28
osztrák örökösödési háború	11	31,43
hétéves háború	8	22,86
ezt követő békeidőszak	8	22,86
Összesen:	35	100,00

Egyértelműen világos az eredmény: a kor háborúi közti békeidőben nincs kitüntetésre méltatott katonai teljesítmény. Ellenben az összes kitüntetettek 77,14%-a az öt háborúban mutatott olyan példás helytállást, amely kitüntetéshez vezetett. A következő harminc esztendő pedig még további 8 személynek nyújtott módot, hogy megszerezhesse a Szent Lajos-rendet. Ismét az előző elemzés nyer igazolást: a kitüntetés megszerzésében elsődleges valóban a harctéri magatartás volt, abban — a magyarok esetében — elhanyagolható volt a személyes kapcsolat és az egyéb befolyásoló tényező.

Ezek után visszatérhetünk egy korábban már több ízben is érintett kérdéshez. Ilyen kimagasló katonai teljesítményt nem indokolhat csupán a zsoldoslét, a magyar virtus. Emögött feltétlenül más mozgatórugót kell keresnünk. Úgy véljük, ezt az a tény jelentette, hogy a francia udvar, a közös Habsburg-ellenség jegyében, egy évszázadon keresztül kapcsolatot keresett minden magyar függetlenségi erővel, és valamilyen formában mindvégig segítséget nyújtott. Ez a kuruc mozgalmak egész ideje alatt erősítette a Francia Királyságba vetett reményt, s ez maradt meg a kuruc mozgalmak elbukását követően is. A magyar tulajdonú francia huszárezredek léte pedig fokozottabban erősítette azt a hitet, hogy megújulhat még a kuruc mozgalom. Minderre építve, meggyőződésünk, hogy a kuruc mozgalmak történetének kutatása nem zárható le az 1711-es szatmári egyezséggel.

A további kutatások szorgalmazására befejezésül megismételjük azt a magyar hadtörténeti irodalomban mindeddig kellően nem méltányolt tényt, hogy amíg a Pfalz birtokáért vívott háború során a 17. század végén a Habsburg-hadseregben mintegy 1200 magyar huszár lehetett, a szemben álló francia haderőnél számításaink szerint 50 magyar huszár szolgált. A spanyol örökösödési háborúban a nyugati hadszíntéren mintegy 250 franciaországi magyar huszár harcolhatott az összesen mintegy 4200 Habsburg-szolgálatban álló magyar huszárral szemben, akik közül azonban sokat elvontak a Rákóczi-szabadságharc elleni küzdelemhez. A lengyel örökösödési háborúban 7200 Habsburg-zsoldot élvező magyar huszárral körülbelül 500 franciaországi vette fel a harcot. A osztrák örökösödési háborúban a Habsburg-hatalomért mintegy 12 000 magyar huszárt küldtek

uraik hadba, míg a francia hadsereg kötelékében önként legalább 1000 magyar harcolt e hatalom ellen. A Habsburg—Bourbon együttműködés idején a Habsburg-hadseregben továbbra is 12 000 fő küzdött, de a franciaországiak száma 300 főre csökkent. Vagyis a 18. század Habsburg-ellenes francia háborúi során az összes magyar huszár közül a francia hadseregben önként fegyveres szolgálatot vállalók aránya 4-ről 7,7%-ra emelkedett, míg a Habsburg—Bourbon egymásratalálásakor 2,4%-ra zuhant, ugyanakkor viszont a továbbra is Habsburg-ellenes háborút vívó porosz hadseregben emelkedett minden korábbit meghaladó szintre. Ez azonban már egy újabb tanulmány tárgyát képezi.

Jelen sorainkat befejezve Bercsényi Lászlónak, a 18. századi franciaországi magyar katonai emigráció kiemelkedő vezető egyéniségének a Habsburg-hadseregből dezertáltakra vonatkozó megállapítását ismételjük meg: „Minden magyar szökevény, aki határainkra érkezik, azt kéri, hogy az én ezredemben szolgálhasson, mert én vagyok az egyetlen, akit ismernek, és nekem tekintélyt szereztek azok a kegyek, amelyekkel engem elhalmoztak. A hazaszeretet olyan vonzódás, amely minden embert magával ragad."[106] Ez a hazaszeretet vezethette az önkéntes franciaországi szolgálatot vállaló magyar huszárok zömét a Habsburg-szolgálat helyett a szemben álló félhez. Ugyancsak ez a hazaszeretet lehetett az a mozgatórugó, amelynek következtében a könnyűlovasság sajátos magyar válfajának, a huszárságnak a franciaországi megjelenésében és 18. századi fejlődésében döntő volt a magyar részvétel. E részvétellel kapcsolatosan ez az elemzés igyekezett rámutatni, hogy e tekintetben nem a magyarok létszáma volt az elsődleges, bár az sem elhanyagolható mértéket és arányt öltött, hanem a katonai mesterség magas fokú elsajátítása, a kiképzésben és harctevékenységben tanúsított példamutató helytállás és tapasztalatátadás, vagyis a francia hadsereg kötelékében felmutatott és elsődlegesen a korszak háborúiban megnyilatkozott kimagasló katonai teljesítmény bizonyult döntőnek.

Йожеф Захар

ВЕНГЕРСКИЕ ГУСАРЫ ФРАНЦУЗСКОГО КОРОЛЕВСТВА XVIII ВЕКА

Историко-статистическое исследование

Резюме

Автор анализирует роль венгров в складывании и развитии своеобразной венгерской формы легкой кавалерии — гусарства во французской армии. Статья указывает, что в исторический период, начиная с тридцатилетней войны и вплоть до войны за австрийское наследство, Французское королевство в ходе серии войн против Габсбургов поддерживало систематическую связь с венгерскими силами, боровшимися за независимость и государственное единство, оказывало им дипломатическую поддержку, предоставляло им финансовую и военную помощь, более того, время от времени заключало с ними международные договоры. Поэтому в период после поражения отдельных движений за независимость в составе французской армии всегда появлялись беглые венгерские солдаты. После этого автор дает краткий обзор истории 17 французских гусарских полков, сформировавшихся в период с 1692 по 1792 гг.

Основная работы посвящена весу, роли венгров, служивших в гусарских полках. В статье сообщается, что в ходе войн того времени солдаты, дезертировавшие из армии Габсбургов, составляли основную массу стоящих на службе во французской армии. Автор также останавливается на оставшемся до сего времени в тени факте, согласно которому на турецко-венгерской границе того времени систематически появлялись венгерские офицеры-вербовщики, стоявшие на французской службе, и много венгров бежало из своей страны. В дальнейшем, на основе источников, обнаруженных в фондах по личным делам кадров французского Военного архива, автор статистическими методами анализирует данные выявленных 1385 венгерских гусаров.

Автор приходит к выводу, что основную массу венгерских военных эмигрантов составляли

106 BVM M—109.

неимущие, но значительным был также по своему весу и дворянско-аристократический слой. Поступление на службу во французскую армию в XVIII веке было непрерывным и постоянным, но особых масштабов оно достигло в период войн с Габсбругами, в то время как в период союза Бурбонов с Габсбругами снизилось до минимума.

Заключительная часть статьи рассматривает вопрос, насколько можно считать куруцами венгерских гусаров, бывших наемниками во французской армии. Наряду с изложением прочих соображений автор в связи с этим дает биографические очерки 35 венгерских офицеров и генералов, награжденных орденом Святого Людовика. Автор приходит к выводу, что численный состав и военные успехи венгерских гусаров, находившихся на военной службу во Французском королевстве XVIII века, не могут объясняться исключительно удалью венгров и тем, что наемничество давало им средства к существованию. Вековая связь французского двора с венгерскими силами борьбы за независимость и после поражения движения куруцев всё еще позволяла питать надежду на Французское королевство и на возобновление движения. Поэтому невозможно пренебрегать фактом притока во Францию лиц, разделявших куруцские взгляды таким образом исследование движения куруцев нельзя завершить сатмарским соглашением 1711 года.

József Zachar

UNGARISCHE HUSAREN DES FRANZÖSISCHEN KÖNIGREICHES AUS DER ZEIT DES XVIII. JAHRHUNDERTS *HISTORISCH-STATISTISCHE STUDIE*

Resümee

Der Autor untersucht in seiner Studie die Rolle des ungarischen Husarentums, die diese spezifische leichte Kavallerie mit ihrer Herausgestaltung in der französischen Armee und dann mit ihrer Entwicklung spielte. Er weist darauf hin, dass das französische Königreich in der vom dreissigjährigen Kriege bis zum österreichischen Erbfolgekrieg andauernden Periode, zu Zeiten der serienmässigen habsburgfeindlichen Kriege ständige Beziehungen zu den für die Unabhängigkeit und für die staatliche Einheit kämpfenden ungarischen Kräften unterhielt. Das Königreich leistete ihnen diplomatische Unterstützung, finanzielle und militärische Hilfe und schloss mit ihnen zeitweise sogar internationale Verträge ab. Demzufolge erschienen geflüchtete ungarische Soldaten immer nach den Niederlagen ihrer Unabhängigkeitsbewegungen im Verband der französischen Armee. Darauffolgend durchblickt der Verfasser die skizzirte Geschichte der zwischen 1692—1792 gebildeten 17 französischen Husarenregimenter.

Der sachliche Teil der Studie beschäftigt sich mit der Bedeutung und mit der Rolle der in den Husarenregimentern dienenden Magyaren. Er macht bekannt, das die aus der habsburgischen Armee desertierten Militärs die Hauptmasse der im französischen Dienst stehenden frenden Soldaten während der Kriege des Epoche gaben. Er erörtert jene bisher unbekannte Tatsache, dass die im französischen Dienst stehenden ungarischen Werbungsoffiziere an der türkisch-ungarischen Grenze regelmässig erschienen und viele Magyaren auf ihre Wirkung aus der Heimat flüchteten. Im weiteren analysiert er auf Grund einer Quellenforschung der im französischen Kriegsarchiv befindlichen Personalakten die Daten von 1385 ungarischen Husaren mit statistischer Methode.

Der Autor zecht die Konsequenzen, dass die Besitzlosen die Mehrheit der militärischen Emigration bildeten. Auch Adeligen und Aristokraten waren aber in ansehnlicher Anzahl unter den Emigranten vertreten. Der Eintritt in den französischen Dienst wiederholte sich im ganzen Jahrhundert regelmässig. Die Zahl nahm in erster Linie in den Zeiten des habsburgfeindlichen Krieger zu, und erreichte demgegen den Tiefpunkt um die Zeit der Allianz der Bourbonen und der Habsburger.

Am Ende der Studie beschäftigt sich der Verfasser mit der Frage, ob man die besoldeten Husaren der französischen Armee für Kurutzen ansehen kann? Neben den anderen Überlegungen legt er die Abrisse der Lebensläufe der 35, mit Orden von St.Luis ausgezeichneten ungarischen Generäle und Offiziere dar. Seiner Schlussfolgerung nach kann man die Anzahl und die militärischen Erfolge der im französischen Dienst stehenden ungarischen Husaren nur wenig mit dem Söldnerleben und dem Mannesmut erklären. Der französische Hof hielt Beziehungen jahrhundertelang zu der ungarischen Unabhängigkeitsbewegung unter und dies hielt wach die Hoffnung in Ungarn auf das französische Königreich und auf die Erneuerung der Bewegung von Kurutzen nach der Niederlage des Unabhängigkeitskampfes. Deswegen kann man die Forschungen der Bewegung der Kurutzen mit dem Frieden von Szatmár im Jahre 1711 nicht beenden.

HEISZLER VILMOS

REVANSVÁGY ÉS REALITÁSÉRZÉK*

Albrecht főherceg hadseregszervezési és katonapolitikai nézetei 1866—1870 között

1866 fordulópontot jelent a Habsburg-monarchia külpolitikájában. Olaszország után Németországból is kiszorulva gyökeresen új feltételekhez kellett alkalmazkodnia a birodalom külpolitikai apparátusának. A kérdés az, hogy felismerték-e a politika irányítói az új szükségszerűségeket, s ha felismerték is, akartak, vagy tudtak-e egyáltalán alkalmazkodni ezekhez. A külpolitikai vereségek meggyengítették ugyan a politikai vezető réteg pozícióit, de hatalomváltásra nem került sor. A hadsereg továbbra is szilárdan dinasztikus irányítás alatt maradt, s sokan ebben a hadseregben látták egy aktív külpolitika egyik fő támaszát, sőt hajtóerejét is. A modern külpolitika fő dinamizáló tényezőjének, a soknemzetiségű birodalom iránt pozitív beállítottságú nacionalizmusnak a hiányában a hadsereg jelentősége e szempontból is fokozottan megmutatkozott.[1]

A vontatottan haladó közép- és kelet-európai polgári átalakulás folyamatában a hadsereg, mint az állami erőszakszervezet egyik alapvető tényezője, különleges szerepet játszott; az államszervezetben betöltött funkciója saját összetételének osztályjellemzői alapján is a visszahúzó erők egyik fő bástyájává vált. Megtalálható ez a jellege Németországban, főleg Poroszországban, különösen pedig Ausztriában. A nagy próbatétel, 1848 pedig mindennél fényesebben mutatta a hadsereg óriási jelentőségét a birodalom régi keretek közötti tartása, s egyáltalán fenntartása szempontjából.[2] Ha nem is érthetünk egyet Allmayer-Beck felfogásával, aki a hadsereget par excellence konzervatív jellegűnek tartja a „kodifikált magatartásformák" miatt,[3] az osztrák hadsereg 1821-ben Nápolyban, 1831-ben Közép-Itáliában, 1846-ban Galíciában, s 1848-ban is — ami-

* E tanulmány egy nagyobb munka részlete, mely az Osztrák—Magyar Monarchia katonai és külpolitikai vezetésének kapcsolatát tárgyalja. A tanulmány fő forrásbázisát Albrecht főherceg Budapesten őrzött levéltára alkotja. A főherceg (1817—1895) elsősorban katonai pályát futott be. 1848-ban provokatív magatartásával a forradalom radikalizálódását segítette. Pár hónapos visszavonulás után Radetzky itáliai seregében harcol a forradalom ellen. 1851-től 1860-ig ő az önkényuralmi rendszer magyarországi polgári és katonai kormányzója. 1860-tól ismét tisztán katonai megbízásokat kap: 1866-ban a győztes itáliai hadsereg parancsnoka, majd Benedek kudarca után az egész haderő főparancsnoka. Fő törekvése ettől kezdve a hadsereg dinasztikus kézben való megtartása; elszánt harcot folytat minden haladó, vagy csak annak látszó gondolat ellen. 1869-től haláláig a közös hadsereg főfelügyelője. Reakciós nézeteit kemény makacssággal és — sajnos — meglehetős eredményességgel igyekezett érvényesíteni. Nagy befolyása és a Monarchia életében betöltött kulcspozíciója miatt hagyatékával a magyar történettudománynak is érdemes foglalkoznia.

1 A levert 1848-as forradalmak utáni helyzetben a katonai-bürokratikus apparátus kiépítéséről és 60-as évekbeli túlsúlyáról lásd: *Lutz, H.*: Von Königgrätz zum Zweibund. Aspekte europäischer Entscheidungen. = Historische Zeitschrift. 217., 2. 1973. 353. o.

2 Ezt fejezi ki a költő Grillparzer a maga tömörségében Radetzkyhez intézett költeményében „In Deinem Lager war Österreich!"

3 *Allmayer-Beck, J. G.*: Der Konservativismus in Österreich, München, 1959. 14. o.

kor már belföldön kellett a forradalom ellen harcolni — a régi rendszer fő támaszának bizonyult. A hadsereg ilyen szereplését nemcsak az államrendszerben betöltött funkciója, hanem saját összetétele is magyarázza; tisztikarában, de főleg legfelső vezetésében a nemesi elem, sőt az arisztokrácia dominált. Az osztrák hadsereg vezetésének elemzése során[4] kiderült, hogy a tábornoki karban 1847-ben 7, 1859-ben 10, 1876-ban 52, 1897-ben 28%-ot tettek ki a polgári elemek.[5] Különösen figyelemre méltó ez akkor, ha figyelembe vesszük azt, hogy a polgári elemek számarányának növekedésével inkább a polgári származásúak tudata, mint a hadsereg korábbi szelleme változott meg.

Külön vizsgálatot érdemel a tisztikar osztályösszetétele mellett nemzeti összetétele is. Közkeletű az irodalomban a hadsereg, s főleg a tisztikar „nemzetek felettiségéről" szóló tétel. Ez annyiban helytálló, hogy a hadsereg nem kötelezte el magát egyik nacionalizmus mellett sem. Nemzeti összetétele azonban sokatmondó; a német elem egyértelmű túlsúlya tűnik ki a tisztikar nemzeti összetételének vizsgálatakor, s feltűnően erős a nem ausztriai származású német tisztek számaránya.[6] Nem meglepő az ilyen osztály- és nemzeti alapokon álló hadsereg nagy szerepe az 1849 utáni neoabszolutista kísérletben. A szigorúan centralizált, feudális maradványokat konzerváló, az arisztokráciának politikai játékteret nem engedő, de társadalmi állását garantáló, germanizáló államapparátus fő támasza, sőt egyes feladatainak közvetlen kivitelezője is lett. Nincs német nemzettudata, mégis német jellegű: így lehet talán legjobban jellemezni a hadsereg szellemi arculatát. Hiszen az a dinasztia, amelyhez hivatalos ideológiája kötötte, szintén német volt.[7]

Az osztály- és nemzeti adottságok merev alkalmazása gyakran tünteti fel a hadsereget monolitikus egységű, a társadalmi mozgósításoktól sterilen elzárkózó képződményként. Holott a hadsereg ügyei, főleg irányításának kérdései a polgári átalakulás megindulása óta a politikai harc tárgyát képezték[8] másutt is. Így a porosz hadseregirányítás mindig szilárdan a dinasztia kezében maradt, a polgárságot reprezentáló törvényhozás, de még az államigazgatás egyéb szervei sem avatkozhattak be az uralkodó és a hadsereg között fenntartott közvetlen kapcsolatba.[9]

Hasonló tendenciának lehetünk tanúi Ausztriában is; a győztes ellenforradalom uralkodója közvetlenül magának tartotta fenn a hadsereg irányítását, még hadügyminisztériumot sem szerveztek. A tényleges irányítás Grünne főhadsegéd kezébe került, akinek 1859-es bukása után is megmaradt az új főhadsegéd, Folliot de Crenneville nagy szerepe. Az alkotmányos kísérletek megindulásával megindult a katonapolitikai háborúskodás, a harc azért, hogy a hadsereget kivonják a parlament, sőt még a felelős miniszter befolyása alól is. A különböző engedményekre kényszerülő feudális vezető réteg nem engedi ki kezéből a hadsereg irányítását, nem akarja a burzsoáziát közel engedni a hatalom ezen igen

4 *Preradovich, M.:* Die Führungschichten in Österreich und in Preussen. Wiesbaden 1955., nem teljesen megbízható ugyan, főleg erősen poroszbarát, kisnémet nacionalista prekoncepciói miatt.

5 *Preradovich:* i. m. 56—57. o. pedig a polgársághoz tartozónak véli az új első generációs nemeseket is.

6 Lásd: *Preradovich:* i. m. 56—57. o.; a német származásúak aránya a tábornoki karban az ausztriai és a „birodalmi" németek között így oszlott meg: 1847-ben 14:35, 1859-ben 15:52, 1878-ban 0,7:38, 1897-ben 11:35%. Megjegyzendő azonban, hogy a szerző előbb említett prekoncepciója itt érvényesül igazán; a dinasztiához tartozó főhercegeket birodalmi németeknek tekinti, apai ágon a Lotharingiai-házból való származásuk miatt. A németek nagy súlya azonban a középnemesi származásúak között is látszik. *Hanák P.:* A dualizmus válságának problémái=Magyarország a Monarchiában. Budapest, 1976. 238—239. o. szerint 1867-ben a tisztikar 60%-a német származású.

7 Az „objektív" és a „szubjektív" faktorokon alapuló nacionalizmusok problémáját vizsgálja *Dachs, A.:* Die politische Haltung der am Österreichs Universitäten lehrenden Historiken. Salzburg, 1970. c. disszertációjának bevezetőjében. A tisztikar „nemzetileg hangsúlyozatlan németségét" tárgyalja *Lentze, N.:* Die Problematik der Föderalisierung in Österreich = Der österreich-ungarische Ausgleisch. Materialen der Internationalen Konferenz in Bratislava... 1967, Bratislava 1971. 435. o.

8 *Ritter, G.:* Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des „Militarismus" in Deutschland. 1—2. k. München 1954.

9 E gyakorlatot is bizvást a „sajátos német alkotmányosság" egy formájának tekinthetjük, Vö.: *Redlich, J.:* Kaiser Franz Joseph von Östereich. Berlin 1929. 371. o.

fontos emeltyűjéhez. Megdöbbentő az a szívósság és találékonyság, ahogy egyre újabb és újabb formákat, címeket, utakat találnak régi pozícióik megtartásához. A helyzetet bonyolította, hogy a polgári elemek erősödése a hadseregen belül, minden gyengeségük és alkalmazkodásuk ellenére, mégsem maradt következmény nélkül; az egyre több technikai ismeretet igénylő, s így a polgári származásúak számára alkalmasabb modern fegyvernemek (tüzérség, utászok) s a hagyományos fegyvernemek (lovasság, gyalogság) között bizonyos rivalizálás jelei mutatkoztak.[10] Ez a rivalizálás Kuhn hadügyminiszter és Albrecht főherceg, főparancsnok ellentétében hamarosan politikai síkra terelődött. A tisztek értékelésének folyamatában egyre nagyobb súlyt kapott a képzettség méltatása, a jellegzetesen polgári teljesítményelv érvényesítése a korábbi morális-lovagias értékeket (dinasztiahűség, bátorság stb.) előnyben részesítő szemlélettel szemben.[11] E két koncepció ismét Albrecht és Kuhn gyakori összecsapásai során ütközött egymással, s Albrecht igyekezett az ezzel összefüggő személyzeti, előléptetési ügyek irányítását is magához ragadni, s a hadügyminisztériumot kifejezetten adminisztratív jellegű, főleg gazdasági és dologi ügyekkel foglalkozó szervvé degradálni.[12]

A hadsereg szerepe a külpolitika alakításában nemcsak úgy érvényesült, hogy a távlati célok megvalósítási eszközeként figyelembe vették, hanem vezetői már befolyást igyekeztek gyakorolni a külpolitika célkitűzéseinek megformálására is. Ennek a befolyásnak a gyakorlása különösen könnyen érvényesülhetett az osztrák külpolitika irányításában fennmaradt abszolutisztikus elemek miatt. Miután hiányzott a külügyminiszter tevékenységét hatékonyan ellenőrző alkotmányos szerv, az uralkodó szerepe meghatározó tényező maradt, s így a körülötte csoportosuló udvari körök hatása is többszörösen túlhaladta számbeli erejüket.[13]

Ennek az ún. „udvari pártnak" egyik fő alkotó elemét a hadsereg, a főtiszti kar képviselői adták. Itt kell keresnünk Albrechtet, a hadsereg immáron első számú vezetőjét is: az újonnan szervezett Armeeoberkommando vezetője lett, hadseregfőparancsnokként. Ezt a pozíciót tulajdonképpen saját kreációjának tekinthetjük: 1866 augusztus 18-án emlékiratban rögzítette elgondolását egy ilyen hadseregfőparancsnokság megszervezéséről, melyen keresztül az uralkodó gyakorolja parancsnoki mivoltát, minden a hadsereg szellemét, fegyelmét, kiképzését és ütőképességét érintő ügyben, s a befutó javaslatok alapján személyi ügyekben is intézkedik. A hadügyminiszter tevékenysége tehát az adminisztratív s a parlamenttel kapcsolatos ügyekre korlátozódna.[14] Így tehát olyan hatóság létrehozására törekedett, mely kezében tartaná a legfontosabb ügyeket, ugyanakkor távol maradna a törvényhozás befolyási övezetétől, a parlamenti ügyeket a hadügyminiszterre hárítva.

Majdnem megegyező felfogást tükröz John vezérkari főnök szeptember 9-i javaslata, melyet már mint a lemondott Franck hadügyminiszter — egyelőre ideiglenesen kinevezett — helyettese tett az uralkodónak. E szerint a kiképzés, a szellem és fegyelem, s a fontosabb személyzeti ügyek kérdéseivel foglalkozó hadseregfőparancsnokságot kell létrehozni, a hadügyminisztériumnak csak az adminisztráció, számvitel, pénzügyek, készletgazdálkodás, újoncozás, jogi és val-

10 *Allmayer-Beck, J. C.:* Die Träger der staatlichen Macht: Adel, Armee und Bürokratie. = Spectrum Austriae, Wien 1967, 254—256. o.

11 *Allmayer-Beck, J. C.:* Das Heerwesen = Probleme der Franzisko-josephinischen Zeit. Wien 1967, 67. o.

12 L.: *Uhlirz, K.—Uhlirz, M.:* Habdbuch der Geschichte Österreich und seiner Nachbarländer. Graz—Wien—Leipzig, 1943. II. 2. 559. Hasonló jellegű folyamat zajlott le Poroszországban, ahol a hadügyminisztérium egyre inkább a költségvetési ügyek intézője lett. Lásd: *Ritter:* i. m. II. k. 149—159. o.

13 *Diószegi I.:* Ausztria—Magyarország és a francia—porosz háború 1870—1871. Budapest, 1965. 7—11. o.

14 *Holzer, J.:* Erzherzog Albrecht 1867—1895. Politisch-militärische Konzeptionen und Tätigkeit als Generalinspektor des Heeres. (A továbbiakban — *Holzer:* Albrecht.) Wien 1974. (Diss) 119. o. A disszertáció szerzője a modern történeti irodalomban először értékeli teljesen Albrecht katonai és politikai szerepét.

lási kérdések maradnának, a szervezeti ügyeket pedig egy katonai konferencia elé utalnák.[15] Nagyon fontos dokumentumok ezek, a legleplezetlenebbül mutatják az osztrák katonai vezetők törekvéseit: a végrehajtó szervek dzsungelével (hadseregfőparancsnokság, hadügyminisztérium, katonai konferencia) áttekinthetetlenné tenni a hadügyeket a nyilvánosság előtt, biztosítva ezzel a végrehajtó hatalom fölényét, mindenekelőtt az uralkodó maximális befolyását.[16] Annak a küzdelemnek a dokumentumait láthatjuk itt, melynek célja: a fejlődéssel járó elkerülhetetlen alkotmányos engedmények mellett is a hadsereg megtartása az uralkodó kizárólagos rendelkezése alatt. Ehhez a hadsereget el kellett szigetelni a társadalmi folyamatoktól, „depolitizálni" kellett. Ez a „depolitizálás" azonban politikai tett: az abszolutista rend utolsó képviselői a nekik meg nem felelő polgári körülményektől kívánták elszakítani a hadsereget.[17] A veszélyes ideológiákat — liberalizmus, nacionalizmus — száműzni kívánták a hadseregnek még a tájékáról is, s egy elmúlt kor egyik alapvető ideológiai kategóriáját, a dinasztikus elvet, a dinasztiához való hűséget akarták a hadsereg szellemi arculatának meghatározójává tenni.[18] Az ideológia természetesen itt is reális érdekviszonyok megjelenítője s leplezője ezúttal; a hadsereg az összbirodalmi egység fenntartásában érdekelt erők fő bázisa volt már 1848-ban is: a mostani (1866-os) jelenségek is a legközvetlenebbül összefüggnek a birodalom struktúrájának küszöbön álló átalakításával. 1866-ban Albrechtnek már apparátus is rendelkezésére áll: a hadseregfőparancsnokság, mely közvetlenül az uralkodó irányítása alatt működött, nem állt semmiféle alárendeltségi viszonyban más szervekkel. Ugyanakkor a hadügyminiszter is Albrecht embere, John vezérkari főnök lett, 1866. október 30-tól végleges jelleggel.[19] Erre a pozícióra támaszkodva igyekezett a hadsereget a dinasztia erőtartalékának megtartani az államjogi átalakulások, s a különlegesen veszélyesnek tartott nacionalizmus ellenében. 1867. február 20-i napiparancsa mutatja fő politikai elveit, s a dualista átalakulás végrehajtása utáni tevékenységének fő irányát: a hadsereg dinasztiahűségének és egységének fenntartását. Az utasítást jól jellemzi kibocsátásának dátuma: három nappal az Andrássy-kormány, a felelős magyar minisztérium megalakulása után. Ebben szükségesnek tartja leszögezni, hogy az új alkotmányos viszonyok sem érinthetik az uralkodónak a hadsereggel kapcsolatos jogait. A hadsereg egységéről és szelleméről kijelenti, hogy azt nem érheti nacionalista és polgáriasító politizálás. A területi parancsnokságoknak meg kell akadályozniuk, hogy a tisztikarban az ezredek nemzeti különállásának hamis felfogása meggyökeresedjék. Erős felügyelettel kell megakadályozni, hogy a nemzeti áramlatokkal s a városi lakosság külön törekvéseivel való érintkezéstől a csapatok jó szelleme károsodjék. Végül hitet tesz a hadsereg egységének fenntartása mellett: a „cs. kir. hadsereg belső kötelékeiben nem változik, továbbra is arra hivatott, hogy örökös uralkodójának trónját és a nagy közös hazát védje és oltalmazza minden ellenséggel szemben."[20]

A birodalom dualista átszervezésekor elfoglalt álláspontja tehát egyértelmű: az államfelépítésben végbement változások tudomásul vétele mellett is a hadsereg régi jellegének fenntartásáért száll síkra.

15 *Wagner, V.:* Geschichte d. k. k. Kriegsministeriums. Band II.: 1866—1888. Wien 1971, 11—14. o.

16 *Wertheimer, E.:* Gróf Andrássy Gyula élete és kora. Budapest, 1910, I. k. 277. o. Werther bécsi porosz követ Bismarckhoz intézett jelentése alapján.

17 *Allmayer-Beck J. C.:* Der Ausgleich von 1867 und die k. k. bewaffnete Macht. = Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen. Wien—München 1967. 122—123. o.

18 *Srbik., H.:* Erzherzog Albrecht, Benedek und der altösterreichische Soldatengeist. = Aus Österreichs Vergangenheit. Salzburg 1949.

19 *Wagner:* i. m. II. k. 26. o

20 *Holzer:* Albrecht 122—123. o. *Glaise-Horstenau, E.:* Franz Joseps Weggefährte. Das Leben des Generalstabschefs Grafen Beck. Zürich—Leipzig—Wien, 1930. 144—145. o.

Törekvései nem mindig vágtak egybe az uralkodó lehetőségeivel, s gyakran szándékaival sem: így március 7-én Ferenc József kénytelen volt elrendelni, hogy a hadseregfőparancsnokságtól kimenő parancsokat, rezervált utasításokat a kiadás előtt neki mutassák be.[21] Kézenfekvő a feltételezés, hogy a február 20-i parancs élesen reakciós hangnemére érkezett visszhang késztette az uralkodót erre a lépésre.

A dualista államszervezet kialakulása után került csak sor a ciszlajtán birodalomrész alkotmányos rendszerének kialakítására. A munkálatok Albrechtet különösen érdeklő részét képezték a véderőtörvény körüli viták. E viták során fő törekvését a hadsereg egységének megőrzése, a honvédség felállításának megakadályozása képezte. Az új véderőtörvénnyel Ausztria—Magyarország hadszervezetét a németországihoz kívánták közelíteni, bevezetve az általános hadkötelezettséget.[22] A hadsereget porosz mintára a sorkatonaságból és a tartalékot képező Landwehrből kívánták kialakítani. Ezt a szervezetet próbálta meg a magyar kormány önálló magyar honvédség létrehozására felhasználni. Mindez az osztrák katonai vezetés heves ellenállását váltotta ki, hiszen Bécsben élénken élt még 1848 emléke. Egy Albrecht levéltárában őrzött, s feltehetőleg tőle származó törvénytervezet[23] 3. §-a három részre tagolja a birodalom véderejét: hadsereg, (benne a honvédség és az osztrák Landwehr), haditengerészet és a népfölkelés. A honvédséget tehát a hadsereg integráns részének tekintette (ezt a mellékelt Landwehr-szabályzat 1. §-ában ki is mondja), így kívánta megakadályozni az önálló magyar honvédség létrehozását.

A véderőtörvény volt a témája annak a beszélgetésnek is, mely 1867. december 23-án zajlott le Albrecht és Andrássy között.[24] Albrecht feljegyzése szerint Andrássy az ismert magyar követeléseket adja elő a birodalom katonai szervezetének ismerete nélkül: a magyar ezredekhez magyar tiszteket követelt, az egységeket kiegészítési területükre kívánta helyeztetni, a pétervárади és titeli határőri kerületeket fel kívánta oszlatni. Albrecht a következő személyes kommentárt fűzte a beszélgetéshez: „Jóakaratúnak látszik, de teljesen járatlan a katonai viszonyokban, s mások kizárólagosan magyar eszmékkel telítették. Úgy tűnik, hogy Schweinitz[25] — akinek javaslataiból elfogadhatatlanságukat emeltem ki — szintén befolyásolta."[26]

A véderőtörvény-javaslathoz Albrecht egy emlékiratot mellékelt, melyben megindokolja javaslatait.[27] Ebben leszögezi, hogy a véderő növelése elsősorban azért szükséges, mert egy eddig komolyan nem vett szomszéd állam első rangú katonai tényezővé vált Európában, s az Északnémet Szövetség súlyát csak növeli a délnémet államokkal kötött véd- és dacszövetségek rendszere. A Landwehrről nyomatékosan kijelenti, hogy az a hadsereg szerves részét alkotja. A magyaroknak, akik a honvédség különválasztására törekednek, el kell fogadniok a közös védelem eszméjét, ha komolyan veszik a két birodalomrész szoros összetartozásának állami alapelvét. A két birodalomrész alkotmányai és az összmonarchia alkotmánya — a kiegyezési törvények — elég garanciát adnak arra, hogy az egységes és egyetlen hadsereget közös érdekből, a közös biztonság meg-

21 *Wagner:* i. m. II. k. 28. o.

22 *Glaise-Horstenau:* i. m. 145. o. a hadsereg dualista átszervezése ellen tett legélesebb lépésként értékeli a napiparancsot.

23 Országos Levéltár, Albrecht főherceg levéltára OL P 301 Nr. 176., Entwurf zum Wehrgesetz. (Litografált, tisztázott.)

24 A beszélgetésről Albrecht feljegyzést készített, OL P 301 Diverses Nr. 63: Gespräch mit Andrássy von. 23. 12. 1867.

25 Valószínűleg nem az északnémet követ, hanem névrokona, aki több, a Monarchia hadszervezetét érintő röpiratot készített: *Schweinitz, J.:* Oesterreich Zukunft und sein Heer, Wien—Pest—Leipzig, 1866.; uő: Die Wehrfrage in Österreich—Ungarn. Pest—Wien—Leipzig. 1867.

26 Albrecht idézett feljegyzése, 1—3 o.

27 OL P 301 Organisatorisches Nr. 176: Dankschrift zu dem Wehrgesetz-Entwurfe. (Litografált).

védésére használják fel. Az emlékirat elsősorban a kiegyezési törvények sajátos értelmezése miatt érdekes számunkra: azokat az összbirodalom alkotmányának tekinti a szerző, jelezve ezzel, hogy a birodalom egységének nemcsak ideológiai, hanem jogi alapjait is létezőnek tekinti.

A törvényjavaslatról készített mésik mellékletben[28] a liberális szellemű hadseregforma híveinek nézeteivel vitázik. Kifejezi azt a véleményét, hogy a népképviseleti szervek általában a hadiköltségvetés csökkentésére törekszenek, s az a pénzügyi természetű törekvés jól jön mindkét birodalomfél szélsőséges baloldali elemeinek, akik a monarchikus hadsereget mint felforgató céljaik egyetlen akadályát támadják. Arra törekszenek, hogy a hadsereg helyett milícia jöjjön létre, melynek passzivitása biztos, amikor az ő idejük elérkezettnek látszik. A delegációs intézményben is veszélyt lát, mivel a delegátusok többsége is arra fog törekedni, hogy a dualizmusnak megfelelően a parlamentektől tegye függővé a hadsereget, vagy legalábbis gyengévé tegye azt. A rendes költségvetés évenkénti megszavazásával komoly hatáskör került e képviseleti testület kezébe. A hadsereg szempontjából veszélyesnek tartja a különben konzervatív felfogású klerikális és feudális politikusokat is, akik szerinte a messzemenő tartományi önállóság követelése terén egyetértenek a szélsőbaloldal és a mérsékelt liberálisok milícia-törekvéseivel. Legjobb példa erre Tirol, ahol már most kevés pénzt adnak a hadügy céljaira, a sajátos tartományi védelmi rendszerre hivatkozva.[29]

Láthatjuk, hogy a katonai szempontok elsődlegesek voltak Albrechtnél: a hozzá minden bizonnyal közelebb álló konzervatív föderalista politikusokban is ellenfeleket látott, mivel törekvéseikben a hadsereg egységének veszélyeztetését látta.[30]

*

Albrecht 1866 utáni külpolitikai aktivitását a poroszellenes revans szempontjából vizsgáljuk. Felmerül a kérdés: a konzervatív főherceg a kaunitzi francia, vagy a metternichi orosz—porosz orientáció híve volt-e? A korábbi történeti irodalom szinte egyöntetűen elvakult poroszellenesnek, revansra szomjazónak állítja be személyét.[31] Franciaországról tett kijelentései s orosz kapcsolatai azonban megkérdőjelezik ennek az igen egyoldalúnak tűnő képnek a pontosságát. Helyesebbnek tűnik, ha a történeti irodalomban keringő toposzok helyett Albrecht saját maga által papírra vetett elképzelései alapján próbálkozunk meg a róla alkotott kép durván megrajzolt vonásainak finomításával.

A königgrätzi vereség, s az azt követő prágai béke Albrechtet olyan súlyosan érintette, hogy egy későbbi feljegyzésében a vereséget s politikai következményét — Ausztriának Németországból való kiszorítását — egyenesen Ausztria „gyökértelenítésének" nevezi.[32] A vereség felett érzett elkeseredése olyan nagy volt, hogy 1866. szeptember 2-án Károly Lajos és Lipót főhercegekkel együtt a porosz királyhoz intézett levelében lemondott a porosz hadseregben viselt rangjáról. A lemondólevélben Albrecht a „hadviselés szokásos határait messze túl-

28 OL P. 301. Organisatorisches Nr. 176: Über die Landes Verteidigung in beiden Reichshälften im Sinne des Wehrgesetz-Entwurfes. Anfangs Dezember 1867. (Tisztázat Albrecht kézjegyzésével ellátva.) Idézi *Wagner:* i. m. II. k. 42. o.; *Holzer:* i. m. 124. o.

29 Tirol régi rendi jogokra támaszkodva saját maga gondoskodott népfelkelés formájában a tartomány védelméről.

30 A hadsereg vezetőinek föderalizmus-ellenességét állapítja meg *Lentze, N.:* Die Problematik der Föderalisierung in Österreich = Der österreich—ungarische Ausgleich. Bratislava 1967, 936. o.

31 *Tapié, V.:* Autour d' une alliance tentative entre la France et l'Autriche, 1867—1870. Wien, 1971. (A vonatkozó irodalom összefoglalását adja.) Lásd még *Redlich:* Franz Joseph... i. m. 342. o.; *Charmatz, R.:* Die Aussenpolitik Österreichs im 19. Jahrhundert. Leipzig—Berlin 1914. 76. o.

32 „...Zerreissung unseres Verbandes mit Deutschland... Entwurzelung Österreichs..." OL P 301. 8. p. Operatív Nr. 33. (Fogalmazmány, Krizmanic haditervének bírálata)

lépő" porosz akciókra hivatkozik.[33] Hogy mi lehetett az a szokásos határ, melyet a porosz hadvezetés messze túllépett Ausztriával szemben, nem jelöli meg a lemondólevél. (Mely az eredeti fogalmazványban még a lojális hadviselés határainak túllépéséről beszél.)[34] Minden valószínűség szerint a bismarcki stratégia forradalmi elemeket is felhasználó módszerei (Klapka-légió, cseh proklamáció) lehettek azok, amelyek a főhercegek szemében a hadviselés szokásos határain kívül estek.[35] 1866 őszén tehát egy erős elkeseredés diktálta poroszellenességet regisztrálhatunk Albrechtnél, akit az akció kezdeményezőjének tekintettek.[36] Elképzelhető, hogy Albrecht poroszellenes beállítottsága is szerepet játszhatott a hasonló beállítottságáról ismert Wimpffen gróf — korábban Albrecht olaszországi hadseregéhez beosztott diplomáciai ügyvivő — berlini követi kinevezésében is.[37]

A demonstratív akció csendes, jóval kevésbé látványos befejezést nyert; Ferenc József óvatos diplomáciai puhatolózás után visszavonatta a főhercegekkel a lemondást oly módon, hogy a bécsi északnémet követ 1867 márciusában csendben, minden külön eljárás nélkül visszaszolgáltatta a lemondóleveleket.[38] A látványos lépést tehát jóval kevésbé látványos visszalépés követte, összhangban a normalizálódó porosz—osztrák kapcsolatokkal. A normalizálódás persze nem jelentett bizalmat: Bismarck különböző próbálkozásai Ausztria—Magyarország megnyerésére (Tauffkirchen-misszió, Fröbel utazásai) nem jártak sikerrel.[39] A Poroszország iránti bizalmat nem növelhette a hírhedt Usedom-jegyzék nyilvánosságra hozatala,[40] bár e jegyzék éppen a katonai körökben keltette a legkisebb meglepetést, hiszen egy háborúban az ideális cél mindig az ellenség teljes leverése.

Poroszországot viszont a hannoveri emigránsok bécsi gyülekezése nyugtalanította. Az elűzött királyi család Hietzingben kapott menedéket. Innen írt 1868-ban Ernst cumberlandi herceg, a család tagja, Albrechthez, kérve, hogy engedélyezze részvételüket egy hadgyakorlaton. Hogy ne feszélyezze Albrechtet, megígérte, hogy egyszerű megfigyelőként lesz majd jelen. Albrecht megadta az engedélyt, ezt mutatja a herceg köszönőlevele, melyben megköszönte a szíves vendéglátást. A király nevében is köszönetet mondott Albrechtnek jóindulata újabb kifejezéséért.[41] A poroszellenes emigráció tehát kapcsolatot tartott fenn a főherceggel, s a cumberlandi herceg levele mutatja, hogy a nyílt kapcsolatvállalásra Albrecht sem vállalkozott.

A német dinasztikus kapcsolatok ápolása mellett a nagypolitika szempontjából fontosabb kérdést képezett a Franciaországhoz való viszony. A francia kapcsolatok ápolása a kortársak s a későbbi történetírók több nemzedéke szemében is egyet jelentett a revans előkészítésével. Így már Beust kinevezésénél is többen Albrecht közreműködését látták, mivel ő Beustban a francia kapcsolatok jó kiépítőjét remélhette.[42] A francia orientáció megítélésében azonban egy

33 A lemondólevél: OL P 301, 30/a. cs. Levelezés Nr. 16. 14. tétel. A lemondást tárgyalja *Regele, O.:* Feldzeugmeister Benedek. München—Wien 1960. 539—540. o.; *Friedjung, H.:* Harcz a német hegemóniáért. Budapest, 1904. II. k. 384. o.

34 OL P 301 i. h.

35 Vö: *Potthof:* Die deutsche Politik des Grafen Beust von seiner Berufung zum österreichischen Aussenminister Oktober 1866 bis zum Ausbruch des deutsch—französischen Krieges 1870/71. Bonn, 1968. 44. o.

36 Uo.

37 *Hirsch, W.:* Felix Graf Wimpffen. (Kézirat, disszertáció) Wien, 1970. 83. o. Ugyanitt utal a szerző Albrechtnek Beust kinevezésével játszott esetleges szerepére is.

38 *Regele:* Benedek... i. m. 540. o.; *Potthof:* Beust i. m. 56. o.

39 *Wertheimer, E.:* Gróf Andrássy Gyula élete és kora. Budapest, 1910. I. k. 530—540. o.; *Potthof:* Beust i. m. 92—94. o.; *Kaindi, J.:* Österreich, Preussen, Deutschland. Leipzig—Wien, 1926. 285. o.

40 A La Marmora olasz miniszterelnöknek átadott jegyzékében a nagykövet Ausztria teljes megsemmisítését nevezte meg a háború céljaként. Lásd *Potthof:* Beust i. m. 205. o.

41 OL P 301. Levelezés Nr. 132. Ernst an Albrecht, Hietzing, 1868. (Igen megégett levél.)

42 Így vélekedik *Wertheimer:* Andrássy i. m. I. k. 290. o. *Redlich:* Franz Joseph i. m. 303. o.; *Steinitz, E.:* Erherzog Albrecht. = Österreichs Feldherren und ihre Beziehungen zum Deutschtum. Wien, 1940. 98. o.

szempontot nem szabad szem elől téveszteni: a Habsburgok állandó ellenérzését a bonapartizmussal szemben. A Németországban és Olaszországban vívott franciaellenes háborúk sorozata után Miksa főherceg mexikói tragédiája nem erősíthette a Hofburgban a Napóleon iránti szimpátiát.[43] Maga Albrecht a forradalom megtestesítőjének tartotta Franciaországot. A hatalmi érdek azonban legyűri a legerősebb antipátiát is, s a Poroszország további előrenyomulásától tartó bécsi politikusok az ellensúly keresése során nem utasíthatták vissza a készségesen ajánlkozó francia császárság közeledését. Annál kevésbé tehették ezt, mert a konzervativizmus védőbástyájának számító Oroszország Bismarck politikájának szilárd hátvédjét adta. A politikai erők felmérése mellett a francia katonai potenciált is vizsgálat alá vetették. Valószínűleg a luxemburgi válság idején kiéleződött francia—porosz viszony adta az apropóját annak a feljegyzésnek, melyet Albrecht 1867. március 29-ére datált. A feljegyzés témája: Franciaország, ill. a német államok (Poroszország az Északnémet Szövetséggel, valamint a délnémet államok) katonai erejének összehasonlítása, s egy esetleges francia—osztrák szövetség kilátásai. Albrecht számításai szerint Franciaország hátránya az egyesített német haderővel szemben 113 ezer gyalogos, 20 ezer 800 lovas és 618 löveg. Következtetése: „Egy ilyen számbeli hátrány ... alig enged meg olyan várakozást, amely szerint Franciaország győztes maradna ...”[44] Francia esélyt csak akkor lát győzelemre, ha megelőzve a németeket, erőit gyorsan összpontosítva Mainzig és Koblenzig jut. Ekkor ugyanis leválaszthatja katonailag Dél-Németországot Poroszországról. Franciaország aktivitásának külpolitikai feltételeit sem tartja kedvezőnek: Belgium, Olaszország vagy Ausztria szövetsége segíthet rajta. Az első két államnak viszont inkább Franciaországtól van félnivalója, ezért nem tartja valószínűnek, hogy Franciaország mellé állnának. A francia—osztrák szövetség kilátásait a következőképpen látja: „A (francia) szövetség Ausztriával azonban pillanatnyilag azt eredményezné, hogy Oroszország aktívan lépne fel Poroszország mellett, s Olaszország csatlakozna e szövetséghez — előbbi azért, hogy keleti terveit segítse, valamint Ausztria elleni gyűlöletét Kelet-Galícia annexiójával csillapítsa; utóbbi bizonyára azért, hogy Ausztriától, annak háta mögött, elhódítsa Dél Tirolt és Isztriát, míg Szerbia és Románia azon igyekeznének, hogy Ausztria határai mentén nagyobbodjanak. E helyzet miatt veszélyes Ausztria számára a túl korai szövetkezés Franciaországgal.”[45]

Bár a biztos jóslás lehetőségét kizárja, a háború esélyét így fogalmazza meg: „Ebben az esetben a győzelem *valószínűsége* a porosz—német fél oldalán van, s *biztonsággal* számíthatunk egy porosz—orosz szövetségre, ha Ausztria túlzott sietséggel rántana kardot Franciaország mellett, s akkor Ausztria fizetne — mégpedig örök időkre — újabb tartományok elcsatolásával s legéletbevágóbb érdekeinek károsításával délkeleten. Nem jobb ezért egy porosz—francia konfliktus esetében semlegesnek maradni, csendben fegyverkezni, s aztán kellő időben a *győzteshez* csatlakozni, mint ehelyett a *vesztessel* tartani s még ráadásul őhelyette a győztest kártalanítani?”[46]

Az idézet önmagáért beszél: a felvételen revansvágy helyett inkább a revanstól való visszatartás olvasható ki a szövegből. A legfőbb érv a Franciaország melletti fellépés ellen az orosz veszély említése. A németországi pozíciók visszaszerzése ugyan nem hiányzik a szövegből, csak éppen egy másik esélyt, a fran-

43 *Wandruszka, A.*: Zwischen Nikolsburg und Bad Ems = Reichsgründung 1870. Hrsg. Th. Schieder, E. Dennerlejh. Stuttgart, 1970.

44 OL P 301. Operativ 42. Stärke-Verhältnisse zwischen Frankreich und Preussen-Deutschland. 28. 3. 1867. (Fogalmazvány Albrecht kéziratával.)

45 Uo.

46 Uo. (Kiemelések az eredetiben!)

ciaellenes fellépés lehetőségét is szem előtt tartva. A porosz—délnémet katonai megállapodások ismeretéről tanúskodó szöveg azt is mutatja, hogy Bécsben — szemben az irodalomban oly gyakori beállítással — nem tápláltak illúziókat a délnémet szeparatizmus iránt.

A francia—porosz összecsapás lehetőségeivel 1867 után állandóan számolt az osztrák—magyar politika, s Albrecht iratai között egyre gyakoribbá váltak az esetleges háborúval s Ausztria—Magyarország magatartásával kapcsolatos fejtegetések is. Az esély latolgatásához hozzátartozott a saját hadsereg állapotáról alkotott pontos kép kialakítása. Egy 1867 júliusára datált emlékiratában az adatszolgáltatás, a katonai vezetés és a diplomácia összhangjának hiányosságait ostorozza. Ez a kiindulás valószínűsíti, hogy az emlékirat valamelyik politikai vezető, talán éppen a külügyminiszter számára készült. Albrecht így fogalmazza meg a dokumentum célját: „A következő eszmefuttatások annak a tisztázásához kívánnak hozzájárulni, hogy mit várhat el jogosan egy vezető államférfi a hadseregtől..., végül érintik azt a kérdést, hogy milyen értékű lehet a stratégiai számítások szempontjából a szövetségesek együttműködése s a honvédelem számára a népfölkelés."[47]

Különösen ez utóbbi, a szövetségi együttműködés értékére vonatkozó megjegyzés valószínűsíti, hogy a külpolitika irányítójának szól az emlékirat. Szerzője részletesen tájékoztat a hadsereg létszámának értékelési problémáiról, a kimutatott s a ténylegesen felhasználható létszám közti különbségről. A szövetségi politika, a szövetségi hadviselés értékéről meglehetősen szkeptikusan nyilatkozik. Főleg politikai s erkölcsi értéket tulajdonít a szövetségek létrehozásának, katonai értéküket már megkérdőjelezi: „A szövetségesek együttműködésének *tisztán katonai* értéke azonban igen csekély, s többnyire túlbecsülik."[48] Példákat is hoz; mi értéke volt 1866-ban 400 ezer olasznak Poroszország, s 100 ezer délnémetnek Ausztria számára? Csak akkor tartja teljes értékűnek a szövetségeseket, ha azok a leghatalmasabbnak feltétel nélkül alárendelik magukat. Ezt mutatják a sokat emlegetett felszabadító hadjáratok is, amikor egész Európa egy emberként kelt fel kényura ellen, de az a szövetségesek háromszoros túlereje ellen újoncakkal is ért el eredményeket. Befejezésül a hadügyi költségvetés kurtítása ellen emel szót.[49]

Hasonló problematika foglalkoztatta 1868 áprilisában is, amikor a hadsereg mozgósításának kérdéséről írt. Ez a munka is a külpolitika irányításával kapcsolatban keletkezhetett, erre utal bevezetője: a modern hadsereg ma már a külső védelem eszköze, a belsőt a jól szervezett közigazgatás és a csendőrség látja el. Ezért a hadsereg fontos eszköz a külügyi politika irányítói számára. Hogy eredményeket érjenek el, ismerniök kell a hadsereg teljesítőképességét és mozgósítási idejét, konfliktus esetén viszont a politikának kell megteremtenie a hadsereg számára a lehető legjobb feltételeket. Az eredményességhez szükséges összhang — hangsúlyozza — a külpolitika és a hadügy irányítói között korábban nem volt meg. A jelenlegi helyzetben kb. 250 ezer ember felvonultatását tartja lehetségesnek nagyhatalmi konfliktus esetére. Ez pillanatnyilag elég, de elgondolkodtató, hogy 1813-ban is ugyanennyivel lépett fel Ausztria, míg a nagyhatalmak ereje megkétszereződött. Minden esetre egy felvonulás lehetőséget nyújt arra, hogy a külügyminiszter kellő időben támaszkodhasson a fegyveres erőre, s hasonlóan Metternich 1813-as szerepéhez, meghatározza egész

47 OL P 301. Operativ Nr. 43.: Über Zahl und Zeit bei Aufstellung einer Armee für den Krieg, nebst Bemerkungen über den militärischen Werth von Volksaufgeboten und der Kooperation der Bundesgenossen. Ende Juli 1867. (Tisztázat, mellette fogalmazvány Albrecht kézírásával.)

48 Uo. (Kiemelések az eredetiben)

49 Uo.

Európa sorsát. A szövetségi hadviselésnek ismét a hátrányait domborítja ki.[50] Az óvatos megfogalmazásból s az 1813-ra való utalásból arra következtethetünk, hogy a főherceg számára a külpolitikai ideál a minél kevesebb megkötöttséggel járó „szabad kéz" politikája volt, ennek hasznáról kívánta meggyőzni, Metternichhez hasonlítva, a békék iránt nem érzéketlen osztrák—magyar külügyminisztert.

A véderő-törvény előkészítése során jelentette meg névtelenül a főherceg „Wie soll Oesterreichs Heer organisiert sein?" c. röpiratát.[51] A röpirat megjelentetésének puszta ténye is sokat mond már: a polgári átalakulás feltételeihez alkalmazkodó, de céljait fel nem adó konzervativizmus jellegzetes dokumentuma ez a munka. Szerzője tudomásul veszi, hogy létezik közvélemény, melyre a puszta utasításon kívül más módszerekkel is hatni kell, s ezért fordul a röpirat műfajához. A munka utószavában jelöli meg a szerző írásának fő motívumát: így próbált reagálni az 1868 elején a sajtóban lezajlott hadügyi vitára.[52] Bevezetőjében éles kritikával illeti e vita résztvevőit, azzal vádolja őket, hogy olyan teóriáknak hódolnak, melyek sehol sem érvényesültek, még ha évtizedekig érvényben is voltak. Hiányzik Albrecht szerint a vitázókból az állam és a hadsereg történelmi fejlődésének ismerete, a hadtudomány és a történelem által szentesített legfőbb alapelvek tudomásul vétele. A külföldi rendszerek (porosz, svájci) másolása nevetséges egy hivatásos katona előtt. Abszolút jó rendszer nincs, a védőrendszernek az államhoz, annak speciális viszonyaihoz kell igazodnia, abból történelmileg kell kifejlődnie.[53]

Albrecht érvelése nemcsak politikai szempontból érdekes így számunkra: a történelmi fejlődésre való gyakori hivatkozás, az érvényesíthetetlen teóriákkal való példálózás a konzervatív ideológia egyik alapvető vonása. E megnyilvánulásokból nem állapítható meg, hogy fiatal korában, tanulmányai során szerzett filozófiai ismereteiből származnak-e ezek a gondolatok, vagy a korszak politikai vitái során jelentkező konzervatív érvrendszert sajátította el és használta most a főherceg. Ez utóbbi mellett szól az érvek *ad hoc* jellege, kifejezetten katonai összefüggésekben való jelentkezése. Az valószínű, hogy a konzervatív meggyőződésű Albrecht eleve fogékony volt az ilyen érvekre, s könnyen sajátította el azokat. Ezt támasztja alá az is, hogy az érvelés alapját a társadalom organikus fejlődésének tana képezi, de maga a kategória így általánosítva nem fordul elő Albrecht érvkészletében, holott hasonló jellegű érvelésével másutt is találkozhatunk.[54]

A francia és az olasz hadsereg szervezetét nem tartja ideálisnak, különösen a nem kedvező földrajzi adottságokkal rendelkező Ausztria számára, mely adottságok a században csak romlottak: Bécs nyugat és délnyugat felől is védtelen, mióta a rajnai erődöket nem osztrák csapatok védik, s elveszett az olaszországi várnégyszög is. Ezért is vonja le a következtetést: „Földrajzi helyzete, összetétele s népeinek jelleme Ausztriát azonban régóta konzervatív hatalomként fémjelezte — s a történelem arra tanít, hogy politikája mindig békés, védekező és nem támadó jellegű volt..."[55] Ezért Ausztria számára minden rákényszerí-

50 OL P 301. 8. cs. Operativ Nr. 46.: Mobilisierungen und Aufstellungen. Ende April 1868. (Fogalmazvány, Albrecht kézjegyzésével.)

51 Wie soll Oesterreichs Heer organisiert sein? Allen Patrioten Gesamt-Oesterreisch gewidmet vom Verfasser. Wien 1868. (A továbbiakban — Wie soll...) Az OSZK-ban 100 193-as jelzeten található példány (Kolligátum Albrecht további három munkájával egybekötve) borítójába bekötötték Albrecht saját kezű ajánlását is 1868. december 15-ről. A brosúra kézirata: OL P 301. 7. cs. Organisatorisches Nr. 66. alatt található. A munkát a véderőtörvény vitáival hozza kapcsolatba Wertheimer I. 403.

52 Wie soll... 4. o.

53 I. m. III—IV. o.

54 Lásd: az olasz liberálisokról alkotott véleményét Beck császári katonai kancelláriafőnökhöz írt 1877. március 20.-i levelében. Idézi *Holzer:* i. m. 67—70. o.

55 Wie soll... 3. o.

tett háború defenzív lesz. Ezt a megállapítást rögtön pontosítja: egyetlen valamire való védekezés sem nélkülözheti a gyors offenzív ellenlökések lehetőségét.[56] Tehát a politikai célkitűzések tekintetében kifejezetten defenzív szerepet tulajdonít Ausztria—Magyarországnak, de katonai téren megengedi a támadó fellépést is. Ez a megjegyzés arra figyelmeztet, hogy nem szabad túlértékelnünk defenzív külpolitikára vonatkozó állásfoglalását. A korlátozott politikai célokért való támadó fellépés sürgetése később is állandó jellemzője marad fejtegetéseinek (Olaszország, Oroszország vonatkozásában).

Az európai erőviszonyok áttekintése után az általános hadkötelezettségi rendszer dicsérete, a régebbi konskripciós (összeírásos) rendszer kifejezett elítélése következik, meglepően fejlett demagógiával, kifejezetten burzsoáziaellenes érvrendszerrel. Szerinte az általános hadkötelezettség erkölcsösebb, mint a konskripciós rendszer: a gazdagok ez utóbbiban kis összeggel megválthatták a „szent kötelesség" teljesítését. Ezzel kiváltották a szegényebb néposztályok gyűlöletét, s gátolták a hazafias érzület kifejlődését. A konskripciós rendszerről alkotott lesújtó véleménye: „... a vagyontalan tömegnek a kevés gazdaggal szembeni ellentétét, korunknak ezt az állandóan maró szociális sebét mélyíti a legérzékenyebb módon, s számlájára írható, hogy nagy események idején már régóta megbénult a tömegek haza iránti kötelességérzetének mindenfajta nemesebb kifejeződése."[57]

A königgrätzi vereségért is a konskripciós rendszert teszi felelőssé a főherceg. Ezzel szemben Poroszország szerinte éppen az általános hadkötelezettség megvalósításának köszönheti az 1806-os teljes vereség után történt gyors feltámadását. E rendszernek köszönhette Poroszország azt is, hogy az 1848-as hatalmas krízist túlélte, mert az a rendszer a lakosság valamennyi rétegét közelebb hozta egymáshoz, enyhítette ezáltal a gazdagok és szegények ellentétét s emelte a népben a kötelességtudás, a fegyelem és a nemzeti büszkeség érzését. Ilyen hatás azonban elképzelhetetlen egy olyan rendszerben, mely antipatikus a nép számára. A porosz rendszer dicsőítése után egy különösen éles kirohanás következik a francia burzsoázia ellen: „Miért számolták fel 1848 februárjában a burzsoázia uralmát Franciaországban, majdnem harc nélkül, a néptömeg energikusan kifejezett akaratával? Mert ez a burzsoá kormány az anyagi jólét mindenfajta emelése mellett mégiscsak korruptan kormányzott, s maga is képtelen lévén mindenfajta nemesebb emelkedettségre, erkölcstelen alapelveken nyugodott, s a tömegekre sem tettekkel, sem nyomoruk energikus enyhítésével nem tudott hatni.

A katonásdi a párizsi nemzetőrséggel, mely a tulajdonképpeni népet kizárta soraiból, hogy elnyomhassa, nem tudott hatni arra, ha már felizgult, s csak a tehetősek elleni antipátiát növelte. Hogy Franciaországban éppen úgy, mint Olaszországban és Spanyolországban, ma nem merik az általános hadkötelezettség elvét egyszerűen újra bevezetni — amely pedig még képes a hazaszeretet fenntartására, a törvény előtti egyenlőség legnemesebb kifejezési formájában való gondozására s minden egyed közösség iránti áldozatkészségének ápolására — mindez a román népek dekadenciájának bizonyítéka, az annyira előrehaladott egoizmusé, mely már képtelen elismerni a kötelezettséget az egyéni életnek a közösségért való feláldozására."[58]

Szinte teljes konzervatív burzsoáziakritikát ad a katona-főherceg egy hadügyi eszmefuttatás során. Eszköztárából nem hiányzik az offenzív konzervativizmus polgárellenes szociális demagógiája sem, s az olvasónak az az érzése,

56 Uo. 4. o.
57 Wie soll... 17—18. o.
58 Uo. 19. o.

hogy a csak anyagi javai gyarapításán fáradozó francia nagypolgárságról szóló példabeszéd a gründolási lázban égő, s az 1873-as nagy tőzsdekrach felé galoppozó császárváros német nagypolgárságának is szólt. A polgárság konzervatív kritikája mellett figyelemre méltó elem a román népek dekadenciájának említése is, mely különösen akkor szembeszökő, ha a korábbi oldalak Poroszországképével hasonlítjuk össze: a porosz szimpátiával semmiképpen nem vádolható Albrecht tárgyilagosan, de mindvégig elismerő hangnemben szól a kis ország felemelkedéséről, míg a román népek dekadenciájáról beszél. Igaz, e dekadencia okait nem faji, hanem társadalmi tényezőkben látja, de mindenképpen egy germán—román ellentétpár képe rajzolódik ki a szöveg mögött. Szó sincs itt kifejlett germán rassztudatról, de a megjegyzés mindenképpen mutatja, hogy Albrechttől sem volt idegen a múlt század közepének faji kategóriáiban való gondolkodása.[59]

A bevezető elmélkedés után a főherceg rátér az általános hadkötelezettség előnyeinek ecsetelésére. Legfőbb indoka: egy elkövetkező világégés esetén nagy tömegeket csak ez a rendszer tud mozgósítani. Ennek érdekében eltörlendőnek tartja a törvényhozó testületek éves újoncmegajánlási jogát, jellegzetesen demagóg érveléssel: méltatlan dolog lenne a legszentebb hazafiúi kötelességet, a haza védelmét kicsinyes pártjátszadozásoknak kitenni.[60] A hadsereg fő szellemi egybetartó erejének az uralkodóhoz és házához való hűséget tartja. A hadsereg céljaként a trón és az összhaza védelmét jelöli meg.[61] Ez a felfogás tisztán dinasztikus jellegű, s bár ott találjuk az „összhaza" fogalmát is, az csak a második helyen szerepel, az elsőbbség a trónnak jut. E felfogását már 1862-ben is kifejtette egy levélben.[62] Itt is kifejtette, hangsúlyozta, hogy a hadsereg nem az államot, hanem az ausztriai házat szolgálja.[63] Ismét jellegzetesen konzervatív eszmekörből fakadó gondolatokkal állunk szemben: az „elvont" állameszme helyett a „konkrétan" létező ausztriai házat, a császári dinasztiát részesíti előnyben.

Albrecht belső használatra és a nyilvánosságnak szánt irataiban is látható tehát az újhoz való alkalmazkodás és a régihez való ragaszkodás kettőssége. Elfogadja az általános hadkötelezettség polgári elvét, elsősorban katonai-technikai okok miatt, de ezt a polgári elvek szerint szervezett hadsereget régi célokért, régi szellemben kívánja felhasználni.[64]

Elképzeléseinek megvalósítása döntő mértékben függött saját hatalmi helyzetétől, az pedig 1868-ban nem alakult kedvezően: a hadseregfőparancsnokságot Ferenc József 1868. január 15-én feloszlatta, mivel az nem volt beilleszthető az alkotmányos államszervezetbe.[65] Gyakoriak voltak a súrlódások, nézeteltérések, hatásköri átfedések a hadügyminisztérium és a főparancsnokság között. Az átszervezés során a hadseregfőparancsnokság két kancelláriája (a központi és az operációs) a hadügyminisztérium szervezetébe került át, egy pedig (az ún. Detailkanzlei) feloszlott. Albrecht hadseregparancsnoki címet kapott, de ezúttal már apparátus nélkül.[66] A hadseregfőparancsnokság megszüntetése ellen — ér-

59 Ezek a faji kategóriák természetesen nem azonosak a XX. századiakkal, inkább kulturális-társadalmi, mint biológiai ismérvek alapján képezték a fajok (germán, latin, szláv) fogalmát. Érdekes párhuzamot láthatunk Moltke nézeteivel, aki az örökös germán-román ellentétre is hivatkozva sürgette már 1859-ben is a porosz-osztrák összefogást, Európa „germán centrumának" védelmét. Lásd: *Ritter:* i. m. I. k. 250. o.

60 Wie soll... 23—24. o.

61 Uo. 41. o.

62 Albrecht levele Crennevillehez 1862. február 10., idézi *Srbik:* Albrecht i. m. 132. o.

63 Ennek alapján vonja le Srbik a következtetést: Albrecht volt a Radetzky-féle katonai szellem ókonzervatív őrzője, aki a nemzet nélküli, némán szolgáló császári hadsereg fenntartásáért küzd. *Srbik, H.:* Reichskriegsminister Freiherr von Kuhn. = Aus Österreichs Vergangenheit. Salzburg, 1949. 142. o.

64 Új technikák elfogadása a régi ideológia fenntartása mellett — nem egyedi, s nem is csak a múlt századra emlékeztető társadalmi-politikai jelenség.

65 *Holzer:* i. m. 121. o.

66 *Wagner:* i. m. II. k. 36. o.

dekes módon — Albrecht sem tiltakozott. 1868. január 2-i jelentésében[67] úgy ítéli meg a helyzetet, hogy mivel Ausztria két alkotmányos államma alakult át, a nem alkotmányos eljárásnak még a látszatát is kerülni kell. Mivel a közvélemény szemében a hadseregfőparancsnokság léte is szálka, csökkenteni kell a támadási felületeket. Ugyanakkor a magyar kormány ignorálja a hadügyminisztériumot, s inkább a hadseregfőparancsnoksághoz húz, mivel így több kilátása van a magyar honvédelmi minisztérium hatáskörének kiterjesztésére.

Úgy tűnik, hogy Albrecht maga is defenzívába szorult, ezért nem ragaszkodott az abszolutizmus pozíciójának általános romlása közben a hadseregfőparancsnoksághoz. Hatásköre — igaz, hogy apparátus nélkül — megmaradt. Megtartotta a kiképzési módszerek egységességének, a szolgálati rend betartásának és a háborús előkészületeknek a felügyeletét, a hadsereg erkölcsének, szellemének az ellenőrzését. Ezen kívül hatáskörébe tartozott a csapatszemlék és a nagyobb hadgyakorlatok vezetése, a fontosabb jelentések átnézése.[68] Általános leírásban, részletezés nélkül igen komoly hatásköre maradt, így aktívan alakíthatta a hadsereg arculatát. A fő kérdés csak az volt: milyen hivatali csatornákon keresztül érvényesítheti elképzeléseit. Ezért elsőrendű a kérdésfeltevés: hogyan alakult viszonya a hadsereg irányításának fontos tényezőit kezében tartó hadügyminiszterrel?

Az első hadügyminiszter, John, néhány ellentét dacára Albrecht bizalmas emberének számított, az ő elveinek megfelelően kezdte 1866-ban hadügyminiszteri tényked ését.[69] Az 1868 eleji változások a hadügyminisztérium vezetésében is személycserét hoztak: Kuhn táborszernagy, Dél-Tirol 1866-os sikeres védője került a miniszteri székbe. Személyében a felvilágosult osztrák centralizmus egy híve, a jozefinista hagyományok lelkes őrzője került a minisztérium élére.[70] Az eredeti, erős egyéniségű Kuhn az osztrák tisztikar természettudományos képzettségű, racionalista világszemléletű tagjai közé tartozott. Polgári, szudétanémet származása is szerepet játszhatott a liberalizmus eszméi iránti nyitottabb hozzáállásában.[71] Mint technikai fegyvernem tisztje, olyan környezetbe került a hadseregen belül, ahol a polgári elemek jóval erősebben képviseltették magukat, mint a hagyományos gyalogságnál és lovasságnál.[72] A természettudományi törvények jellegzetesen mechanisztikus alkalmazása a társadalom területén eredményezte a centralista Einheitsstaat, a nagy osztrák állam eszméje iránti fogékonyságát, s tette oly magától értetődővé ennél a haladó eszmékkel kacérkodó katonánál is az egységes államot reprezentáló dinasztia iránti feltétlen odaadást.

A közös alap tehát megvolt a vezető katonák között az egységes fellépésre. Ez az egység érvényesült a magyar honvédség megszervezése idején lezajlott tárgyalásokon, amikor a vezető katonáknak sikerült elérniük, hogy a honvédség nem kapott tüzérséget.[73]

A megmentett egységes hadsereg irányítása fölött viszont már hamar megindult a harc. Kuhn nem volt hajlandó belenyugodni Albrecht terveibe, melyek a hadügyminisztériumot — mint már korábban láttuk — adminisztratív szervvé tették volna csupán. A hatáskörök pontos körül nem határolása megkönnyítette az abszolutista maradványok érvényesülését. Ezért Kuhn egyik fő tö-

67 Idézi: *Wagner:* i. m. II. k. 32. o.; *Holzer:* i. m. 131—132. o.
68 *Holzer:* i. m. 126. o.
69 Lásd: a dolgozat 19-es lábjegyzete alatti anyagot.
70 *Srbik:* Kuhn i. m. 142. o.; *Kiszling R.:* Feldzeugmeister Franz Freiherr Kuhn von Kuhnfeld. = Neue Österreichische Biographie XIV. Zürich—Leipzig—Wien 1961., 55—63. o.
71 *Preradovich:* i. m. 172. o.
72 Fegyvernemek közötti különbségekre lásd *Allmayer-Beck:* Die Träger der staatlichen Macht... i. m. 254—256. o. Vö. a 10-es lábjegyzet alatti anyaggal.
73 A vezető katonai körök ellenállására lásd *Wertheimer:* i. m. I. k. 427. o.; *Glaise-Horstenau:* i. m. 140. o.

rekvését Albrecht hatáskörének pontosítása — és természetesen lehetőség szerinti visszaszorítása — képezte. A gyakori véleménykülönbségek ellentétes tartalmú utasításokban jelentkeztek. Albrecht élesen ellenzett minden nagyobb változtatást, főleg azokat, melyek a hadügyi szervezetnek a hadügyminisztériumba való összpontosítását célozták. Érthető, hogy Kuhn Albrechtet az udvar rossz szellemének, a spanyol despotizmus képviselőjének tartotta.[74]

Kuhn 1869. február 24-re konferenciát kényszerített ki, melynek témája a főherceg hatáskörének körülírása volt. Kuhn el kívánta érni, hogy parancsokat csak a minisztériumon keresztül adhassanak a csapatoknak. Albrecht viszont az ellene folytatott sajtóhadjáratra panaszkodott. A konferencia eredmény nélkül zárult. Ezért Kuhn egy Ferenc Józsefhez intézett emlékiratban foglalta összsze követeléseit. Javasolta a hadseregparancsnoki cím megszüntetését, s ezzel Albrecht mindennemű befolyását a hadügyminisztériumra. Szerinte Ausztria mindig sokat fizetett hadserege kettős irányításáért. A két vezető közül valamelyik felesleges. Albrechtnek egy esetleges háborúra az „igazi" főparancsnokságot javasolta. A hadseregparancsnoki címet meg kell szüntetni, így az csak tiszteletbeli lehet. Albrecht feladata főleg a hadsereg taktikai jellegű felügyelete lehet, s e munkájáról közvetlenül az uralkodónak tenne jelentést, tehát vele állna alárendeltségi viszonyban. Hadügyminisztere javaslatával Ferenc József egyetértett, s a császári kéziratokat már március 24-én kiadták, miután a tervezetet megküldték Beustnak, hogy előkészíthesse a sajtót.

A császári kézirat szerint Albrecht a hadsereg főfelügyelője lett, feladata: „Az állandó hadsereg megszemlélése, annak kiképzése és hadműveleti képessége vonatkozásában, valamint azon nagyobb csapatgyakorlatok felügyelete és vezetése, melyeken Kedvességed jelen van."[75] A Kuhnhoz küldött kéziratban Ferenc József hozzáfűzte, hogy Albrecht felügyelő útjairól közvetlenül hozzá küldi majd jelentéseit, s fenntartja magának a jogot, hogy esetenként hadügyi intézményeket is meglátogathasson. Ezen kívül kikéri véleményét a hadrend és a diszlokáció kérdéseiről is, s a főherceg részt vesz majd minden olyan fontos tanácskozáson, ahol katonai kérdések merülhetnek fel.

Ezzel a döntéssel Albrecht pozíciója de facto nem gyengült, sőt a kiegészítésben pontosan nem körvonalazott jogai (egyéb hadi intézmények meglátogatása, fontos tanácskozásokon való részvétel) komoly lehetőséget adtak neki az uralkodó és környezete befolyásolására. Az, hogy közvetlenül Ferenc József alárendeltje, biztosította az állandó, szoros kontaktust Albrecht és az uralkodó között. Az elhatárolás előnye volt, hogy a súrlódások egy részét — hatásköri átfedések, az ügyiratokba való kölcsönös betekintés — kiküszöbölte. Előnyösnek értékelte ezt naplójában Kuhn is.[76]

Az intézkedéssel csak a súrlódási felületek csökkentek, de a súrlódást előidéző hatóerők nem változtak: a polémia tovább folytatódott. Így támadta Kuhn tervét Albrecht egy katonai tudományos intézet felállításáról, s a hagyományok ápolásának fontosságára hívta fel a figyelmet.[77] 1869 őszén emlékiratban foglalkozott a hadsereg szellemében mutatkozó, általa veszélyesnek minősített tendenciákkal.[78] Már a bevezetőjében jelzi, bár név nélkül, hogy a szellem és fegyelem hanyatlásának oka egy fiatal, túl gyorsan felfutott táborszernagy tevékenysége, aki, mivel hadügyminiszter lett, a hadsereg és a tábornoki kar abszolút ura akar lenni, hiába szállnak vele szembe a monarchikus érzésű idősebb

74 *Srbik:* Kuhn i. m. 176. o.; *Holzer:* i. m. 126. o.
75 *Wagner:* i. m. II. k. 73—74. o.; *Holzer:* i. m. 132—135. o.
76 *Wagner:* i. m. II. k. 73. o.
77 *Holzer:* i. m. 137. o.
78 OL P 301. Organisatorisches Nr. 181: Über den Geist und die Disziplin der österreichischen Armee. Herbst 1869. (Albrecht kézírásával)

tábornokok. Ezért a hadsereg két pártra oszlott. Hiányzik egy olyan szerv, amely a tábornokok kívánságait, panaszait, kéréseit a legfőbb hadúrhoz előterjesztené anélkül, hogy a hadügyminiszter személyes bosszújától kellene tartania.

Ez az utóbbi érvelés a katonai konzervativizmus tipikus követeléseinek egyike: az uralkodó és a tábornoki kar közötti közvetlen kapcsolatteremtésre való törekvés nemcsak osztrák sajátosság, porosz párhuzama is van.[79] Változatlanul a miniszteri hatalom visszaszorítására törekszik Albrecht, holott Ausztriában a sajátos államfelépítés miatt a közös miniszterek alkotmányos felelőssége igenigen kérdéses dolog volt.

Egy másik, már 1870-ből származó feljegyzésében Albrecht riválisa személyzeti, előléptetési politikáját támadja. Szerinte nem szabad csupán az elméleti képzettséget figyelembe venni, fontosak a gyakorlati ismeretek, s főleg a tisztek erkölcsi habitusa is.[80]

Az erkölcsi tényezőknek az elméleti képzettség elé helyezése mögött a képzett polgári és a lovagtiszt feudális-arisztokrata ideáljának ütközését láthatjuk, mely ütközés természetesen nemcsak az ideálok szférájában zajlott le: a főherceg fejtegetései mögött a tiszti állomány összetételében lezajló polgári térnyerés megakadályozásának szándéka húzódik.

Azt, hogy mennyire foglalkoztatta a hadsereg szellemének kérdése, mutatja, hogy a témát — név nélkül — egy újabb röpiratban tárgyalta 1869-ben.[81] Itt újból az erkölcsi tényezők fontosságát taglalta, s az altiszti kar társadalomformáló erejéről elmélkedett; az altiszteknek az igaz erkölcsök, az uralkodó és háza iránti hűség terjesztőinek kell lenniük.[82]

A vezető katonák torzsalkodásait a bekövetkező nagy európai események zavarták meg egy rövid időre: a francia—porosz háború a külpolitikára, a háborús eshetőségekre terelte a figyelmet.

A francia—porosz háború egyre bizonyosabbá válván 1869 elején Albrecht konkrét intézkedési tervet dolgozott ki.[83] Bevezetésében leszögezi, hogy a francia—porosz összecsapás elkerülhetetlennek látszik, ezért mindent meg kell tenni, hogy a hadsereg teljesen ütőképes legyen a legkedvezőbb időpontban való beavatkozásra. Két lehetőséget lát: ha az első csata után lép közbe a monarchia hadserege, kezdetben elég egy kisebb erő is. Ha később, a döntő csata után lép közbe Ausztria—Magyarország, amikor valamelyik fél fölénybe kerül, teljes erővel kell megjelenni, hogy valamelyik küzdő félnek a feltétlen fölényét biztosítani tudja. A szomszédok várható magatartását így látja: Románia valószínűleg fenyegető, Olaszország halogató-titkolódzó, Oroszország kiváró politikát folytathat. Ezért látszólag mindenféle frontot kell alakítania, e határokra a felkészítendő csapatokat kell vinni, míg az akcióra szánt csapatok összegyűjthetők. E határokon a csapatok fő feladata a hadiállapotba lépés s az olasz vagy román szabadcsapatok betörésének megakadályozása. Később ezeket is a főhadszíntérre lehet dobni. A főseregnek — melyet hat hadtestre és egy avantgarde-hadtestre tervezett — Csehországban kell gyülekeznie, ahonnan előretörhet Bajorország, Thüringia, Szászország, Lausitz vagy Szilézia felé is. A főseregen kívül egy-egy hadtest gyülekezne Morvaországban, Ausztriában, Galíciában és Erdélyben. Így összesen csak tíz hadtest mozgósítását tervezi. Az egész felvonulás célját így fogalmazza meg: „Ennek az ideiglenes felvonulásnak a célja: egy valóban hatásos pozíció elfoglalása s teljesen szabad kéz biztosítása . . ."[84]

79 *Ritter:* i. m. I. k. 207—224. o.
80 Idézi *Wagner:* i. m. II. k. 95. o.
81 Gedanken über den militärischen Geist. Wien, 1869.
82 Uo. 11—13. o.
83 OL P 301. 8. cs. Operativ Nr. 47.: Für den Fall einer Mobilisierung im Jahre 1869. Geschrieben im Jahre 1869. (Tisztázat és fogalmazvány, az utóbbi Albrecht kézírásával)
84 Uo.

Ismét a feltétlen elkötelezettség elutasítását, a szabad kéz politikájának igenlését láthatjuk, akár egy 1868 novemberében keltezett feljegyzéséből: „Ausztriának minden oldalról biztosítva [kellene] lenni, s e célból szabad kezet kellene biztosítania magának."[85]

A poroszellenes szövetségi kombináció harmadik tagjának, Olaszországnak a bevonását már csak saját hagyományai miatt sem üdvözölhette.[86] Visszautasította a politikai közeledést elősegíteni kívánó olasz dinasztikus közeledési kísérletet is: Beust 1867. április 1-ére keltezett levélben értesítette a főherceget, hogy az Umberto trónörökös házassági terveiről szóló híresztelések igazak. Cibrani gróf bécsi útján elsősorban nem a levéltárak ügyeit kívánja rendezni, hanem Viktor Emánuel házassági tervét ismerteti. Matild főhercegnő, Albrecht leánya, a legnagyobb mértékben megfelelne elképzeléseinek. A kancellár Ferenc József engedélye alapján fordul Albrechthez, kérve, hogy mérlegelje az ügyet fontosságának megfelelően. Azt egyéb forrásokból tudja, hogy a poroszok mindent elkövetnek az osztrák—olasz dinasztikus házassági tervek ellen, s az olasz hadseregben sikerült is ellenhangulatot kelteniök. Az, hogy Viktor Emánuel a sok ellenzés dacára megkockáztatta a missziót, mutatja, hogy távolodni akar az eddigi politikától. Kérésének teljesítése erősíti Ausztriát, nem teljesítése viszont kettős erőt ad az északi és észak-keleti fenyegetésnek. A személyes megbeszélésig kéri, hogy hagyja nyitva a kérdést. Megjegyzi, hogy a sorsdöntő jellegű elutasítás akkor sem veszítene hatásából, ha azt a főhercegnő kezének másfelé történt elígérésével magyarázná.[87]

A Beustra jellemzően cinikus hangvételű levél főként dátuma miatt érdekes: alig kilenc hónappal a custozzai csata után már olasz házassági kombinációt ajánlanak az olasz hadsereg legyőzőjének. Beust megjegyzéseiből egyértelműen arra következtethetünk, hogy ő maximálisan támogatta a tervet, s kiderül, hogy Ferenc József sem volt ellene. Hogy mi történt a személyes megbeszélésen, nem tudhatjuk. A házassági kísérlet meghiúsult, legfeljebb még egy figyelemreméltó mozzanat említhető, nem sokkal az események után a főhercegnő baleset áldozata lett.[88]

A dinasztikus és egyéb szférákban végrehajtott közeledési kísérletek 1869-ben katonai jelleget is kaptak. III. Napóleon már 1868 szeptemberében kijelentette Metternich párizsi osztrák követnek, hogy a tárgyalásokon katonai talajra is át kellene lépni.[89] Hasonló véleményen volt Welserheimb párizsi osztrák katonai attasé is. Beckhez, a császári katonai kancellária vezetőjéhez írt levelében arról tudósít, hogy a franciák szeretnék, ha olyan katona utazna Párizsba, aki állásánál fogva teljes bizalmat élvezhet.[90] III. Napóleon és Lebrun francia tábornok 1869 novemberében folytatott beszélgetése alapján Oncken arra gondol, hogy a franciák voltak Albrecht párizsi útjának kezdeményezői. Ezt alátámasztja az előbb idézett tudósítás, valamint egy Beust-levél, melyben a külügyminiszter párizsi követét Albrecht küszöbön álló párizsi útjáról tájékoztatta.[91] Sajnos, hiányzik a megelőző levélváltás, ami fontos tájékoztatást adhatna a kezdeményező kilétéről. Egy nappal korábban, 1869. december 27-én Albrecht maga tudósította korábbi vezérkari főnökét, Johnt, hogy közvetlenül újév után egy

85 Idézi *Holzer:* i. m. 16. o.

86 Az osztrák—francia—olasz szövetségi tervekre lásd: *Wertheimer, E.:* Die Vorgeschichte des Krieges von 1870. Deutsche Revue, 185, 1920. 1—26. 220—241., 342—356. 186. 31—76; *Engel-Jánosi: F.:* Österreich—Ungarn im Sommer 1870 = Geschichte auf dem Ballhausplatz, Graz—Wien—Köln, 1963.; *Tapié:* i. m.

87 OL P 301. Levelezés Nr. 38. Beust an Albrecht, Wien, 1. 4. 1867.

88 *Wertheimer:* Vorgeschichte... i. m. 225. o-n. III. Napoleonnak tulajdonítja a Habsburg és a Savoyai dinasztiák közelítésének szorgalmazását.

89 *Oncken, H.:* Die Rheinpolitik Napoleon III... 1—3. Bd. Berlin, 1926. III. k. 25. o. Nr. 650.; *Potthof:* Beust. I. m. 333. o.

90 Welsersheimb an Beck, Paris, 23. 3. 1869. L. *Oncken:* Rheinpolitik i. m. III. k. 141. o. Nr. 676.

91 Beust à Metternich Vienne, 28. 12. 1869., L. *Oncken:* Rheinpolitik i. m. III. k. 277. o., Nr. 792.

több hetes dél-franciaországi utat tesz, melyet Párizsban zár le. Az út igazi célját nem közölte, csak pihenést emleget. Csupán a levél befejezésében céloz rejtélyesen a jövendő eseményekre, melyek már előrevetítik árnyékukat.[92]

Az út megkezdése előtt Metternich párizsi követ is írt Albrechtnek, de ez a levél sem mond túl sokat; a főherceg bocsánatát kéri, hogy nem hagyhatja el Párizst, de Bonaparte herceg letartóztatása körül botrány keletkezett, mely nem teszi lehetővé, hogy elhagyja a fővárost.[93]

Feltűnő, hogy Albrecht pályájának e fontos állomásáról, a porosz—francia háború előtt tett párizsi látogatásáról milyen kevés a közvetlen forrás. Az utazás rekonstrukciója csak egyéb közlésekből lehetséges, Albrecht levéltára e szempontból szinte semmit nem nyújt. A bécsi Kriegsarchiv anyagából valószínűleg az 1880-as években emelték ki az anyagot,[94] s Oncken fáradozásai, hogy a főherceg magyaróvári levéltárában megtalálja az anyagot, szintén hiábavalóak voltak. Nem találta meg Welsersheimb párizsi katonai attasé leveleit sem, pedig egyik, a Kriegsarchivban található jelentése szerint legérdekesebb tudósításait magánlevélben egyenesen Albrechtnek küldte, mivel a hivatalos jelentések túl sok kézen mentek keresztül.[95] Welsersheimb leveleit sem a katonai személyek levélsorozata, sem az egyéb levelek közt nem találtam. Így az Oncken által közölt Metternich—Beust levelezés és Lebrun francia tábornok visszaemlékezései képezték az utazás fő dokumentumbázisát.

Maga az út a következőképpen zajlott le: február elején a főherceg Friedeck gróf álnéven Észak-Olaszországba utazott, ahol a solferinói csatateret látogatta meg.[96] Ezután a Riviéra következett, majd február 10-én érkezett Párizsba![97] Úticélját a korabeli francia emlékirat így fogalmazza meg: a francia katonai intézmények megismerése, információk szerzése a francia hadsereg teljesítőképességéről.[98] Mások sokkal többet látnak Albrecht küldetésében.[99] Az előbb már említett forráshiány miatt valóban spekulációkra vagy Metternich nem éppen tárgyilagos jelentéseire vagyunk utalva. A párizsi osztrák követ régi kedvenc eszméje, a francia—osztrák szövetség megvalósulásának közeledését remélve igyekezett főnökének Albrecht úti sikereit minél látványosabban lefesteni. Így 1870. február 17-én arról ír, hogy a főherceg nagy katonai érdeklődése és szaktudása csakúgy, mint kifogástalan udvari viselkedése nagy hatást és rokonszenvet vált ki mindenütt.[100] Számos társadalmi eseményen (díszebédek, vacsorák, operaelőadások) jelent meg, s több katonai intézménybe látogatott el. Így részt vett Le Boeuf francia hadügyminiszter vacsoráján is, ahol pohárköszöntőjében a császári családot és a francia hadsereget éltette. Hivatalos volt a kül- és a belügyminiszter ebédjére is, akárcsak Napóleon herceghez. Megjelent egy nagy udvari bálon, majd az orosz követség díszebédjén is.[101] Március 4-e után Rouen-ba és Cherbourg-ba ment. Azután visszatért a fővárosba, 10-én dél-

92 OL P 201. 30/a. cs. Levelezés Nr. 316. 10. tétel: Albrecht an John, Wien, 27. 12. 1879.
93 OL P 301. Levelezés: Nr. 207/a.: Metternich an Albrecht, Paris, 11. 1. 1870.
94 *Oncken:* Rheinpolitik i. m. I., XI. 3.,
95 *Oncken:* Rheinpolitik i. m. III. 333. o.
96 *Holzer:* i. m. 19. o.; *Duncker:* i. m. 271. o. szerint Friedeck gróf a szárnysegédje volt.
97 *Wertheimer:* Vorgeschichte... i. m. 40. o. A hivatalos Wiener Zeitung alapján cáfolja Lebrun állítását, hogy Albrecht március-áprilisban tartózkodott Párizsban. Lebrunnek ez az állítása szívósan tovább élt, így pl: *Kiszling:* Albrecht i. m. 81. o. is március-április utazásáról beszél, holott már *Duncker:* i. m. 271. o. is februárra tette Albrecht-életrajzában az utazást.
98 *Lebrun:* Die militärischen Erinnerungen des Generals. Berlin 1897. 48. o. A közlés hitelét rontja, hogy az utazás dátumát tévesen közli.
99 *Wertheimer:* Vorgeschichte i. m. 40—41. o-n. összefüggést lát Albrecht utazása és Baden Északnémet Szövetségbe irányuló belépési tervei között. Szerinte Albrecht „Kétségen kívül" egy közös osztrák—olasz—francia haditervet adta elő. *Uő:* Andrássy i. m. I. k. 596. oldalon arról ír, hogy „minden bizonnyal" voltak utasításai egy porosz háború esetőségeinek a megbeszélésére: *Oncken:* Rheinpolitik i. m. I. k. 194. o. is a közös haditerv részleteinek a megbeszélését tartja az út céljának.
100 Metternich á Beust, Paris, 17. 2. 1870. Idézi: *Oncken:* Rheinpolitik i. m. III. k. 316. o. Nr. 782.; *Holzer:* i. m. 19. o. A személye iránti megkülönböztetett figyelmet megemlíti *Duncker:* i. m. 271. o. is.
101 Metternich á Beust, Paris, 2. és 4. 3. 1870. Idézi: *Oncken:* Rheinpolitik i. m. III. k. 328—329. o. Nr. 790., 791.

előtt a császárnál volt, s Chalonon, Metzen keresztül Darmstadtba utazott.[102] Metternich elragadtatással nyilatkozik Albrecht útjának eredményéről: a főherceg látogatása korszakos jelentőségű, Albrecht személyes jó tulajdonságait a francia nép valamennyi rétegében értékelik. A főherceg és a francia hadsereg képviselői között tartós fegyverbarátság jött létre, s Albrecht megteremtette a két nemzet és a két dinasztia közeledésének első eredményét. A Napóleon és Albrecht között létrejött bensőséges személyi kapcsolat nagy segítséget ad majd az osztrák politikának.[103]

A párizsi követ bombasztikus jelzőkkel sűrűn megtűzdelt lelkendezései helyett többre kell értékelnünk Albrecht személyes véleményének fennmaradt töredékeit. Így már egyik első osztrák biográfusa arról tudósít, hogy egy 1875. október 26-án Rudolf trónörököshöz írt levelében Albrecht úgy nyilatkozott, hogy a francia hadsereg ütőképességéről nyert benyomásai nem voltak kedvezőek.[104] Még többet tudhatunk meg Dalwigk hessen-nassaui miniszterelnök naplójából. Albrecht, akit szoros családi kötelékek fűztek a kis délnémet államhoz (anyja az itteni uralkodócsaládból származott), Párizsból hazafelé tartva megállt a hercegség fővárosában, Darmstadtban. Két alkalommal is beszélt Dalwigk miniszterelnökkel, aki a poroszellenes délnémet politika egyik fő képviselőjének számított. Március 13-ai beszélgetésükön Albrecht dicsérőleg nyilatkozott Beustról, elítélően a Bürgerministeriumról.[105] Dalwigk a külpolitikára terelte a szót, s hangsúlyozta, milyen fontos lenne egy szerencsés háború Ausztriának. Albrecht azonban nagyon tartózkodóan reagált, s kijelentette, hogy egy háborúra csak Ausztria újjászervezése után gondolhat. Napóleon nem a legjobb benyomást tette rá, s azt mondta róla, hogy most megbűnhődik mindazért, amit Ausztria ellen elkövetett. Most, hogy megismerte Napóleont, meg tud magyarázni néhány dolgot a viselkedéséről. A tulajdonképpeni hajtóerő Persigny,[106] s ahol az ő határai megszűnnek, kezdődik a császár határozatlansága. Következő beszélgetésükön Dalwigk a francia—porosz háború elkerülhetetlenségéről beszélt, s kijelentette, hogy a középállamok egyetlen reménye Ausztria, mely a konfliktusban a döntő szót mondhatja ki; megalázhatja Poroszországot, de a Rajna-balpartot is megmentheti Németország számára. Az a remény tartja fenn a Poroszország elleni ellenállást, hogy Albrecht vezeti majd a győztes osztrák hadakat Németországba, s helyreállítja a dinasztia németországi hatalmi állását. Albrecht nem mondott ugyan ellent, de ismét a hadsereg újjászervezésének szükségességére utalt.[107]

Albrecht idézett megnyilatkozásai azt mutatják, hogy látogatásának kifejezetten katonai információszerző jellege volt. Illúziói eddig sem voltak a francia hadsereg erejéről,[108] s most sem szerzett jó benyomásokat. Ő is felfigyelt III. Napóleon egyik legnagyobb hibájára, a határozatlanságra. Franciaországi benyomásai semmiképpen sem erősíthették esetleges francia szövetségi terveit, s így küldetése korántsem volt olyan jelentős, mint azt kortársai sejtették. Így pl. a koppenhágai osztrák követ 1870 márciusában azt jelentette: a dán királynő kifejezte Ausztriába vetett reményeit, hogy a sok sorscsapástól sújtott régi birodalom újból bebizonyítja életerejét. Nagy elégtétellel látta a lapokban, hogy

102 Metternich á Beust, Paris, 10. 3. 1870. Idézi: *Oncken:* Rheinpolitik i. m. III. k. 321. o. Nr. 794.
103 Metternich á Beust, Paris, 4. 3. 1870. Idézi: *Oncken:* Rheinpolitik i. m. II. k. 328—330. o. Nr. 792.
104 *Duncker:* i. m. 271. o.; L. *Holzer:* i. m. 20 o. is.
105 Az 1869-ig hatalmon lévő osztrák alkotmánypárti minisztériumról beszél, amely annyira kirítt polgári összetételével a kormányok sorából, hogy ezt az állandó jelzőt kapta.
106 Persigny, Jean Victor Firlrin, Comte de- : bonapartista politikus, III. Napóleon egyik megbízhatóbb híve. A császárság liberalizálásától kezdve inkább a háttérből segítette az uralkodót. L. Larousse de XX-e siécle. é. n. 5. k. 501. o.
107 *Oncken:* Rheinpolitik i. m. III. k. 331—332. o.; *Holzer:* i. m. 20—22. o.
108 Vö: 1867. márciusi fejtegetéseivel, a 44-es sz. jegyzet alatt.

Albrechtet, az osztrák hadsereg érdemekben gazdag képviselőjét milyen nagy tisztelettel vették körül Párizsban.[109]

Politikai kötelezettségvállalásról azonban szó sem volt, a megbeszélések még közös haditerv kidolgozását sem eredményezték: erre utal, hogy Napóleon és Albrecht megállapítása szerint minél hamarabb meg kell tanácskozni egy közös haditervet.[110] Albrecht tehát elképzeléseket s nem kidolgozott haditerveket vitt Párizsba.[111]

A haditerv kidolgozása érdekében Albrecht és Napóleon abban állapodtak meg, hogy a főherceg kieszközli Ferenc József engedélyét az egyik legmegbízhatóbb francia tábornok bécsi utazására.[112] Az út előkészítése nem mehetett simán, erre utal Napóleon reklamációja: Metternichnél érdeklődött Albrechthez intézett leveleinek sorsa iránt.[113]

1870. május 18-án került sor arra a francia marsalltanácsra, melyen Napóleon ismertette Albrecht elképzelését: Ausztria, Olaszország és Franciaország százszázezres sereggel lépne fel Németországban. Ennek alapján Napóleon azt tervezte, hogy a három sereg Dél-Németországban találkozna, s innen I. Napóleon 1806-os hadjáratát ismételné meg Poroszország ellen. III. Napóleon szerint az osztrák sereg Pilsen és Eger (a mai Cheb) közötti területről indítaná támadását.[114] Hogy ezt az elképzelést Albrechttel egyeztette, mutatja a főherceg 1870. május 13-i keltezésű levele Johnhoz: eszerint csehországi utat tervez, s két napot Egerben tölt, hogy megszemlélje a Hof és a szászországi Altenburg felé vezető utakat, alkalmasak-e komolyabb csapatok mozgatására, s milyenek az átkelési lehetőségek a Cseh-erdőn át a bajor Felső-Pfalz felé.[115]

Albrecht elképzeléseit III. Napóleon határozott ígéretnek vette, s a marsalltanácsban kifejezett kételyek ellenére Lebrunt Bécsbe küldte.[116] Az utazást a tábornok részletesen ismerteti emlékirataiban: először vázlatosan, majd részletekbe menően. Június 6-án érkezett Bécsbe, s öt alkalommal értekezett Albrechttel. A tárgyalások fő kérdése egyúttal az egész tervezett szövetség sarkpontja is volt: mennyi idő alatt mozgósít Ausztria—Magyarország? A francia álláspont szerint a francia, az osztrák—magyar és az olasz csapatoknak egy időben kell megkezdeniük a hadműveleteket. Ezzel szemben Albrecht már az első, június 7-i tanácskozáson kijelentette, hogy a Monarchia hadserege nem tud eleget tenni a francia kívánságoknak. Amíg az osztrák—magyar hadsereg átszervezése meg nem történik, 42 napra van szüksége a mozgósítás befejeztéig. Szerinte ugyanez áll Olaszországra is, míg Franciaországnak 15, Poroszországnak 36 nap kell a mozgósításhoz.[117] A francia tábornok Albrecht katonai indokait kibúvónak vélte, úgy látta, hogy a főherceg keze meg van kötve, azért jelezte már a beszélgetés elején, hogy szeretné, ha csak mint katonák tárgyalnának, nem foglalkoznának politikával, s akadémikusan szemlélnék a lehetőségeket — nem akar ugyanis olyan ígéretet tenni, amit Ausztria nem teljesíthet.[118] E megszorítás után tért át a főherceg a tulajdonképpeni haditervre: szerinte először a franciák támadnának, lehetőleg április hónapban. Ausztria—Magyarország és Olaszország hivatalosan semleges maradna, de ezzel is nyugtalanítaná Poroszországot, elvonva figyelmének és erejének egy részét. A francia hadsereg Strass-

109 *Oncken:* Rheinpolitik i. m. III. k. 332. o. 1-es sz. jegyzete.
110 *Lebrun:* i. m. 48. o. Ez ellentmond *Kiszling:* Albrecht i. m. 81. o-n kifejtett véleményének, amely szerint Albrecht Párizsban már haditervet mutatott be.
111 Vö: Századok 26., 1892., 860—861. o. Repertórium Jarras francia tábornok emlékiratainak ismertetésével.
112 *Lebrun:* i. m. 48—50. o.
113 Beust és Metternich, Paris, 10. 4. 1870. Idézi: *Oncken:* Rheinpolitik i. m. III. k. 320. o. Nr. 800.
114 *Lebrun:* i. m. 50. o.
115 OL P 301. Levelezés Nr. 16. 10. t. Albrecht an John, Wien, 14. 5. 1870.
116 *Oncken:* Rheinpolitik i. m. I. k. 97. o.
117 *Lebrun:* i. m. 54—55., 63. o.
118 L. m. 53—55. o.

burg körül lépné át a határt, célja a hat hét múlva meginduló osztrák sereggel való egyesülés lenne, s mozgósítás 45. napján. Az olaszok is hat hét múlva indulnának meg, s a Brenneren át Münchenbe vonulnának. A francia főseregnek lehetőleg csata nélkül kellene elérnie Nürnberg környékét. Az egyesülés után Lipcse—Weissenfels körül a szövetségesek kb. kétszeres túlerővel vehetnék fel a harcot ott, ahol annyi csata döntött már Németország sorsáról. A terv teljesülésének feltételei: a poroszok Ausztria—Magyarország berlin—stettini irányú támadásától tartva ne merjenek támadólag fellépni a Rajnánál. A háború egy győztes csata után is elhúzódhat az Elba mögött, ismerve a porosz nemzeti büszkeséget. Befejezésül Albrecht nyomatékosan hangsúlyozta a tavaszi hadjáratkezdés fontosságát, mivel ősszel Észak-Németországban igen kedvezőtlen a klíma.[119]

Bár Napoleon kifejezetten azzal az utasítással küldte Lebrunt Bécsbe, hogy a hadműveletek egyidejű kezdetét tegye meg a tárgyalások alapfeltételének, s ebben az alapvető kérdésben máris nézeteltérés volt, a tábornok folytatta a tárgyalásokat. Albrecht június 8-án az erőviszonyok kedvező alakulásával próbálta megnyerni a francia tábornokot tervének: két hónapon belül, mintegy kétszeres francia—osztrák—magyar—olasz—dán túlsúlyt jósolt a német államok hadseregével szemben, sőt elképzelhetőnek tartotta, hogy Bajorország és Württemberg semleges marad, vagy akár a szövetségesek mellé áll a háború befejező szakaszában. Mindenesetre a gyors francia mozgósítás megelőzheti őket. Ha a francia hadsereg mértéktartóan lép fel, szinte semmit sem tesznek majd Poroszország támogatása érdekében.[120]

A főherceg javaslatára Lebrun néhány ellenvetést tett: kétséges, hogy a poroszok olyan lassan mozgósítanának, mint azt Albrecht gondolja. Így könnyen veszélyeztethetik a franciák előrenyomulását. Franciaország nem gyengítheti rajnai hadseregét sem, mert fedeznie kell Belgiumot. Ezért javasolta Albrechtnek, hogy tanulmányozza át a francia javaslatot, s küldjön utána Párizsba három variációt.[121]

A főherceg június 10-én újabb tervet készített, melynek alapgondolata változatlan. A francia támadás fő iránya Dél-Németország. A francia fősereg (18 hadosztály) a mozgósítás 15—16. napján lépné át a határt Strassburgnál. A 22—24. nap között megszállták Stuttgartot. A 37. napon — ha nem találnak ellenállásra — már Bambergnél állnának, s a 37—40. nap között Nürnberg körül összpontosíthatnának. Ha az ellenség nagy erővel állna Nürnberg körül, a francia hadsereg délre kanyarodna, Regensburg felé. Ha Stuttgart—Karlsruhe körül állnának már nagy ellenséges erők, már korábban a Duna felé vonulna a francia sereg s a 41—46. nap között érne Regensburghoz, az osztrákokkal való találkozásra. Ezzel szemben három hétre becsüli azt az időt, amíg a poroszok teljes hadtesteket tudnak kiállítani, s offenzívára szerinte csak négy hét múlva gondolhatnak. A dél-németországi francia támadás meglepné őket, mivel azt Mainz felé várnák. Nürnberg körüli csapatösszevonásukat veszélyezteti az osztrákok csehországi felvonulása, ezért valószínűbb, hogy a Thüringiai-erdő mögött foglalnak el erős állást. Fontos Albrecht szerint, hogy a franciák Saar-hadserege ne hozza a németországi kedélyeket értelmetlen hódításokkal izgalomba. Elég itt két-három hadosztály, határbiztosításra. A döntő csatára a mozgósítás 60—65. napján kerülhet sor Weissenfels—Lipcse térségében. A háború minél gyorsabb befejezésére kell törekedni, mivel figyelembe kell venni olyan tényе-

119 I. m. 63—74. o.
120 I. m. 79—82. o.
121 I. m. 84—97. o.

zőket, amelyek esetleg Ausztriát arra kényszerítik, hogy a hadjárat befejezése előtt Poroszország oldalára álljon.[122]

Egy június 11-éről származó feljegyzése szerint Albrechtet Oroszország várható magatartása is foglalkoztatta. A siker érdekében a háborút lokalizálni, s Oroszországot távol tartani kívánja. Mivel vasútépítéseit 1872-re fejezi be, addig Oroszország június hónap előtt aligha koncentrálhat erős hadsereget Lengyelországban. Ha a szövetségesek legkésőbb májusig döntő csapást mérnek Poroszországra, az orosz beavatkozás kizárt; minél jobban elhúzódik a háború, annál valószínűbb. Egy őszi vagy téli hadjáratot pedig Oroszország mindenkinél jobban bír. Ezért a mozgósítás megkezdésének legkedvezőbb időpontja március közepe, amikor a Rajna már átléphető. Április végén egyesülhetnek a szövetségesek, s kezdődhetnek a közös operációk. Az első döntő csata így május közepe előtt lehetséges, amikor Oroszország még nem léphet közbe. A hadjárat esetleges elhúzódása nem olyan káros így, mert a forró júniusi napokban többet mozoghatnak a csapatok.[123]

A közös hadjárat alapeszméjét elfogadva Lebrun ellenjavaslatában is két francia hadsereg szerepelt, de a Rajna- vagy Saar-hadsereget erőbbre tervezte, mint Albrecht ajánlotta.[124]

A nézeteltérésekkel terhelt tárgyalások végleges kudarcát a tábornok június 14-i császári fogadtatása mutatta. Ferenc József azonnal a tárgyra térve kijelentette Lebrunnek, hogy katonai szemmel egyetért az előterjesztett tervvel, de nem kívánja kétségben hagyni: „... békét akarok; háborús döntésre kényszeríteni kell engem. Remélem, hogy Napoleon császár mind bel-, mind külpolitikai személyes helyzetemmel számolni fog. Ha vele egyidőben üzenek hadat, akkor teljesen tisztában vagyok azzal, hogy Poroszország, miközben újra előveszi a német kérdést, nemcsak saját országa és Dél-Németország német néptörzseit rázná fel hatalmas mértékben, hanem bevonná ebbe Ausztria—Magyarország német törzseit is, ami kormányomra nagyon végzetes lenne."[125] Ha azonban Napolon felszabadítóként jelenik meg Dél-Németországban, nem tehet mást, mint egyesíti hadseregét a franciákéval.[126]

A tábornok útja így eredménytelen maradt, nem jött létre megállapodás a két hatalom között. Az egész tárgyalássorozatra jellemző cseppfolyósság azonban ezúttal sem engedte meg a vélemények nyílt ütközését. A tábornok úgy utazott haza, hogy a tárgyalások nem szakadtak meg. Lebrun június 15-i visszaindulása előtt megállapodott Albrechttel, hogy az utána küldi haditervvariánsait. A megígért haditervet Párizsban meg is kapta, Albrecht egy bizakodó hangú levél kíséretében[127] küldte meg a közös hadviselés három lehetséges változatára vonatkozó, június 16-i keltezésű véleményét. Egyértelműen a második variáns, vagyis a már ismertetett, június 10—11-i tárgyalásokon részletezett mellett kardoskodik most is, egyedül azt tartja elfogadhatónak Ausztria—Magyarország számára, ha a francia haderő kétharmada gyorsabb mozgósítását kihasználva Dél-Németország felé támad, a maradék egyharmada támadást színlel Mainz felé. Az osztrákok Csehországban fejezik be hat hét alatt az összpontosítást, s innen indulnak az egyesülésre, majd közös hadműveletre Szászország felé. Szerinte ezt a terv hidalja át leghasznosabban a két szövetséges mozgósí-

122 „... auch muss man auf möglicherweise eintretende Verwicklugen rücksichtigen, welche Österreich zwingen könnten, mit einem grossen Teil seiner Kräfte noch vor Beendigung de Feldzuges sich auf Seite Preussens zu schlagen." *Lebrun:* i. m. 113. o.

123 I. m. 116—118. o.

124 I. m. 87—101. o.

125 I. m. 102. o.

126 Uo.

127 A levelet ld. OL P 301. Levelezés Nr. 316. Albrecht á Lebrun, Vienne, 20. 6. 1870.

tása közötti időkülönbséget.[128] Az eredeti francia javaslat, amely szerint a francia főerő (350 ezer ember) Mainz felé vonulna, míg a mellékhadsereg törne azonnal Dél-Németország felé, hogy egyesüljön a 100 ezres osztrák és a 100 ezres olasz sereggel, Albrecht szerint kifogásolható. Ellenérve: látszólag egyenlő feltételeket szab, de Ausztriának hátrányos; tartományai és fővárosa védtelenül maradnak.[129]

A harmadik variáció szerint az osztrák hadsereg Csehországban összpontosít, s három héttel a franciák megindulása után Berlin ellen vonul. Az olaszok Tirolon keresztül Bajorországot támadják meg. Albrecht szerint e terv hibája, hogy nem egyesíti a két nagy hadsereget, s így elképzelhető, hogy a franciákat visszaszorítják, míg az osztrákok egyedül vonulnának Berlin ellen.[130] A kísérőlevél befejező sorait lehet úgy is értelmezni, mint udvarias formulát, s úgy is, mint célzást a további megbeszélésekre.[131] Albrecht terve nem elégítette ki Napoleont, bár Lebrun optimistábban vélekedett.[132]

A katonai tárgyalások tehát végeredményben sikertelenül zárultak: a vontatottan folyó véleménycserék nem vezettek közös megegyezéshez, s még egy akadémikus haditervben sem tudtak a szövetséges-jelöltek megállapodni. Az ellentmondások a felszínen a hadbalépés időpontja körül ütköztek: Albrecht a lassabb mozgósítási időre hivatkozva később kívánt akcióba lépni. Valószínű azonban, hogy a javaslat mögött nemcsak katonai, hanem politikai számítás is rejlett. A főherceg 1867-ben leírt véleményének ismeretében — mely szerint előbb ajánlatos lenne kivárni a fejleményeket, s a győzteshez csatlakozni,[133] ez a lehetőség egyáltalán nem kizárt. A francia hadsereg teljesítőképességéről pedig 1870-ben sem volt jó véleménnyel, igazolják ezt Dalwigknak tett kijelentései.[134] A napóleoni rendszerrel szembeni régi konzervatív bizalmatlansága egy olyan erővel mutatott egy irányba, mely végül is meghatározó volt a szövetségesi tárgyalások során: az egész németséget, így az osztrák-németeket is magával ragadó német nacionalizmussal. Helyesen érzékelte Lebrun, amikor a mozgósítási idők közötti ütemkülönbségre való hivatkozást nem a legfontosabb tényezőnek tartotta a főherceg óvatosságának megítélésekor. A legfontosabb okot Ferenc József nyíltan megmondta a francia tábornoknak: ha Franciaország úgy lép fel, hogy a francia—porosz háborút a németség nemzeti ügynek tekinti, akkor Ausztria—Magyarország számára lehetetlen a francia szövetség. Márpedig a francia erők megjelenése a Rajna-vidéken német honvédő jelleget adhatott a háborúnak.

Albrecht, „Germánia megmentőjének"[135] fia, pályázott apja címére: már 1867-ben kifejezte, hogy a francia—porosz konfliktus győzteséhez kell csatlakoznia Ausztriának, s 1869-ben is „Szabad kezet" kívánt biztosítani az osztrák politika számára.[136] A „Szabad kéz" pedig minden bizonnyal a németországi hatalmi pozíció visszahódítását szolgálta volna esetleg úgy is, hogy Franciaországot kényszeríti annexiós terveinek feladására, ezzel is bizonyítva Ausztria német küldetését. Érdekes módon ezt a lehetőséget még a franciák előtt is felvillantotta, másképpen nem is értelmezhetjük azt a kitételt, amelyben egy porosz—osztrák együttműködés lehetőségét említi meg Lebrunnek.[137]

De nemcsak egy-egy mellékmondatban mutatja, hogy számot vetett a német

128 Lebrun: i. m. 119—120. o.
129 I. m. 118—119. o.
130 I. m . 120. o.
131 Vö: *Potthof:* i. m. 337. o.
132 *Lebrun:* i. m. 120. o.
133 Vö. a 46-os sz. jegyzettel.
134 Vö. a 107-es sz. jegyzettel.
135 Apja, Károly főherceg, az 1796—97-es évi sikeres franciaellenes hadjáratai idején kapta e jelzőt.
136 Vö. a 46-os és 84-es sz. jegyzettel.
137 Vö. a 122-es sz. jegyzettel.

nacionalizmussal: a franciák számára ajánlott haditerv, a dél-német területekről kiinduló operáció javaslata is ezt tükrözi. Felismerve azt, hogy a franciák megjelenése a Saar-vidéken, vagy Koblenz, Mainz, Trier előtt régi érzelmeket élesztene újra, azt ajánlotta, hogy a Saar-vidéki francia hadsereg legfeljebb két-három hadosztályból álljon, s ne hozza izgalomba a németországi kedélyeket értelmetlen hódításokkal,[138] — vagyis ne változtassa a konfliktust német nemzeti üggyé. Már 1867-ben is egy dél-németországi akcióban látta a francia siker feltételét, elsősorban a dél-német államok katonai leválasztására gondolva.[139] Nem egészen jogosult tehát Potthof kritikája, aki azt veti Albrecht szemére, hogy elképzelései a XVIII. század kabinetháborúinak színvonalán mozognak.[140] Annyiban igaza van a német történésznek, hogy Albrecht jelentősen alábecsülte a porosz hadsereg teljesítőképességét, főleg mozgósítása gyorsaságát. A főherceg tervei ugyan elsősorban katonai erőviszonyok — egyébként igényes — mérlegelésén alapultak, de nem tévesztette szem elől a bel- és külpolitikai tényezőket sem (a német nacionalizmus, ill. Oroszország). Oroszországot már 1867-ben mint Poroszország lehetséges szövetségesét jelölte meg, s a tervezett operáció időpontjának kiválasztásában ez a szempont játszotta a döntő szerepet.

A főherceg által folytatott katonai véleménycsere pontos megfelelője annak az igen bizonytalan, ellentmondásos diplomáciai szövetséges keresésnek, mely 1867—1870 között Franciaország és Ausztria—Magyarország között játszódott le.[141] A két állam céljai nem fedték mindenben egymást: Napoleon rajnai tervei semmiképpen sem tetszhettek Bécsnek, ahol amúgy is élénken élt nemcsak 1866, hanem 1859 emléke is. A bizalmatlanság az osztrák tárgyaló fél részéről tehát adva volt. Ennek ismeretében nem fogadhatjuk el Albrecht feltétlen francia orientációját. Az a sok feltétel, amit azután a katonai együttműködés realizálásához fűzött, magával hozta a tervek archívumban maradását. Kockázatos vállalkozás lett volna a kalandos tervekkel gyanúsított, s ugyanakkor gyengének mutatkozó III. Napoleonnal szövetkezni a Habsburgok németországi pozíciójának visszaállítására.[142]

A francia politika kapkodása, s kihívó fellépése 1870 nyarán azután végérvényesen tárgytalanná tette Albrecht elképzeléseit, hiszen ő legfeljebb 1871 tavaszára tervezte a közös akciót.

Вильмош Хейслер

СТРЕМЛЕНИЕ К РЕВАНШУ И ЧУВСТВО РЕАЛЬНОСТИ

Военно-политические взгляды эрцгерцога Альбрехта и его соображения по организации армии в период 1866 по 1870 гг.

Резюме

Понесенное в 1866 году поражение также не принесло решающих изменений в руководстве армией — одним из важнейших устоев государственной организации империи Габсбургов: она и впредь прочно оставалась под династическим управлением. Это династическое руководство воплощалось в лице главнокомандующего, а затем главного инспектора армии эрцгерцога Альбрехта. Документы, хранимые в Венгерском Государственном архиве в Будапеште, составляют основную базу источников данной статьи.

138 Lebrun: i. m. 112. o.
139 Vö. a 44-es sz. jegyzettel.
140 *Potthof:* i. m. 336. o.
141 Vö: *Diószegi:* Ausztria—Magyarország... i. m. 27. o.
142 Vö: *Lutz:* Von Königgrätz... i. m. 39. o.

Основным условием удержания армии в руках династии было исключение парламентского контроля; это и удалось обеспечить в законе о вооруженных силах от 1868 года. В то же время, и внутри кадрового состава отмечалось умножение бюргерских элементов. Противоречия имевшие место между офицерами-аристократами и офицерами бюргерского происхождения, проявились в детально рассматриваемых разногласиях эрцгерцога Альбрехта и министра военных дел Куна.

Основной вопрос, который рассматривается в работе, заключается в том, действительно ли было так реваншистски настроено всё австрийское военное руководство, как это утверждается более ранними, главными образом немецкими историками? На основании заметок Альбрехта (оперативных планов, документов по организации армии) автор статьи стремится внести коррективы в одностороннюю картину и выявляет, что анализ соотношения военных сил, а также политико-идеологические соображения (консервативно настроенная австрийская военщина, предвзятое отношение эрцгерцога-Габсбурга к бонапартизму) серьезным образом содействовали австро-венгерскому нейтралитету в момент развязывания прусско-французской войны.

Vilmos Heiszler

REVANCHELUST UND REALITÄTSSINN

Erzherzog Albrechts heeresorganisatorische und militärpolitische Anschauungen zwischen 1866 und 1870

Resümee

Die Niederlage von 1866 brachte keine entscheidende Wandlung in der Führung der Armee. Diese wichtigste Stütze der Staatsorganisation des habsburgischen Reiches blieb auch ferner unter dynastischer Leitung fest. Diese dinastische Leitung verkörperte die Person Erzherzog Albrechts, der der Oberbefehlshaber, dann der Generalinspektor der Armee war. Seine im Budapester Ungarischen Landesarchiv bewahrte akten bildeten das Hauptquellenmaterial der Studie. Die wichtigste Bedingung der dynastischen Herrschaft über der Armee erfüllte die Auschaltung der parlamentarischen Kontrolle, die das Wehrgesetz von 1868 erfolgreich sicherte. Gleichzeitig nahm die Zahl der bürgerlichen Elementen im Offizierskorps bemerkbar zu. Der Gegensatz der aristokratischen und bürgerlichen Offiziere zeigten sich in eingehend erörtertem Konflikt des Oberbefehlshabers bzw. Generalinspektors Albrecht und des Kriegsministers Kuhn. Die Studie regt die Hauptfrage an, ob die ganze österreichische militärische Führung so revanchelustig war, wie es von deutschen Historikern früher behauptet wurde? Auf Grund Albrechts Aufzeichnungen (Operationspläne, heeresorganisatorische Akten) wag die Studie das einseitige Bild modifizieren, und beweist, dass die Analyse der militärischen Kräfteverhältnisse, ferner die ideologisch-politischen Erwägungen (die Abneigung der konzervativen österreichischen Militär und des Erzherzog Albrechts gegen den Bonapartismus) zu der zur Zeit des Ausbruches des preussich-französischen Krieges bezeugter österreichisch-ungarischen Neutralität ernsthaft beitrugen.

KÖZLEMÉNYEK

MAROSI ENDRE

A TÖRÖK ELLENI HARC LEHETŐSÉGEI 1352—1718 KÖZÖTT

Historiográfiai áttekintés

I.

Zrínyi Miklós, XVII. századi történelmünk egyik legkiválóbb személyisége, költőhöz illően fejti ki, hogy nemzedékének legfőbb feladata: harcolni az önálló, szabad Magyarországért:

„Elfussunk? nincs hová, sohun másutt Magyarországot meg nem találjuk, senki a maga országábul barátságunkért ki nem megyen, hogy minket helyheztessen belé: az mi nemes szabadságunk az ég alatt sohun sincs, hanem Pannoniában. Hic vobis vel vincendum vel moriendum est."[1]

Gyönyörű gondolatsor, szinte előkép a Szózathoz, de valóságos programnak aligha tekinthető. Éppen Zrínyi politikai pályafutása[2] tanúsítja, hogy a stratégiai cél és az adott lehetőségek időnként mennyire eltérőek vagy éppen ellentétesek lehetnek, és ilyenkor mekkora kitérők árán lehet csak közelíteni (ha lehet) a kitűzött cél felé.

A török hódítás ilyen, sok évszázadra elhúzódó kitérőt iktatott egy sor balkáni ország történelmébe is, egyúttal kialakított a Zrínyi említette két lehetőség mellé egy harmadikat is, amely évszázadokon át jelentette a mindennapok valóságát: a lehetőségekhez való alkalmazkodást.

A török korral foglalkozó (had)történeti szakirodalom főként az előbbi két lehetőségnek szentel figyelmet, amikor elemzi a török elleni harc számos dicsőséges, és méginkább számos fájó eseményét. A viszonyítás alapja egyre inkább a török birodalom hatalmas ereje, mennyiségileg ugyan még nem eléggé kifejezhető, de arányaiban egyre valósabban körülírt teljesítőképessége. E kiindulópont nyomán szükségképpen módosul a török háborúk minősítése. Számos hadtörténeti részlet feldolgozása támasztja alá ezt az átértékelést. Másfelől a különböző háborúk átfogó igényű tárgyalásakor még mindig a török elleni sikeres harc, netán a Balkán — XV—XVIII. századi — felszabadítása a kétségtelenül túlzó mérce. Valósabb nézőpont kialakításához talán némi segítséget nyújt egy olyan historiográfiai áttekintés, amelynek szempontja a török háborúk lehetőségeinek és esélyeinek vizsgálata. Ehhez az áttekintéshez a címben jelölt időszak nagyobb szakaszai képezik az időrendi keretet.

1 *Zrínyi Miklós* hadtudományi munkái. 2., javított kiadás. Budapest, 1976. 318. o. Részlet a „Ne bántsd a magyart! Az Török Áfium ellen való orvosság" c. írásából, amely — Tóth Gyula bevezető tanulmánya szerint — 1660 végén, 1661 elején készült (uo. 299. o.). Legújabban *R. Várkonyi Ágnes* 1663-ra keltezi a megírás időpontját: Török világ és magyar külpolitika. (1975). Kiadva: Magyarország keresztútján. (Tanulmányok.) Budapest, 1978. 201—202. o.

2 *Perjés Géza:* Zrínyi Miklós és kora. Budapest, 1965. passim.; *Székely György:* Décadence du pouvoire ottoman et les deux Miklós Zrínyi. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiniensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Historica, Tom. IX. Budapest, 1967. 31—59. o.

A törökellenes harc korszakonként eltérő lehetőségeit ekképp igyekeztek kihasználni:

— kísérletek az oszmánok feltartóztatására a Balkánon, ill. Magyarország előterében 1352—1526 között,

— előretörésük lefékezése és megállítása Magyarországon, ill. a Habsburg-birodalom előterében 1527—1682 között,

— a török kiűzése Magyarországról 1683—1718 között,

— a balkáni török uralom fokozatos felszámolása 1718—1913 között.

Az európai törökellenes háborúk ilyen csoportosítása — hasonlóan a többihez — okot adhat megalapozott ellenvetésekre. Magától értetődő hadtörténelmi korszakhatár tulajdonképpen csak kettő kínálkozik: 1352 és 1913, az oszmánok első nagyobb katonai sikere Európában, másfelől a balkáni háborúkban elszenvedett vereségük. E csaknem hat évszázados küzdelemben azonban kirajzolódik egy térség, amelyet a török birodalom teljes mértékben meghódított és megőrzött szinte a fenti időszak egészében: ez nagyjából az Una—Száva—Duna folyók határolta terület. Ezen túl az oszmán hódítás — eltérő mértékben és módon — részleges maradt. A hadtörténeti korszakok kijelölésénél ezt a szempontot érdemes előnyben részesíteni.[3] Egyúttal ellenben más, beidegződött korszakhatárok mellé kerül kérdőjel.

A Balkán török meghódítása során döntő, sőt egyetemes történelmi jelentőségű eseményként értékelik Bizánc bevételét[4]. 1453 eme vízválasztó jellegét nem is szükséges vitatni, mégis figyelmet érdemel, hogy ekkortájt döntő fontosságú török—magyar háborúk dinamikája más szakaszokat jelöl ki[5]. Ami mégis 1453 — mint belső szakaszhatár — mellett szól: korábban elsősorban a balkáni pozíciókért, sőt elvben a török kiűzéséért folyt a harc. Később a tét a magyar határvédelmi rendszer. Ennek felszámolása három fokozatban következett be: török—magyar háború 1465—1520 között, az első végvári vonal elfoglalása a főirányban 1521-ben, végül a második végvári vonal felszámolása a főirányban és a magyar főerők megsemmisítése 1526-ban.

1527-től végleg Magyarország területén folytatódnak a harcok. Eredményük a török előrenyomulás feltartóztatása és megállítása, 1568-ig rendkívüli méretű, később kisebb területi veszteség árán.

Magyarország területének török alóli felszabadítását történetírásunk — nem lehetne állítani, hogy részletesen ismertetve — az 1683—1699 közötti háború keretében tárgyalja, a nagyobb korszakhatár itt a szatmári békekötés időpontja. Megint csak nem lehet elvitatni 1699 vagy 1711 jelentőségét, de ilyen időhatárokhoz igazodva továbbra is le kellene mondani a török végleges kiűzéséhez vezető 1716—1718-as háború és az ezt lezáró pozsareváci békekötés előzményekhez kapcsolódó bemutatásáról.

Európa története felől közelítve eléggé egyértelmű, hogy a XVII. század történelmét (hadtörténelmét) nem lehet korábban lezárni, mint az 1710-es évek

3 A földrajzi szempontok elsőbbségére *Perjés Géza* hívta fel a figyelmet Az oszmán birodalom eruópai háborúinak katonai kérdései (1356—1699) c. tanulmányában. Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban — HK) 1966. 4. sz. 865. o. Az általa megállapított korszakhatárok: 1356, 1453, 1521, 1568, 1686, 1699.

4 Perjés Géza 3. sz. j. alatt idézett tanulmányán kívül például *Halecki, Oskar:* Das europäische Jahrtausend. Salzburg, 1966. 458. o.; *Dujčev, Ivan:* Die bulgarische Befreiungsbewegung und Wien im 17. Jahrhundert. Österreichische Osthefte (a továbbiakban — ÖOH) 1975. 4. sz. 381. o.

Bizánc megtartásának döntő jelentőségét vallották az egykorú politikusok is, így például Zsigmond, Magyarország királya, német-római császár. Vö. *Rázsó Gyula:* A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393—1437). HK 1973. 3. sz. 422. o.

5 *Szakály Ferenc:* Phases of Turco-Hungarian Warfare Before the Battle of Mohács (1365—1526). (A továbbiakban — Phases...) Acta Orientalia, Tom. XXXIII. Fasc. 1., Budapest, 1979. 88—92. o. szerint ilyen szakaszok: 1443—1448, a Magyarország vezette törökellenes támadások, valamint 1449—1454, Magyarország balkáni térvesztésének évei.

békekötéseinél[6], de nyomós érvek támasztják alá egy, a vesztfáliai békétől nagyjából 1740-ig terjedő időszak megállapítását.[7] Még ilyen nézőpontból sem lehet egyértelműen eldönteni, hogy az 1716—1718-as háború vajon folytatása-e az 1683—1699 közöttinek, vagy inkább az újjászülető Habsburg-birodalom első erőpróbája? Ezt a kérdést még a török háborúk említett földrajzi körülményei alapján sem dönthetjük el biztonsággal, hiszen a pozsareváci békekötés nemcsak a temesi vilájet, de bizonyos balkáni és havasalföldi területek kiürítésére is kényszerítette az oszmánokat[8]. A Habsburg-birodalom tehát — bár csak rövid időre — túlterjeszkedett a Száván, ill. a magyar határokon.

Nem perdöntés tehát, hanem csupán nézőpont, hogy ezúttal — mint Magyarország területének teljes felszabadítását — 1718-at választjuk határkőnek.

II.

A törökök feltartóztatására, mintegy a Balkán védelmére, elvben leginkább az oszmán hódítások első időszakában nyílt esély, megint csak elvben, Bizánc elestéig. Addig, amíg a törökök balkáni helyzete még nem szilárdult meg, hátországa nem alakult ki, hadjárataik bázisa voltaképpen Gallipoli és Drinápoly körzetére szorítkozott. Gallipoli kulcshelyzetét a kortársak is felismerték[9], de a hídfőt mégsem számolhatták fel: nem nyílt lehetőség az ilyen hadjárathoz elegendő erő megteremtésére. Az összefogásra úgyszólván minden előfeltétel hiányzott. Egyértelműen körülhatárolt államtest, körültekintő és hosszabb távra néző politikát folytató államvezetés, széles körű kapcsolatok kiépítésére alkalmas diplomáciai hálózat nem csupán a Balkánon ismeretlen, de Európa nyugati felében is majd csak a XVII. század derekán terjed el.[10] Aligha lehet különös helyzetnek tekinteni, hogy a később oly hősiesen védekező országok, Bizánc, Bulgária, Szerbia, eleinte még szövetségesüknek tekintették egymás elleni harcaikban az oszmánokat[11]. De a törökök szervezettsége, hatalmas embertartalékaik, lovasságuk, majd az I. Murád szultán idejében felállított új gyalogság, a janicsárság gyorsan növekvő katonai fölényt eredményezett, szemben a hűbéri jellegű, tehát megfelelő nagyságú zsoldosság helyett nemesi és paraszti katonaságból összetett bizánci, bolgár, szerb később albán sereggel[12]. Túlerejük birtokában az oszmánok hatékony stratégiával, jól felismerhető fokozatossággal hódították meg a balkáni országokat. Ezek a fokozatok: a jobbára irreguláris török csapatok eleinte az ellenséges határvidéket támadták, pusztították, sőt elpusztították. A teljesítőképessége határához érkezett, meggyengült ellenfélre ezután támadtak a főerők, hogy döntő csapást mérjenek rá. Ha ez sikerült, a vesztesek belső megosztottságát is kiaknázva, hűbéri függésbe kényszerítették ellenfeleiket. Kedvező időpontban végül török tartománnyá szervezték át a meghódított területet[13].

6 *Gierowski, Józef Andrzej:* Közép-Európa fő politikai tendenciái a XVII. században. Világtörténelem, 1970. 20. sz. 47. o.; *Kann, Robert A.:* Die Frage der Einheit der östlichen Länder in der Habsburgischer Monarchie. ÖOH 1975. 3. sz. 244. o.; *Prause, Jens:* Die Entwicklung strategischen Denkens in der Neuzeit. Wehrwissenschaftliche Rundschau (a továbbiakban — WR) 1978. 2. sz. 42—53. o. korszakai.; *R. Várkonyi Ágnes:* Bethlen, Zrínyi, Rákóczi. (1972) (Magyarország keresztútján, 272. o.), ahol a magyar hadtörténet 1711-ben záródó évszázados egységéről ír.

7 *Chaunu, Pierre:* A klasszikus Európa. Budapest, 1971. 14. o.; *Zöllner, Erich:* Geschichte Österreichs. 5. bővített kiadás, Wien, 1974. 246—303. o.

8 *Zöllner, Erich* i. m. 267. o.; *Chaunu, Pierre* i. m. 92. o.; *Hodinka Antal:* Ami a karlócai békekötésből kimaradt és következményei. HK·1935. 172. o.

9 *Káldy-Nagy Gyula:* Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Budapest, 1970. 14. o.

10 *Pach Zsigmond Pál:* Európa a XVI—XVII. században. Történelmi Szemle (a továbbiakban — TSz) 1979. 2. sz. 319—320. o.; *Chaunu, Pierre* i. m. 11—12. o.

11 *Sugar, Peter F.:* Southeastern Europe under Ottoman Rule. Seattle—London, 1977. 21. o.; *Koszev, Dimitâr—Hrisztov, Hriszto—Angelov, Dimitâr:* Bulgária története. Budapest, 1971. 49—50. o.; *Rázsó Gyula:* Zsigmond-kori Magyarország... i. m. 403. o.; *Szakály Ferenc:* A mohácsi csata. „Sorsdöntő történelmi napok". Budapest, 1975. 115—116. o. (2. kiadás: 1977)

12 *Borosy András:* A paraszti milíciák a középkori Európa hadseregeiben. HK 1972. 3. sz. 471—472. o.

13 A török portyázó hadviselés okozta károkról: *Vasic, Milan:* Der Einfluss der Türkenkriege auf die Wirtschaft des osmanischen Grenzgebietes in Serbien und Bosnien (1480—1536). Kiadva: *Pickl, Othmar* (szerk.): Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Graz, 1971. 310. o. A török hódítás szakaszait felismerte *Rázsó Gyula:* Zsigmond-kori Magyarország... i. m. 410. o.

A külön-külön megkísérelt ellenállás eredménytelensége hamar nyilvánvalóvá vált a balkáni országok előtt. Az erők megnövelésére két mód jöhetett számításba: minél több balkáni állam összefogása, vagy méginkább: minél hathatósabb támogatás Magyarország részéről, vagy rajta keresztül Európa nyugati feléről.

Mindkét kísérlet megtörtént. De mikorra Bulgária, Szerbia, Bosznia és Havasalföld fejedelmei egyetértésre jutottak, és közös erővel szálltak szembe az oszmánokkal, azok serege már a Balkán mélyén is döntő fölényben érezhette magát, és a rigómezei ütközetben (1389) döntő győzelmet aratott[14].

Szükség lett volna még hathatósabb szövetségesre, de az igények és lehetőségek ezúttal nem találkoztak. I. Lajos királyunk bulgáriai hadjárata, illetve a bodonyi magyar bánság (Vidin, Bulgária) megszervezése két évtizeddel korábban történt[15]. Egy Magyarország részvételével indított keresztes hadjáratnak egyelőre nem kedveztek a körülmények, egyebek között a nyugati és keleti egyházak ellentéte, illetőleg a Nyugat-Európát megosztó százéves háború[16]. Egy ilyen hadjárat esélyei már csupán azért is csökkentek, mert a török sereg mindinkább uralta a balkáni úthálózatot, mindenekelőtt a római kori eredetű, a Boszporusztól a Száva torkolata felé vezető utat. Részint ezért is kerül előtérbe a Duna mentén, sőt hajóhadra alapozva végrehajtott hadjáratok terve[17]. Amikor végre — a különféle ellentétes érdekek dacára — sikerült megszervezni az egyetlen, nyugat-európai részvétellel megvalósított keresztes hadjáratot, a nikápolyi ütközet (1396) török győzelemmel végződött.[18]

Egy évtized alatt megpecsételődött Bulgária és részben Szerbia sorsa, de Zsigmond magyar királynak is fel kellett ismernie, hogy hatékony szövetség kialakítása volna szükséges. Még mindig olyan kedvező körülmények álltak fenn a török kiszorítására, mint a bizánci állam puszta ténye, és legfőképpen Timur Lenk mongol birodalmának térhódítása. Utóbbi az ankarai ütközetben (1402) a török főerők szétzúzása révén végveszélybe sodorta az oszmán államot, amelynek gyengeségét kihasználva a balkáni népek is megkísérelték visszaszerezni függetlenségüket[19].

Zsigmond diplomáciai próbálkozásai eredménytelenek maradtak mind Ázsiában, mind Európában, sőt a leginkább érdekelt két európai állam, Velence és Magyarország egymás ellen hadakozott[20]. Galambóc alatt vereséggel végződött Zsigmond újabb nagy hadjárata (1428)[21].

A következő két évtized török hadjáratai már Magyarország területét súj-

14 A Balkán meghódításának eseménytörténetéről: *Esser, Ambrosius Klaus:* Der Kreuzzug von Nikopolis. WR 1963. 9. sz. 540. o.; *Sugar, Peter F.:* i. m. 16—23. o.; *Koszev—Hrisztov—Angelov:* i. m. 48—49. o.; *Szakály Ferenc:* Phases... i. m. 71—75. o.

15 Az 1365—1369 között fennállt bodonyi bánságról: *Makkay László—Mezey László:* Árpád-kori és Anjou-kori levelek. „Nemzeti Könyvtár. Levelestár." Budapest, 1960. 278—282. o., 770—790. sz. jegyzetek.; *Wertner Mór:* Lajos király hadjáratai. HK 1918. 238—244. o.; *Szakály Ferenc:* Phases... i. m. 68—71. o. A hadjárat balkáni népköltészeti emlékeiről *Dávid András:* Délszláv epikus énekek — magyar történeti hősök. Újvidék — Budapest, 1978. 263. o.

16 Az ellentétek okairól részletesen: *Kiss Lajos:* A rigómezei hadjárat. HK 1895. 28—29. o.; *Hodinka Antal* i. m. 164. o.; *Esser, Ambrosius Klaus:* i. m. 540—541. o.; *Halecki, Oskar:* i. m. 245. o.

17 *Jireček, Konstantin:* Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Eine historische-geographische Studie. Prag, 1877. Kiadva: Recherches et etudes sur l'histoire du peuple bulgare 1. Sofia, 1969. 117., 127. o.; *Koledarov, Peter:* West Black Sea Coast Ports in the Late Middle Ages (14th—16th Centuries) Listed on Nautical Charts. Kiadva: Etudes historiques, V. k. Sofia, 1970. 241—242. o. A hajóhad szerepéről: *Kiss Lajos:* i. m. 11. o.; *Csonkaréti Károly:* Hadihajók a Dunán. Budapest, 1980. 20—27. o.

18 A hadjárat politikai körülményeiről: *Halecki, Oskar* i. m. 245. o.; *Sugar, Peter F.:* i. m. 22. o. A hadjárat menetéről: *Esser, Ambrosius Klaus* i. m. 543—549. o.; *Koszev—Hrisztov—Angelov:* i. m. 49. o.; *Runciman, Steven:* The Fall of Constantinople 1453. Cambridge, 1969. 10. o. Következményeiről: *Rónai Horváth Jenő:* A várnai csata. HK 1888. 108. o., balkáni emlékéről *Dávid András:* i. m. 60—61. o.

19 Timur Lenkről: *Tardy Lajos:* Régi magyar követjárások Keleten. Budapest, 1971. 14—15. o. A szerb, bolgár felkelésekről: *Koszev—Hrisztov—Angelov:* i. m. 60. o.

20 *Tardy Lajos:* Követjárások... i. m. 15—25. o.; *Halecki, Oskar:* i. m. 245. o.; *Rázsó Gyula:* Zsigmond-kori Magyarország... i. m. 422. o.

21 *Wertner Mór:* Magyar hadjáratok a XV. század első felében. HK 1911. 434—439. o. Következményeiről: *Szakály Ferenc:* Phases... i. m. 82—85. o.

tották. Az a tény, hogy nem csupán elhárítani sikerült őket, hanem balkáni ellentámadásokra is mód nyílt, számos okra vezethető vissza. Külpolitikailag Lengyelország — amelyet ugyancsak elértek az oszmán csapatok — érdekeltté vált a török elleni közös fellépésben, és ez az I. Ulászló alatt megvalósult lengyel—magyar perszonálunió idején ütőképes katonai szövetségben fejeződött ki. Rövid időre a karamániai uralkodót is sikerült bevonni a török elleni harcokba[22]. Ez a szerencsés külpolitikai változás katonai fellendüléssel párosult. Zsigmond uralkodásának utolsó éveiben tűnt fel a török elleni harcokban és jutott mind jelentősebb szerephez Hunyadi János, aki a katonai reformok következtében mind korszerűbb sereg élén maradandó, sőt világraszóló sikereket ért el, még ha e sikerek már csak határaink védelmére voltak is elegendőek.[23] A Balkánra vezetett nagy hadjáratok nem érték el céljukat. A főként magyar és lengyel erőkkel végrehajtott 1443—44 évi „hosszú hadjárat" látszólag igen eredményes volt: a fentebb említett római eredetű hadiúton előrenyomuló sereg túljutott Szófián, elérte a Balkán hágóit. A velük akkor szembeállítható török csapatok nem mentek bele nagyobb ütközetbe. A téli hadjárat mégsem tekinthető győzelmesnek: a hágókat elzáró oszmánokat sem megkerülni, sem megfutamítani nem tudták, nem is beszélve a török kiűzéséről a Balkánról. A hadjárat során érintett valóban hatalmas területek megtartására sem volt lehetőség[24]. Ebben a helyzetben indokolt volt a török békeajánlat elfogadása, és súlyos hibának tekinthető az 1444. évi újabb támadó hadjárat megindítása.

E hadjárat indítékai között bizonyára jelentős hely jutott a hosszú hadjáratot csak sikeres oldaláról értékelő nézeteknek, és a IV. Jenő pápa által szervezett koalíció vélt erejének, és annak, hogy a kedvezőtlen előjelekről kevés tudomást vettek. Csak így születhetett meg az a terv, amely egyrészt számot vetett a hadsereg viszonylagos gyengeségével, tehát még a korlátozott török erőkkel szemben sem kísérelte meg a balkáni átkelést, másrészt, rendkívül bonyolult útvonalat választva, bizánci partraszállásra törekedett. A stratégiai hibát taktikai hibák követték, amelyek következtében kilátástalan helyzetben kellett megvívni a várnai ütközetet. Az itt aratott török győzelem biztosította a Balkán feletti oszmán uralmat, megpecsételte Bizánc sorsát, véget vetett a lengyel—magyar perszonáluniónak, szinte reménytelen helyzetbe sodorta Magyarországot.[25] Sőt, a Habsburg-politika előre vetítette egy kétfrontos háború veszélyét is.[26]

Az utolsó nagy balkáni támadó hadjáratra 1448-ban került sor. Politikai vagy katonai tekintetben ez sem volt jobban előkészítve, mint a várnai. A most már szerényebb célkitűzést — egyesülni a Szkander bég vezette albán csapatokkal — meghiúsította a meglepetésszerűen közbeavatkozó török haderő, amely az ismét kilátástalan helyzetben ütközetre kényszerülő magyar seregre súlyos vereséget mért.[27]

22 *Tardy Lajos:* Követjárások... i. m. 28—31. o. A lengyel vonatkozásokhoz: *Rhode, Gotthold:* Kleine Geschichte Polens. Darmstadt, 1965. 142—148. o.; *Biskup, Marian:* Die dynastische Politik der Jagiellonen um das Jahr 1475 und ihre Ergebnisse. ÖOH 1976. 3. sz. 264—265. o.

23 Hunyadi pályafutásáról: *Elekes Lajos:* Hunyadi János. Budapest, 1951.; *Fügedi Erik:* Uram, királyom... Budapest, 1974. 181. o. Hunyadi tevékenységének értékelése: *Szűcs Jenő:* A nemzet historikuma és a történetszemlélet nemzeti látószöge. (1970) Kiadva: Nemzet és történelem. „Társadalomtudományi Könyvtár", Budapest, 1974. 170—171. o.

24 A hadjáratról általában: *Sugar, Peter F.:* i. m. 29. o.; *Koszev—Hrisztov—Angelov:* i. m. 60—61. o. Török szemtanú közlése: *Kreutel, Richard F.:* Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte. Graz—Wien—Köln, 1959. 183—184. o. (Osmanische Geschichtschreiber 3.) Eseménytörténet és értékelés: *Rónai Horváth Jenő:* i. m. 110. o.; *Wertner Mór:* Magyar hadjáratok... i. m. 560—561. o.; *Szakály Ferenc:* Phases... i. m. 88. o.

25 Általános értékelések: *Halecki, Oskar:* i. m. 245—246. o.; *Biskup, Marian:* i. m 205. o.; *Rónai Horváth Jenő:* i. m. 302—303. o. Az ütközetről: *Kreutel, Richard F.:* Hirtenzelt... i. m. 185—187. o.; *Wertner Mór:* Magyar hadjáratok... i. m. 562—563. o.; *Koszev—Hrisztov—Angelov:* i. m. 61. o.; *Szakály Ferenc:* Phases... i. m. 88—91. o.

26 A német császár követeinek 1444. évi véleményét idézi *Ferdinandy Mihály:* Magyarország romlása (1490—1526). Róma, 1979. 109. o.

27 Vö. a 25. sz. j. irodalmával, valamint *Kiss Lajos:* i. m. 157., 177., 178. o. Hunyadi seregéről *Tóth Zoltán:* Mátyás király idegen zsoldosserege. (A fekete sereg.) Budapest, 1925. 84. o.

A rigómezei hadjárat kudarca ismét és immár végleg bebizonyította, hogy a Balkán belsejében már nem lehet legyőzni a török főerőket. Azok előbb befejezték a Balkán megszállását Bizánc ostromával[28], majd közvetlenül a magyar királyság ellen fordultak. II. Mehmed Nándorfehérvár elfoglalására indított hadjáratát Hunyadi, pályafutásának legnagyobb diadalát aratva, visszaverte. Ellentámadásról nem lehetett szó, sőt a népfelkelésszerűen hadbahívott paraszti keresztes had csaknem fellázadt, ezért fel kellett oszlatni[29].

Bizánc eleste után lényegesen csökkentek a török elleni harc lehetőségei és esélyei. Bizánc visszafoglalását elméletileg is csak akkor lehetett volna remélni, ha létrejön az európai országok közös keresztes hadjárata, a „nagy megoldás". Egy ekkora vállalkozás azonban már a megvalósíthatatlan tervek közé tartozott.

Több realitás rejlett a „kis megoldás"-ban, a török veszélytől közvetlenül sújtott országok szövetségi kapcsolatában[30]. De ezen a téren is csak elég szerény eredmények mutatkoztak. Velence és Magyarország tartós ellentétei, a távlatokba nem látó, kisebb előnyök megszerzésére törekvő politika kizárta egységes törökellenes fellépésüket. Ugyanez mondható el a német—római császárság és Magyarország kapcsolatáról is; uralkodóik — III. Frigyes és Mátyás — olykor még egymás ellen is felhasználták a török fenyegetést[31].

A szövetségi politika leginkább a déli határok szomszédságában volt eredményes. E kapcsolatok visszanyúlnak Zsigmond politikájára, így mindenekelőtt az 1426. évi tatai szerződésre, és annak eredményeképpen a szerb fejedelemség egykori székhelye, Nándorfehérvár megszerzésére.[32] Mátyás politikája Havasalföld, és főként Moldva felé ért el eredményeket, de miután a magyar hadsereg hosszú távon mégsem nyújthatott elegendő védelmet a két fejedelemségnek, azok végül is kénytelenek voltak behódolni a töröknek[33].

Így szállt el mind a „nagy", mind a „kis" megoldás reménye, és vált valósággá a kétfrontos háború. Mátyásnak csupán egyetlen esélye maradt: az, hogy nem kellett szembeszállnia mindkét nagy ellenfele egyidejű támadásával. Ezt az esélyt oly módon használta ki, hogy déli határai biztosítása után a német—római császári címért szállt harcba, és megkísérelte egy hatékony szövetségi rendszer kialakítását. Ehelyett, bár háborúit fényes katonai sikerek fémjelzik, végképp szembe került szomszédaival, így szövetségi politikája végső fokon nem ért célt[34].

Mátyás halála után nem csupán területi hódításai vesztek el, de ellenfeleinek támadása nyomán Magyarország külpolitikai helyzete végzetessé vált. Három évtized leforgása után egy külpolitikailag másodrendű, belpolitikájában válsá-

28 Feldolgozta: *Runciman, Steven* i. m. 133—144. o.

29 A népfelkelés jellegről: *Borosy András:* A telekatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadseregben. (Értekezések a történettudományok köréből. Új sorozat 60.) Budapest, 1971. 63. o. A parasztok magatartásáról: *Szűcs Jenő:* A nemzet históriukuma... i. m. 131—132. o., *uő:* Dózsa parasztháborújának ideológiája. (1972) Kiadva: Nemzet és történelem... 620—621. o.

30 *Rázsó Gyula:* Una strana alleanza. Alcuni pensieri sulla storia militare e politica dell'alleanza contro i turchi (1440—1464). Kiadva: *Bramca, V.* (szerk.): Venezia e Ungheria nel Rinascimento. Firenze, 1973. 89—100. o.; *uő:* Hunyadi Mátyás török politikája. HK 1975. 2. sz. 317. és köv. o.

31 *Rázsó Gyula:* Die Feldzüge des Königs Matthias Corvinus in Niederösterreich 1477—1490. Militärhistorische Schriftenreihe, Wien, 1973. 10. o.; *uő:* Hunyadi Mátyás... i. m. 326—327. o.

32 *Hodinka Antal:* i. m. 163—164. o.; *Szakály Ferenc:* A kenyérmezei csata (1479. okt. 13.) és a török—magyar állóháború a határok mentén (1465—1520). „Történelmi Füzetek", Budapest, 1979. 7. o.

33 *Sugar, Peter F.:* i. m. 115—116. o. A havasalföldi és moldvai katonaságról: *Borosy András:* Paraszti milíciák... i. m. 472—474. o.

34 *Rázsó Gyula:* Hunyadi Mátyás... i. m. 341. o. További értékelések: *Elekes Lajos:* Mátyás király külpolitikája és Itália. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történelemtudományi Osztályának Közleményei 23. k. 1974. 1. sz. 122—123. o.; *Nehring, Karl:* Die ungarische Aussenpolitik in der Zeit der Landshuter Hochzeit. ÖOH 1976. 3. sz. 226—245. p.; *uő:* Mátyás külpolitikája. TSz 1978. 3—4. sz. 439. o. A diplomáciai kapcsolatokhoz: *Seibt, Ferdinand:* Europa 1475. Zur Krise des spätmittelalterlichen Staatensystem und ihrer Überwindung. ÖOH 1976. 3. sz. 246—262. o.; *Rhode, Gotthold:* i. m. 158—161. o.; *Tardy Lajos:* Követjárások... i. m. 33—38. o. Stratégia: *Tóth Zoltán:* i. m. 181. o.

gos időszakkal viaskodó állam nézett szembe az újabb török támadással[35]. Annak bekövetkeztekor az egyetlen esélyt a határvédelem jelentette.

A török portyázó hadviselés ellenszere a mélyen tagolt, várakra támaszkodó, mozgékony seregre épített védelmi rendszer.

Magyarország területén és határai mentén az Árpádok korától kezdődően százszámra épültek várak, vagy másféle erődítések. Ezek műszakilag megfeleltek a XIII—XIV. századi követelményeknek, de a tüzérség elterjedése után már nem biztosítottak tartós védelmet[36]. Elhelyezkedésük sem az ország belsejében, sem a határok mentén nem egyenletes. Hiányuk a déli határvidéken ütközik ki leginkább, ahol a bizánci birodalom gyengesége következtében már évszázadok óta nem kellett elhárítani nagyobb támadást. Ezen a határvidéken a török elleni harcra két módon lehetett felkészülni:

— a határok mentén építendő új várakra támaszkodva védeni az ország területét, és belőlük kiindulva támadni a szemben fekvő ellenséges területet;

— a határaink előterében fekvő kisebb országok területének és várainak megszerzése révén távol tartani a törököket Magyarországtól, és megtámadni őket a Balkánon.[37]

Ez a második lehetőség biztosította a leghatékonyabb védelmet, így a tulajdonképpeni államhatáron belül épült néhány, nem is korszerű vár közül csak Pétervárad képezett komoly akadályt a török hadsereg útjában 1521—1526 között.[38] A második módszer gyökerei visszanyúlnak a korábbi évszázadokra, amelyek folyamán királyaink az országhatáron túli területek védelmére több alkalommal is létrehoztak katonai területeket, bánságokat[39], mint amilyen a már említett bodonyi bánság volt. Zsigmond és Mátyás idején több bánságot szerveztek. Ezek legfontosabb várainak — mint Nándorfehérvárnak — jelentőségét akképp is kifejezték, hogy kapitányaikat úgyszintén bánnak nevezték[40]. A Havasalföldtől a dalmáciai tengerpartig húzódó, mélységében két végvári vonalra, szélességében bánságokra tagolódó határvédelmi rendszer 1521-ig biztosította az országhatárok, és helyenként 1552-ig terjedően az ország némely belső területének védelmét[41].

A határvédelem hatékonysága két tényező függvénye. Ezek: a várak állapota, és ezen túlmenően a védelemre és ellentámadásra alkalmazható mezei sereg. Nekik a várak megvédésén kívül portyázó hadviselést kellett folytatniuk, hogy már az ellenség területén gátat vessenek a támadó szándéknak. Ezt a célt szolgálta összetételük, fegyverzetük, kiképzésük, harcmódjuk[42]. Ennek az összetett feladatnak a középkori hűbéri hadszervezet már nem tudott eleget tenni.

A fejlődés távlatában az állandó hadsereg megszületése áll, ehhez közbeeső állomás a zsoldos csapatok felállítása. Zsigmond és Mátyás jelentős erőfeszítéssel törekedett a zsoldos haderő megszervezésére. Magyarország gazdasági ereje már a XVI. század első felében is elegendő lett volna 8—10 000 főnyi zsoldos

35 *Szakály Ferenc:* Mohács i. m. 97—98. o.; *Kosáry Domokos:* Magyar külpolitika Mohács előtt. „Gyorsuló idő", Budapest, 1978. 27—37. o. Velencére vonatkozóan: *Braunstein, Philippe:* Venedig und der Türke (1450—1570). Kiadva: *Pickl, Othmar:* i. m. 59—70. o.; *Rázsó Gyula:* Buda, Vienna e Venezia: i problemi militari e politici del rapporto tra Europa e i turchi (1521—1532). Kiadva: *Klaniczay Tibor* (szerk.): Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del rinascimento. „Studia Humanitatis" 4. Budapest, 1975. 275—281. o.

36 Az ország egész területére kiterjedő, de teljességre nem törekvő adattárak: *Fügedi Erik:* Vár és társadalom a 13—14. századi Magyarországon. (Értekezések... 82.) Budapest 219. o.; *Engel Pál:* Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387—1437) Értekezések... 83.) Budapest, 1977. 229. o. XVI. századi szerepükről: *Marosi Endre:* Török várostromok Magyarországon II. Szulejmán korában. HK 1975. 3. sz. 427—462. o.

37 *Rázsó Gyula:* Zsigmond-kori Magyarország... i. m. 436—437. o.; *Szakály Ferenc:* Mohács. i. m. 53—54. o.; *uő:* Kenyérmező. i. m. 10—11. o.

38 Erődítésére és 1526. évi ostromára *Marosi Endre:* Várostromok i. m. 434—435. o.

39 *Hodinka Antal:* i. m. 159., 162. o. Fogalmi meghatározás: *Szakály Ferenc:* Phases... i. m. 68. o. és jegyzete.

40 *Szakály Ferenc:* Phases... i. m. 71. o. és jegyzete.

41 *Szakály Ferenc:* Mohács. i. m. 50. o., térkép u. o., 51. o.; *Rázsó Gyula:* Hunyadi Mátyás. i. m. 337—338., o.; *Kubinyi András:* A Szávaszentdemeter—Nagyolaszi győzelem 1523-ban. HK 1978. 2. sz. 194—195. o.; *Marosi Endre:* Mohács-komplexus? HK 1980. 1. sz. 149. o.

42 *Szakály Ferenc:* Kenyérmező. i. m. 10—11. o.

katonaság fegyverben tartásához, de a központosított királyi hatalom ekkor még nem alakult ki olyan mértékben, hogy ezt a lehetőséget valóra válthatta volna. Ezért a zsoldosság egyelőre a magánhadseregek keretei között jött létre.[43] Emiatt Zsigmondnak a nikápolyi vereséget követő katonai reformjai egy másik, kevésbé korszerű változatot követnek: ez a földesúr jobbágytelkeinek, illetőleg jobbágyainak száma arányában kiállított telekkatonaság megszervezése. Ez a szervezet a XVII. század elejéig játszott érdemleges szerepet. A felfegyverzett zsoldosokból álló telekkatonaság könnyű fegyverzetű alakulat volt, taktikai jelentősége a XV. században a páncélos lovasságénál kisebb, a nemesi felkelés csapatainál nagyobb volt.[44]

Zsigmond reformjainak eredményeképpen királyságának déli előterében egy korszerűbb alapokra támaszkodó haderő nézhetett szembe a törökkel. Legkisebb létszáma 1435-ben mintegy 34 000 főre becsülhető, a telekkatonaság létszáma 10—40 000 fő között ingadozott.[45]

Mátyás jobban kiépített központosított királysága, az ország területének és erőforrásainak nagymértékű megnövelése, mind a végvári rendszer kibővítésében, mind a mezei sereg mennyiségi és minőségi megnövelésében jelentős előrelépést biztosított.

A török birodalom Magyarország felé eső határvidékét a XV. század második felétől a XVI. század első harmadáig a szendrői, zvorniki és boszniai szandzsák alkotta[46]. A Horvátországot és a Szerémséget innen fenyegető veszély rákényszerítette Mátyást, hogy tovább építse a Zsigmond által megkezdett határvédelmi rendszert. Ezt a feladatot Jajca 1463. évi és Szabács 1476. évi elfoglalásával a király teljesítette, a kamarai reform végrehajtásával pedig gondoskodott a várépítések, a várőrségek kifizetéséhez szükséges jövedelemről.[47] A rendkívül megnyúlt végvidék nyugati szárnyát a horvát—dalmát—szlavón bánnak, középső és keleti részét a macsói bánnak, vagy a temesi ispánnak, illetve (és ez többnyire ugyanazt a személyt jelentette) az alsó-magyarországi főkapitánynak rendelték alá.[48]

A mezei seregre rátérve, nem csupán létszámának növekedése szembetűnő (túlzó egykorú forrásadat szerint csaknem százötvenezer főt számlált volna[49]), de szerkezeti fejlődése is. Háttérbe szorult a telekkatonaság és kiemelkedő jelentőségre tett szert a zsoldos had. Ez utóbbi — későbbi nevén „fekete sereg" — létszámának felső, Bonfinitől származó adata húszezer lovas és nyolcezer gyalogos[50]. A már vázolt külpolitikai körülmények miatt Mátyás serege nem a török ellen kapott elsőrendű támadó feladatot. Ütőképességét a jajcai és szabácsi hadjáratokban mégis bebizonyította. A török—magyar erőviszonyok módosulását azonban jellemzi, hogy a kor legnagyobb, veszteségeire nézve a mohácsihoz mérhető ütközetét már nem a Balkánon, hanem Erdély belsejében, Kenyérmezőnél vívták, bár a magyar győzelem hosszú időre elejét vette a hasonló támadásoknak[51]. A veszteségek kapcsán pedig azt lehet kiemelni, hogy — mi-

43 *Rázsó Gyula:* A zsoldosság gazdasági és társadalmi előfeltételei és típusa Magyarországon a XIV—XV. században. HK 1962. 1. sz. 175—176. o.

44 *Borosy András:* Telekkatonaság... i. m. 55—57., 60—63. o.; *uő:* Paraszti milíciák... i. m. 499—500. o.

45 Az összlétszámot közli *Fügedi Erik:* A telekkatonaság kérdése a középkorban. Gödöllő, 1967. 8. o. A telekkatonaságra vonatkozó adat: *Borosy András:* Telekkatonaság... i. m. 58. o.

46 *Vasic, Milan:* i. m. 308. o.

47 A Szerémségről *Csánki Dezső:* Szabács megvétele. HK 1888. 368—369. o. Horvátországról *Tóth Zoltán:* i. m. 179. o.; *Szakály Ferenc:* Kenyérmező. i. m. 7. o. A reformokról *Kubinyi András:* i. m. 201—202. o.

48 *Kubinyi András:* i. m. 195. o.; *Szakály Ferenc:* i. h. 9. o.

49 Olasz nyelvű lajstromot idéz és hitelesnek tekint *Tóth Zoltán:* i. m. 181—192. o. *Rázsó Gyula:* Zsoldosság... i. m. 210. o. becslése szerint a magyar katonai potenciál 70 000 fő.

50 Idézi és elfogadja *Tóth Zoltán:* i. m. 109—110. o. Ezzel összhangban áll *Rázsó Gyula* becslése. (L. az előző jegyzetet!)

51 *Szakály Ferenc:* Kenyérmező... i. m. 19—20. o. Ő, némi túlzással, a kenyérmezei ütközet veszteségeit nagyobbnak tartja a mohácsiénál.

ként már Zsigmond hadjáratai idejében — a török hadat ért olykor tetemes veszteség pótlása nem jelentett akkora gondot, mint a hozzájuk mérten kisebb magyar sereg általában kisebb arányú feltöltése[52]. A magyar haderő minőségi fölénye, másfelől a török hadak számbeli túlereje mindkét fél lehetőségeit korlátozta: az 1465-tel kezdődő, és az említett összecsapások dacára lényeges változással nem járó állóháborús időszak egészen 1520-ig terjedt[53].

Az ezután indított nagy török támadó hadjáratok felőrölték a magyar határvédelmet. A két alkotó elem közül a mezei sereg sem létszámában, sem minőségi összetételében nem közelítette meg a Mátyás-korit. 1521-ben meg sem kísérelhette Nándorfehérvár felmentését. Ugyan 1523 augusztusában jelentős győzelmet aratott, de ennek mind körülményei, mind következményei lényegesen eltérnek a korábbiaktól. Az történt, hogy Ferhát pasa 10—12 000 főnyi seregével megütközött az alsó-magyarországi főkapitány, Tomori Pál által kiküldött, mintegy 4000 fős sereg. A Szávaszentdemeter és Nagyolaszi között vívott csatában a győztes magyarok 700 végvári katonát vesztettek. Mind a kortársi vélemény, mind a mai értékelés szerint ez a számra nem nagy veszteség az adott időpontban pótolhatatlannak bizonyult, következménye egy szinte válságos helyzet lett.[54]

A haderő ütőképességének gyengülésével arányosan nőtt a végvárakra háruló nyomás. Már az 1470-es években kialakult olyan vélemény, hogy a magyar határok védelmét nagy mértékben könnyítik a vízi akadályok[55]. Később a Nándorfehérvár kulcsszerepéről vallott nézet, valamint a Száva védelmének lehetőségébe vetett hit tűnik fel, 1526-ban a Száva, a Dráva, végül a Karassó menti védelem kerül szóba és marad sajnos csak terv[56]; Laski Jeromos még 1540-ben is dunai hajóhaddal kombinált hadjáratra biztatja I. Ferdinándot.[57] Megfelelő haderő hiányában azonban sem a várakat, sem a vízi akadályokat nem lehetett megvédeni. 1521-ben I. Szulejmán — uralkodásának leghosszabb magyarországi ostroma árán — bevette Nándorfehérvárat, és alapjában rendítette meg Magyarország honvédelmét[58]. 1526-ban a már csaknem felerészében külföldi katonákból álló magyar haderő várakra már nem támaszkodhatott, a vízi akadályok védelméről lekésett, vagy azokat elmulasztotta, és a mohácsi ütközetben döntő vereséget szenvedett[59]. II. Lajos halála a középkori magyar állam végét is jelentette. A török elleni harc folytatásának kerete és tartalma teljesen új alapokra helyeződött.

III.

A mohácsi csatavesztést követő kettős királyválasztás után egy időre és az ország területének egy részére korlátozva maradt bizonyos esély a török elleni

52 *Uő:* uo. 22. o.

53 *Uő:* Phases... i. m. 98—103. o.

54 *Kubinyi András:* Die Auswirkungen der Türkenkriege auf die zentralen Städte Ungarns bis 1541. Kiadva: *Pickl, Othmar* (szerk.) i. m. 212. o. 53. sz. j. Bővebben értékeli *uő:* Szávaszentdemeter. i. m. 219—220. o. A hadsereg állapotának romlásáról: *Fügedi Erik:* Uram, királyom... i. m. 214. o.

55 Idézi *Tóth Zoltán:* i. m. 180. o.

56 A XVI. század eleji végvárakról *Ferdinandy Mihály:* i. m. 49. o. Az 1526. évi hadjárat értékelésekor a vízi akadályok védelmének lehetőségét tagadja *Perjés Géza:* Mohács. Budapest, 1979. 303. o. Véleményét a hadtörténeti példák nem igazolják, erről *Marosi Endre:* Mohács-komplexus? i. m. 155—156. o.

57 A forrást magyarra fordítva közli *Tardy Lajos:* Régi hírünk a világban. Budapest, 1979. 272—274. o.

58 Szulejmán korára általában: *Káldy-Nagy Gyula:* Szulejmán. Budapest, 1974. Nándorfehérvár ostroma: *Marosi Endre:* Török várostromok... i. m. 432—434. o. Következményeiről *Szakály Ferenc:* Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in den ungarischen Marktflecken unter der Türkenherrschaft. Kiadva *Pickl, Othmar:* (szerk.) i. m. 241—242. o.

59 A hadjáratról és csatáról készült legújabb feldolgozás *Perjés Géza:* Mohács. i. m. Könyvével szembeni vélemények: *Barta Gábor:* Az országút szélére vetett vita. Magyar Tudomány 1980. február; 113—121. o.; *Marosi Endre:* Mohács-komplexus? i. m. A magyar államvezetést elmarasztaló értékelések: *Fügedi Erik:* Uram, királyom... i. m. 216. o.; *Ferdinandy Mihály:* i. m. 72., 87. o.

harc újjászervezésére. I. János királynak azonban trónjáért is harcolnia kellett, és ebben a kényszerhelyzetben a XV. századi balkáni fejedelmek és uralkodók útjára kényszerült[60]. Buda török elfoglalása, 1541 után országunk végleg részekre szakadt, megszállt részeit a török birodalom területéhez kapcsolták.

A megmaradt részek védelme az ország belsejében épült középkori várakra támaszkodott. Ezek többsége azonban csupán néhány napi védekezésre volt alkalmas[61], sürgető feladat volt korszerűsítésük, de a hozzá szükséges pénzt Magyarország erőforrásai nem biztosították. Sőt, a birodalmi segélyek felhasználásával is csak a legfontosabb várak költségeit, vagy költségeinek nagyobb részét lehetett fedezni[62].

Országunk részekre szakadtával nagymértékben megfogyatkozott a török ellen még számba vehető lakosság lélekszáma. Ezt a csökkenést csak részben pótolták a Balkán felől menekülő, áttelepülő, főleg parasztokból és pásztorokból összetevődő népelemek. Uszkók, haramia, martalóc és más néven harcoltak a török ellen. A magyar végvidéken hajdú néven váltak ismertté.[63]

Feltehetően a török győzelemmel végződött korbavai (1493), méginkább a mohácsi ütközet után nagyszámú horvát lakosság menekült Krajnába, másrészt a nyugat-dunántúli határvidékre. Az előbbi területen katonai feladatot láttak el, nálunk paraszti életet éltek[64].

A XVI. század végi háborús években vlach menekülők érkeztek Horvátország, Szlavónia és Nyugat-Magyarország határvidékére[65]. A Balkánról áttelepülő lakosság főként a horvát—szlavón határőrvidék történetében játszott katonai szerepet[66].

A magyarországi végvári katonaság jelentős részét, a mintegy 18 000 főnyi létszám kétharmadát, magyar honos katonák alkották[67], mellettük külföldi zsoldosok teljesítettek szolgálatot. A magyar, német, délszláv, cseh, spanyol, olasz, lengyel végváriak nehéz körülmények között folytatott, hősies harca fenntartotta védelmi szervezetünket, és legalább országunk területének egy részét megóvta a török hódítástól. Nekik köszönhetően gyökeresen másképp, szerencsésebben alakult történelmünk, mint a balkáni országoké.

Az oszmán állam — számos felkelést leverve — integrálni tudta saját testébe a Balkán meghódított országait. A vele ellenséges uralkodó osztályt megsemmisítette, előzte vagy együttműködésre késztetve magába olvasztotta. Átalakította a gazdasági életet, átszervezte a közigazgatást, a jogrendszert, hatott még a vallási és kulturális azonosulás irányába is. A fejadó, a devsirme intézménye ré-

60 I. János politikájának átértékelése: *Barta Gábor:* Illúziók esztendeje. (Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez.) TSz 1977. 1. sz. 1—30. o.

61 Részletes adatok *Marosi Endre:* Török várostromok... i. m. 462. o.

62 A végvári harcokról általában: *Sinkovics István:* A török elleni védelem fő kérdései. HK 1966. 4. sz. 772—792. o. A végvárak építéséről: *Marosi Endre:* Partecipazione di architetti militari veneziani alla costruzione del sistema delle fortezze di confine in Ungheria tra il 1541 e il 1593. Kiadva: *Klaniczay Tibor* (szerk.) i. m. 195—215. o.

63 *Rácz István:* A hajdúk a XVII. században. Acta Univ. Debr. de L. Kossuth nom. Ser. Hist. VIII. Debrecen, 1969. 13. o.; *Dankó Imre* (szerk.): A hajdúk a magyar történelemben. Debrecen, 1972.

64 *Breu, Josef:* Die Kroatensiedlung in Burgenland und den anschliessenden Gebieten. Wien, 1970. 23—48. o. *uő:* Die burgenländischen Kroaten bis zu ihrer Eingliederung in Österreich im Jahre 1921, siedlungs- und nationalitätengeschichtlich betrachtet. Integratio XI—XII. Wien, 1979. 127. o.; *Bencsics Miklós:* A burgenlandi horvát kisebbség. Integratio'73. Bécs, 1973. 34—36. o.

65 *Moačanin, Fedor:* Das Problem des Grundbesitzes der Militärbevölkerung an der kroatischen und slawonischen Grenze. Kiadva: *Pickl, Othmar* (szerk.) i. m. 300., 305. o.; *Bencsics Miklós* i. m. 35. o.

66 A határőrvidékek történetének kézikönyve: *Vaniček, František:* Specialgeschichte der Militärgrenze, aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft. I—III. k. Wien, 1875. Az újabb kutatásokról: *Wessely, Kurt:* Supplementärbibliographie zur Österreichischen Militärgrenze. ÖOH 1974. 3. sz. 280—328. o.; *uő:* Vom Grenzsaum zum Militärland. Neue Forschungen zur Geschichte der Militärgrenze. ÖOH 1976. 1. sz. 90—94. o. A határőrvidék kialakulásáról: *Deák, Ernő:* Das Städtewesen der Länder der Ungarischen Krone (1780—1918). I. k. Wien, 1979. 50. o.

67 *Nagy László:* A végvári dicsőség nyomában. Budapest, 1968. 46. o. I. Ferdinánd uralkodása idejére 8—12 000 főt ad meg *N. Kiss István:* Gesellschaft und Heer in Ungarn im Zeitalter der Türkenkriege. Kiadva: *Pickl. Othmar:* (szerk.) i. m. 274. o.

vén növelte katonai erőforrásait[68]. Megsemmisült a felszabadító harc legfontosabb eszköze: a nagy létszámú, harcedzett fegyveres erő.

Lényegesen korlátozottabb maradt a magyarországi török berendezkedés. Nem sikerült felszámolni a magyar államiságot, sőt a XVI. század második felében megszülető erdélyi fejedelemség időnként önálló, sőt törökellenes politikai tényező lett[69]. Nem sikerült megsemmisíteni sem a horvát, sem a magyar nemességet. Ők, ha kiszorultak birtokaikról, váraikból, a hódoltsági határ másik oldalán folytathatták, és általában folytatták is harcukat. Így vált honvédő példaképpé a horvát eredetű Zrínyi- vagy Frangepán-család, a dalmát Jurisics Miklós, és megannyi sorstársuk. De nem csak a határ innenső oldalán volt lehetőség a harc folytatására. Nemeseink — képviselve a feudális államot — nem mondtak le török megszállás alá került birtokaik irányításáról, adóztatásáról, jobbágyaik fölötti törvénykezési jogukról. A hódoltsági területen portyázó katonaság révén gyakorolták e jogaikat, és ezt a török fél nem tudta megakadályozni[70]. A hódolt területek nem szakadtak el teljesen a korábbi államtesttől.

A Balkánnal kapcsolatban egyfajta hátországra utalhatunk, ezzel szemben a magyarországi hódolt terület megmaradt végvidéknek. Olyan területnek, ahol idegen maradt a hódító. A várakban elhelyezett katonaságon kívül jelenlétük nem számottevő.[71] Jóllehet a lakosságot az oszmán állam addig ismeretlen adókkal sújtotta, termelő erejét a szpáhik önkénye őrölte fel, lélekszámát mindkét hadviselő fél apasztotta, a hódítók mégsem érezhették magukat biztonságban. Nemcsak egyedül Ibrahim Pecsevi történetíró, a már nemzedékek óta török Pécs szülötte élt úgy, ahogy leírja az 1594. év harcaival kapcsolatban:

„... a ráják között amennyi erőteljes és fiatal rája csak volt, az mind hajdúvá lett, és innen van, hogy egyik palánkból nem lehet a másikba menni, hacsak öt-hatszáz ember együtt nincs... Magam is Pécsett... mihelyt beesteledett, felkötöttem a kardot, a puskát ölembe vettem, és úgy feküdtem le...”[72]

A kisebb rajtaütések, összecsapások nem jelentik azt, hogy valamilyen átfogó, törökellenes felkelés érlelődött volna. Hódoltsági területen csupán egy ilyen kísérlet ismeretes, amelyet Karácsony György vezetett 1569—1570-ben[73]. A töröknek alávetett lakosság nem került olyan végső helyzetbe, hogy hasonló kétségbeesett lépésre vállalkozzon: Magyarország és Erdély felé bármikor átléphetett a határon, amint ezt tízezerszámra meg is tette[74].

A balkáni területek lakossága sokkal kedvezőtlenebb helyzetben élt. Ha nehéz helyzetükben fegyvert ragadtak, a bolgár területen hajdut, szerb földön hajduk néven ismert csapatok elszigetelt akciókat hajtottak végre. Városokat, karavánokat támadtak meg, tevékenységük olykor nagyobb területekre terjedt ki[75]. Nagyobb szabású törökellenes vállalkozásra csak akkor nyílhatott módjuk, ha kívülről érte támadás az oszmán birodalmat. Ilyen helyzet első ízben a XVI. század végén adódott.

Az 1593—1606 közötti háborútól a kortársak egy része a török kiűzését remélte. A Habsburg-birodalom, Magyarország, Erdély, Havasalföld, Moldva szö-

68 A török balkáni berendezkedéséről: *Georgieva, Cvetana:* Organisation et fonctions du corps des janissaires dans les terres bulgares du XVIIe jusqu'au milieu du XVIIIe siècles. Etudes Historiques Tom. V. Sofia, 1970. 320. o.; *Koszev—Hrisztov—Angelov:* i. m.59—66. o.; *Hegyi Klára:* Egy világbirodalom végvidékén. „Magyar História”, Budapest, 1976. 53—54. o.; *Szakály Ferenc:* Kenyérmező... i. m. 5—6. o.

69 *Nagy László:* Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Budapest, 1972. 221. o.

70 *Szakály Ferenc:* Parasztság és honvédelem. Valóság, 1974. 7. sz. 29. o. és 19. sz. j.

71 *Hegyi Klára:* i. m. 54. és köv. o. A budai vilájet megszervezéséről *Káldy-Nagy Gyula:* Szulejmán. i. m. 177—179. o. A török végvárakról *Fodor Pál:* Török várerődítési munkák Magyarországon a XVI—XVII. században. HK 1979. 3. sz. 375—395. o.

72 Magyarra fordítva kiadta *Karácson Imre:* Török történetírók. III. k. Budapest, 1916. 113—114. o.

73 *Heckenast Gusztáv:* A Karácsony György-féle parasztfelkelés (1569—1570). TSz 1963. 1. sz. 19—21. o.

74 *Szakály Ferenc:* Parasztság... i. m. 31. o.

75 *Koszev—Hrisztov—Angelov:* i. m. 65—66. o.; *Rácz István:* i. m. 15. o.

vetségét széles körű európai támogatás egészítette ki. Voltak olyan hadiévek, amikor Buda forgott veszélyben, voltak olyanok, amikor Vitéz Mihály havasalföldi fejedelem csapatai, átkelve a Dunán, bolgár területen tevékenykedtek. Ekkor, 1595-ben, majd 1598-ban bolgár területen fegyveres felkelés kezdődött. Mégsem sikerült kellő erőfölényt kialakítani a török birodalommal szemben. A nagyobb létszámú, tüzérséggel sokkal jobban felszerelt, és gyakorta jobban is vezetett oszmán csapatok sikerrel ostromolták legtöbb és legjobban kiépített várunkat, megnyerték az egyetlen, főerőkkel vívott ütközetet Mezőkeresztesnél 1596-ban, megvédték Budát.[76] Nem csak a török kiűzésének reménye szállt el, de tovább nőtt a hódolt terület, felbomlott a törökellenes szövetség. A háborús kudarcok közepette kibontakozó, Bocskai István vezette rendi függetlenségi mozgalom évszázados harc nyitánya lett.[77]

A XVII. század első felében Nyugat-Európa országait a harmincéves háború kötötte le. Kiváltképp a német birodalom szenvedett irtózatos veszteségeket. Lakossága 1625—1645 között 20 millióról 7 millióra csökkent[78]. A Habsburg-haderő veszteségét 120 ezer halottra és sebesültre becsülik[79]. Ezek az évtizedek Magyarországon is súlyos megpróbáltatásokat hoztak, bár nem csupán a fegyverek révén, hanem a járványok, éhínség, természeti csapások képében[80].

Európában a vesztfáliai békekötés utáni évtizedekben került ismét napirendre a török kiűzése, kiváltképp az 1658-ban alakult Rajnai Szövetség politikája kapcsán[81].

Magyarországon a század első felében egyfajta erőgyűjtés folyt. Mintegy készülve a török elleni harcra, Magyarország nádora, Eszterházy Miklós, törekedett az ország haderejének növelésére, a végvárak állapotának javítására[82]. Zrínyi Miklós terveiben már központi szerepet foglal el az önálló magyar haderő kialakítása. Zrínyi, aki egyéni elhivatottsága, birtokainak védelme, horvát báni tisztsége és családi hagyományai révén életének értelmét a török elleni harcban látta, részletes javaslatot dolgozott ki. Jóllehet egy ilyen sereg felállítása — csakúgy, mint a háború időpontjának megválasztása — a magyar rendek lehetőségeit meghaladta, és az uralkodó felségjogai közé tartozott, a terv feltétlenül kiemelkedő helyet foglal el hadtudományi szakirodalmunkban.

Zrínyi elgondolása alapján a Habsburg-birodalom keretében felállítandó, önálló magyar zsoldos haderő létszáma békeidőben 8 000 lovas, 4 000 gyalogos lett volna, a végvárak katonaságán kívül. Ez a haderő szilárd védelmet biztosított volna az országnak, és elegendő lett volna kisebb területek felszabadítására. Háború esetén ezt a létszámot kétszeresére, 24 000 főre kellett volna emelni[83]. Ez a jól kiképzett, egységes, magyar vezetés alatt álló sereg és a 13 000 főre becsülhető[84] végvári katonaság együttesen képes lett volna feltartóztatni a nyári török hadjáratokat. De még Zrínyi szerint sem vállalkozhatott volna többre,

76 A hosszú háború leírásakor a két kötetre tervezett, „Magyar Hadtörténet" ideiglenes című monográfia céljára készült, 1978-ban közlésre elfogadott kéziratomra támaszkodtam. Az azóta megjelent munkák közül felhasználtam: *Nagy László:* Végvári dicsőség nyomában. I. m. 87—108. o.; *Csorba Csaba:* Esztergom hadikrónikája. Budapest, 1978. 136—171. o. *Sugar, Peter F.:* i. m. 119. o. Erdély, Moldva és Havasalföld szerepéről *Borosy András:* Paraszti milíciák i. m. 474. o., ill. *uő:* Telekkatonaság... i. m. 112. o.; *Demény Lajos:* Székely felkelések a XVI. század második felében. Bukarest, 1976. 10—11. o. Bulgáriai vonatkozások: *Dujčev, Ivan:* i. m. 382. o.; végül *Vocelka, Karl:* Die Türkenbeute in der politischen Propaganda der frühen Neuzeit. ÖOH 1979. 2. sz. 79—88. o.

77 *R. Várkonyi Ágnes:* Bethlen... i. m. 272. o.; *Nagy László:* i. m. Végváriak... i. m. 111—127. o.

78 *Chaunu, Pierre:* i. m. 23. o.

79 *Urlanisz, Borisz Cezarevics:* Vojnü i narodonaszelenije Evropü. Moszkva, 1960. 44—45. o.

80 *R. Várkonyi Ágnes:* Bethlen... i. m. 272. o.

81 *Uő:* Török világ és magyar külpolitika. (1975). Kiadva: *uő:* Magyarország keresztútján i. m. 86—93. o.; *Chaunu, Pierre:* i. m. 38. o.

82 *Péter Katalin:* A magyar romlásnak századában. „Magyar História", Budapest, 1975. 31., ill. 39—40. o.; *R. Várkonyi Ágnes:* Török világ... i. m. 181. o.

83 Létszámadatok: *Zrínyi Miklós:* i. m. 323., 341. o. Értékeli *Perjés Géza:* Zrínyi Miklós... i. m. 270—277. o.

84 *Nagy László:* Végváriak... i. m. 190. o. Lényegesen magasabb értéket, 15—20 000 főt ad meg *Perjés Géza:* Zrínyi Miklós... i. m. 82. o.

mint télen, a török főerők elvonulása után *„jó progressusok"* végrehajtására. A török önerőből történő kiűzését Zrínyi meg sem említi.

A tapasztalat azt bizonyítja, hogy még ez a létszám is túllépi a lehetőségeket. 10—15 000 főnyi hadat össze lehetett gyűjteni Magyarországon, de 24 000 katona kiállítása szinte teljesíthetetlennek ítélhető. A már meglévő, ennél kisebb létszámú katonaság hadi költsége is elviselhetetlen terhet rótt az országra. Zrínyi számítása alapján a 12 000 fős had évi költsége 1 millió forint[85], a költségvetés több, mint fele. Ennél nagyobb hadsereget ilyen pénzügyi korlátok között nem lehetett fölállítani.

Később, a Habsburg-ellenes küzdelmek idejéből is érdemes összehasonlító adatokat felsorakoztatni. Thököly Imre hada általában nem érte el a 20 000 főt. Kivétel a Bécs elleni hadjárat éve, amikor 30 000 kuruc állt fegyverben[86].

II. Rákóczi Ferenc szabadságharca tetőpontján, 1707-ben, a Magyarország és Erdély együttes erőforrásaira és a francia segélyre alapozott kuruc haderő élelmezési létszáma 77 000 fő volt ugyan, de a ténylegesen ütközetbe bocsátkozó mezei had általában 10—20 000 katonát számlált[87]. Reguláris haderő felállítása meghaladta az ország lehetőségeit[88], és hiányzott a korszerű fegyverzet is. Számottevő tüzérséggel — Thökölyhez hasonlóan — Rákóczi sem rendelkezett. A lovas ezredek lőfegyverre való felszerelése 30—40%-os, a gyalogos ezredeké átlag 60%-os volt[89]. A nagyobb létszámú, korszerűen felfegyverzett, önálló haderőt ezek szerint nem csupán Zrínyi idejében, Habsburg-függésben, de az önálló magyar állam keretei között sem lehetett fölállítani.

Visszakanyarodva az 1650-es évekhez, a magyar rendek az 1650-es évektől egyre többet hangoztatták a török kiűzésének kívánságát: országgyűléseken, emlékiratokban, összeköttetéseik révén külföldön. Ilyen értelmű fogadalmat vettek I. Lipót királlyá választása alkalmával[90]. Ez a lehetőség hamarosan elérkezni látszott. Az erdélyi fejedelemség szétzúzása és Várad török kézre kerülése (1661) háborúba kényszerítette Bécset. Mind a magyarországi, mind a nyugat-európai közvélemény határozott törökellenes politikát és hadvezetést várt. Mégsem igazolódott be a háború célját illető reménykedés: egy esetleges francia háborúra tekintettel csak korlátozott célú hadjáratra került sor. Montecuccoli szentgotthárdi (az újabb ausztriai feldolgozásokban mogersdorfi) győzelme 1664-ben véget vetett a török hadvezetés támadó terveinek, biztosította a megegyezés lehetőségét[91]. A magyar rendek tudtán kívül és szándéka ellenére megkötött vasvári béke óriási felháborodást váltott ki és sokakat az oszmánok előtti behódolás árán is a Habsburg-hatalommal való szembefordulásra késztetett[92]. Zrínyi Miklós életének utolsó heteiben, az ő halála után Wesselényi

85 *Perjés Géza:* uo. 274. o.

86 *Nagy László:* Thököly hadserege. (Korreferátum az 1978. októberében megrendezett hajdúszoboszlói nemzetközi konferencián.) Ismerteti és az adatot közli *Zachar József:* A Thököly-felkelés a magyar és az európai történelemben. Századok (a továbbiakban SZ) 1979. 6. sz. 1073. o.

87 Az ütközetekben részt vevő kuruc erők létszámáról *Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes:* II. Rákóczi Ferenc. 2. átdolgozott és bővített kiadás, Budapest, 1976. c. monográfiája nyújt adatokat. *Uők* 1706-ra vonatkozóan „mintegy százezer főnyi" kuruc hadsereget írnak. (259. o.) *Bánkúti Imre* szerint 77 000, némely összeírás alapján 100 000 főt számlált a kuruc sereg: Rákóczi hadserege 1703—1711. Budapest, 1976. 101. o. *N. Kiss István* 1705—1706-ra mintegy 77 000 fős sereget említ: Hadsereg, adóteher és társadalom Rákóczi államában (1703—1711). Valóság 1976. 7. sz. 98. o. Szerinte az ország népességi viszonyai, a katonaállítás lehetőségei és a veszteségek alapján ez a lehetőségek felső határa, de ekkora haderő fenntartásának évi költsége meghaladta az ország teljesítőképességét. (*Uő:* uo. 99—100. o.)

88 Ezzel foglalkozik *Forgách Simon* kuruc tábornok emlékirata. Kiadta *Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes:* Rákóczi tükör. „Magyar Századok", Budapest, 1973. I. k. 482—504. o., és ehhez *Bánkúti Imre* jegyzetei.

89 *Czigány István:* Herbeville marsall 1705-ös hadjárata és a zsibói csata az új adatok tükrében. Egyetemi szakdolgozat. Kézirat. Debrecen, 1977. 31—34. o. és táblázatai. Az adatok rendelkezésre bocsátását a szerzőnek köszönöm.

90 Részletes elemzésük: *R. Várkonyi Ágnes* Török világ... i. m. 182—183., 197. o.

91 *Marosi Endre:* Megjegyzések az 1664. évi hadjárat és a vasvári béke értékeléséhez. HK 1971. 1. sz. 107—128. o.

92 *Benczédi László:* A rendi anarchia és a rendi központosítás tendenciái a 17. század végi Habsburg-ellenes küzdelmeinkben. SZ 1979. 6. sz. 1038. o. *Köpeczi Béla:* A Thököly-felkelés a korabeli Európában. Előadás, ismerteti *Zachar József:* i. m. SZ 1979. 6. sz. 1075—1077. o.; *Nagy József Zsigmond:* A megyei nemesség és a török orientáció kérdése a Thököly-felkelésben. Korreferátum, ismerteti *Zachar József:* uo. 1079. o.

Ferenc nádor és Zrínyi Péter horvát bán vezetésével francia támogatásra alapozott felkelés érlelődött[93], 1670-ben kitört, de kudarcba fulladt. 1670—1678 között a bujdosó mozgalom, majd 1685-ig terjedően Thököly Imre felkelése ugyancsak a török orientáció jegyében zajlott. Döntő fordulat Kara Musztafa nagyvezér Bécs elleni támadása kapcsán következett be.

IV.

A Portára küldött bécsi követek 1680-tól jelentették, hogy nem várható a vasvári béke meghosszabbítása, sőt annak 1684. évi lejárta előtt török támadó hadjárat valószínű.[94] 1683 márciusában I. Lipót császár és Sobieski (III.) János lengyel király szövetségre lépett.[95] Ennek eredményeképpen a lengyel uralkodó és Lotharingiai Károly herceg csapatai Bécs mellett, a Kahlenberg tövénél, döntő vereséget mértek Kara Musztafa hadára[96]. Győzelmük nem csupán a hadjárat, de az eddigi török háborúk fordulópontja is volt, sőt Toynbee Verdunhoz hasonlítja.[97] A fordulatot az tette teljessé, hogy ezúttal ellentámadás kezdődött, amelyet a törökök sem akkor, sem folytatásakor nem tudtak feltartóztatni.

Pusztán a török elleni készülődés hírére, de főként a bécsi diadal mámorában sokan elérkezettnek találták az időt akár Isztambul visszafoglalására is.[98]. 1684-ben Franciaország békét kötött a Habsburg-birodalommal, Velence csatlakozott a lengyel—Habsburg szövetséghez, amely a pápa részvételével Szent Ligává alakult[99]. Valóban igen közelinek látszott a török kiűzése Magyarországról, hiszen ugyanezen év nyarán Lotharingiai Károly már Budát ostromolta. Vállalkozása kudarcba fulladt, ami nem csupán az Isztambul visszavételéről táplált reményeket oszlatta el, de a közelebbi terveket is felülvizsgálatra kényszerítette. A hadjárat balsikere két fontos felismerést eredményezett: sokkal nagyobb haderő szükséges a török kiűzésére, ennek felállítása után előbb azokat a várakat kell visszafoglalni, amelyek a budai vilájetet Bécs irányában védik, és csak az rákövetkező évben kell Budát megszállni.

Lotharingiai Károly személyes érdeme, hogy e felismeréseknek érvényt szerzett, majd a vezérlete alatt álló, szinte egész Európát képviselő seregek élén (együttműködve Miksa Emánuel bajor választófejedelem csapataival) 1686. szeptember 2-án visszafoglalta Budát, középkori fővárosunkat[100].

1687-ben tovább súlyosbodott az oszmán birodalom hadászati helyzete. A Krímben Oroszország, Dalmáciában és Moreában Velence viselt ellene háborút. A Buda bevétele után előrenyomuló Lotharingiai Károly — együtt Miksa Emá-

93 *Benczédi László:* A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása (1666—1668). TSz 1974. 4. sz. 596—630. o.; *Uő:* A Habsburg-abszolutizmus indítékai és megvalósulása az 1670-es évek Magyarországán. TSz 1978. 3—4. sz. 535—555. o. Az említett időhatárokat *uő* közli: Rendi anarchia... i. m. 1038. o.

94 *Hodinka Antal:* i. m. 167. o.

95 *Uő* uo. 168. o. A diplomáciai eseményekről: *Rhode, Gotthold* i. m. 289—290. o.; *Gierowski, Józef Andrzej* i. m. 55. o.; *Kann, Robert A.:* Einheit... i. m. 250. o.; *Hillgruber, Andreas::* Die türkische Vorstoss auf Wien 1683 als Problem der europäischen Politik. WR 1965. 10. sz. 605—610. o.

96 *Zöllner, Erich:* i. m. 253—254. o. A leginkább izgalmas források: *Kreutel, Richard F.:* Kara Mustafa vor Wien. „Osmanische Geschichtschreiber" 1. Graz—Wien—Köln, 1966.; *Sturminger, Andreas:* Die Türken vor Wien in Augenzeugenberichten. Wien—Düsseldorf, 1968.

97 *Toynbee, Arnold J.:* A Nyugati Világ az Ottomán Birodalom ellen. (1934) Kiadva: *uő:* Válogatott tanulmányok. Budapest, 1971. 60. o.

98 Eszterházy Pál nádor már a török hadjárat hírére ilyen terveket hangoztatott. Adatai: *Hodinka Antal:* i. m. 170. o. A bécsi győzelem utáni időből közöl hasonló tartalmú emlékiratot *Koncz József:* Emlékirat a Buda visszavétele előtti időből, hogy a törököt a keresztény országokból miként lehetne kiszorítani. A tervekről általában ír *Stadtmüller, Georg:* Europäische Ostpolitik in der Geschichte. Kiadva: Schicksalsfragen der Gegenwart. Tübingen, 1957. 394. o.

99 A háború menetére általában: *Sugar, Peter F.:* i. m. 199—200. o.; *Zöllner, Erich:* i. m. 254—256. o.; *Kann, Robert A.* Geschichte des Habsburgerreiches 1526—1918. Wien—Köln—Graz, 1977. 71—73. o.; *Chaunu, Pierre:* i. m. 92. o.

100 Az ostrom történetének legújabb összefoglalása: *Gerevich László* (főszerk.): Budapest története II. k. Budapest, 1973. 423—434. o., Fekete Lajos és Nagy Lajos fejezete. Újabban kiadott elbeszélő forrás: *Schulhof Izsák:* Budai Krónika. „Bibliotheca Historica", Budapest, 1979.

nuel, valamint Lajos badeni őrgróf csapataival — győzelmet aratott a nagyharsányi (a német nyelvű szakirodalomban „második mohácsi") csatában. Elfoglalta Péterváradot, kijutott a Szávához, más seregek megszállták Erdélyt[101]. Lotharingiai Károly olyan eredményt ért el, amely — némi módosulással — harminc évre szólt.

1688-ban Miksa Emánuel bajor választófejedelem vette át a hadak fővezérletét. Átkelt a Száván, és szeptemberben ostrommal bevette Belgrádot[102]. A szövetségek előrenyomulását Bulgária területén fegyveres felkeléssel kívánták elősegíteni[103] de a Čiprovci környékén kibontakozó mozgalmat Thököly Imre török szolgálatban álló csapatai leverték[104].

A Belgrád elleni hadjárattal egyidőben Badeni Lajos csapatai Bosznia földjén, Derbentnél arattak győzelmet. Magyarország teljes felszabadítása helyett tehát a balkáni előrenyomulás kapott előnyt. Egy ilyen vállalkozás ellen azonban számos körülmény szólt. Jelentősen módosult a nemzetközi helyzet, amennyiben Franciaország 1688 őszén megtámadta a német birodalom nyugati területeit és 1697-ig ott kötötte le a főerőket. Az új fővezér, Badeni Lajos mindössze 20 000 katona felett rendelkezett[105]. Oroszország békét kötött a Portával, amely így erősítéseket küldhetett Szerbiába.

A Porta követei 1689 elején békét kértek Bécsben, de ott a támadó hadjárat folytatását tervezték. Jörgen gróf, udvari tanácsos Isztambul elfoglalására tett javaslatot[106]. Hasonló terv Veterani részéről is felmerült, de inkább csak a tisztes béke elérése érdekében indított hadjáratra gondolt[107]. Mind Veterani, mind Badeni Lajos utánpótlási gondokról panaszkodott[108]. Annak ellenére, hogy 1689-ben Badeni Lajos és Veterani összehangolt, a Morava völgyéből, illetve Erdélyből vezetett hadjárata Vidin elfoglalását eredményezte, sőt Piccolomini tábornok eljutott a Balkán szorosaihoz[109], mindkét hadvezér az elért eredmények megtartására tett javaslatot. Veterani Orsovánál ötszögű erődítést kívánt építtetni[110], Badeni Lajos emlékiratban javasolta a védekezésre való áttérést. Ő szerinte a Száván túli területeket el kell pusztítani, ki kell üríteni, a csapatokat Belgrád és Szabács váraiba kell visszavonni[111]. Lipót császár másként döntött, a támadás jegyében felhívást intézett az albánokhoz, hogy fogjanak fegyvert a török ellen[112]. A bekövetkező események a két hadvezért igazolták. A túlerőt alkalmazó török hadvezetés egyszerre támadt Szerbia, és — Thököly révén — Erdély irányában. Badeni Lajos helyesen döntött úgy, hogy a gyengébb, de politikai szempontból veszélyesebb ellenféllel, Thökölyvel végez. Elvonult Erdélybe, amelyet vissza is foglalt[113]. De időközben a török főerők megostromolták a még romos Belgrádot.

101 A nagyharsányi csatáról *Hodinka Antal* értékelése: i. m. 168. o. Feldolgozás: *Horváth Kázmér:* Az 1687. évi hadjárat és a II. mohácsi ütközet. Mohács, 1937. Az erdélyi eseményekről a résztvevő tábornok, Veterani tájékoztat: Des grafen Veterani Kaiserlichen Feldmarschalls Feldzüge in Ungarn und den angrenzenden Provinzen vom Jahre 1683 bis 1692. (A továbbiakban — *Veterani:* Feldzüge...), Dresden, 1788. 34—42. o.

102 *Hodinka Antal:* i. m. 172. o.; *Dujčev Ivan:* i. m. 388. o.

103 Az előkészületek adatai: *Dujčev, Ivan:* i. h.

104 *Uő:* i. h.: *Koszev—Hrisztov—Angelov:* i. m. 67—68. o. Az esemény értékelésével kapcsolatos vitát ismerteti *Zachar József:* Beszámoló... i. m. 1081—1082. o.

105 *Hodinka Antal:* i. m. 186. o.; *Bog, Ingomar* adatai szerint 20 000 német és 5—6000 magyar katonát vontak össze: Türkenkrieg und Agrarwirtschaft. Einführung in die Probleme der Heeresversorgung und Kriegsfinanzierung, vor allem in Österreich unter der Enns und seinen Grenzlandschaften, im 16. und 17. Jahrhundert. Kiadva: *Pickl, Othmar* (szerk.) i. m. 17. o.

106 *Hodinka Antal:* i. m. 179—181. o.

107 *Veterani:* Feldzüge... i. m. 84—85. o. A kötet kiadói [nyomukban *Hodinka Antal* (i. m. 177—179. o.)] elmaraszalták Veteranit az isztambuli hadjárat terveiért. Veterani magyarázatai azonban méltánylandóak.

108 *Hodinka Antal:* i. m. 175—176. o.; *Veterani:* Feldzüge... i. m. 79—81. o.

109 *Hodinka Antal:* i. m. 195—198. o. A Vidinnél Thökölyvel vívott harcokról, másrészt Čiprovci elfoglalásáról beszámol *Veterani:* Feldzüge... i. m. 56., ill. 84. o.

110 *Veterani:* Feldzüge... i. m. 81—82. o.

111 *Hodinka Antal:* i. m. 207. o.; *Röder von Diersburg, Philipp:* Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken. I—II. k. Karlsruhe, 1839, 1842. II. k. 213—219. o.

112 *Hodinka Antal:* i. m. 192—193. o.

113 Thököly erdélyi szerepét is tárgyalja *Trócsányi Zsolt:* Teleki Mihály. (Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig.) Budapest, 1972. Az 1690. év eseményeiről: *Köpeczi Béla:* A Thököly-felkelés külpolitikája. Valóság, 1974. 7. sz. 47—48. o.

A törökök átvették a hadászati kezdeményezést. Új nagyvezérük, Köprülü Musztafa, 1691-ben újabb támadásba lendült, hogy előző évi sikerét kimélyíthesse. Ámde Badeni Lajos „ *az évszázad legvéresebb csatájában*", Szalánkeménnél, legyőzte őt, s ezzel biztosította a Száva-vonalat[114].

A török haderő csak évek múltán, 1697-ben vállalkozott újabb támadásra, mégpedig a szultán, II. Musztafa személyes vezetésével. A várható diadal reményében — és a szultán kíséretében érkező Thököly Imrét várva — tört ki a hegyaljai kuruc felkelés[115]. De a nemzetközi helyzet ezúttal az oszmánok kárára módosult. Véget ért a francia háború, számottevő erők érkeztek a Duna völgyébe. Élükre Savoyai Jenő herceget nevezték ki. A török had Jenő herceg csapataitól nem zavartatva átkelt a Tiszán, és elfoglalta Titelt. Zentánál részben már vissza is jutottak a folyó bal partjára, amikor beérte őket Savoyai Jenő. Szárnytámadása, majd a török hadvezetés hibája pánikot idézett elő az átkelők soraiban. Jenő hercegnek Európában első ízben sikerült legyőznie a szultán vezette főerőket! A török veszteség állítólag elérte a 20 000 főt, a győztes hadvezér egyszeriben világhírre tett szert[116]. Ellentámadásba kezdett, benyomult Boszniába, elfoglalta Szarajevót[117], és bár ez a siker nem bizonyulhatott tartósnak, a szultán béketárgyalást kezdeményezett. Az 1699-ben megkötött karlócai béke rögzítette az 1697-es állapotokat, lényegében a korábban már Lotharingiai Károly révén elért eredményeket. Magyarország területének csaknem teljes felszabadítása a Habsburg-seregektől 100 ezer főnyi veszteséget követelt halottakban és sebesültekben, ami a XVII. század teljes veszteségének egyharmadát jelenti[118]. Kegyetlen veszteségek sújtották a volt hódoltsági területeket is: néhány falu maradt csak meg kevés lakossal a puszta vidékek közepette; a nemrég még virágzó több száz mezővárosból is csupán alig néhány vészelte át ezeket az éveket[119].

A spanyol örökösödési háború eseményei, és azokhoz kapcsolódva a Rákóczi-szabadságharc évei, elodázták a török kiűzését, sőt felvillant egy újabb oszmán hódítás lehetősége is[120]. Csak 1716-tól újult ki a török háború. A Habsburg-csapatokat a legnépszerűbb hadvezér, a „*kis kapucinus*", Savoyai Jenő vezette. Győzelmet aratott 1716-ban a pétervaradi ütközetben, a rákövetkező évben ostrommal bevette Belgrádot. (Ez alkalommal sebesült meg kilencedszer.)[121] A háború folytatását — katonai megfontolások mellett — a külpolitikai akadályok nehezítették. Számolni lehetett a Franciaország, másfelől — Rákóczi Ferenc esetleges hazatérése esetén — Magyarország irányából kiújuló háborúskodás-

114 A csatatervet közli *Röder von Diersburg, Philipp:* i. m. I. k. Plan V. A török hadjáratok tárgyi emléke a karlsruhei múzeum kiállításán láthatók: *Petrasch, Ernst:* Die Türkenbeute. 3. kiadás. Karlsruhe, 1977. A csata értékelése: *Zöllner, Erich:* i. m. 255. o.

115 Feldolgozása: *Benczédi László:* A hegyaljai kuruc felkelés 1697-ben. Budapest, 1953.

116 A Habsburg-hadtörténelem legkiválóbb hadvezérének pályafutását sokan méltatták, feldolgozták. A legutóbbi, öt kötetre terjedő monográfia: *Braubach, Max:* Prinz Eugen von Savoyen. München, 1963—1965. Tömör képet rajzol a nagy hadvezérről *Kaether, Ernst:* Prinz Eugen von Savoyen. WR 1963. 10. sz. 568—574. o. Hadjáratait húsz kötetből és regiszterkötetből álló sorozat részletezi, közülük az I. kötet vonatkozik 1697-re: Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Wien, 1876—1891, 1892. A zentai csatáról: *Ferrarius, Guido:* De rebus gestis Eugenii, principis a Sabaudia Bello Pannonico· Mediolani (Milano) 1753. 46 o.; *Arneth, Alfred:* Prinz Eugen von Savoyen I—III. k. Wien, I. k. 1864. 100—106. o., térképpel.; *Finke, Edmund:* K. (u.) k. Hoch- und Deutschmeister. Graz—Stuttgart, 1978. 19—21. o. Főleg az előbbi szerző túlzó dicsérő jelzőkkel illeti a zentai győzelmet. Velük szemben figyelmet érdemelnek *Benczédi László* érvei (Hegyalja... i. m. 111. o.), aki — szintén kissé egyoldalúan — a török hadvezetés hibáit hozza összefüggésbe a vereséggel.

117 *Ferrarius, Guido:* i. m. 62. és köv. o.; *Arneth, Alfred:* i. m. I. k. 108—110. o.

118 *Urlanisz, Borisz Cezarevics:* i. m. 45. o.

119 *Szakály Ferenc:* Kontinuitätsfrage... Kiadva *Pickl, Othmar:* (szerk.) i. m. 271. o.

120 *R. Várkonyi Ágnes:* „Ad pacem universalem" (A szatmári béke nemzetközi előzményeiről.) SZ 1980. 2. sz. 165—197. o.

121 A háború adatai: *Sugar, Peter F.:* i. m. 203. o.; *Zöllner, Erich:* i. m. 266—267. o.; *Kann, Robert A.:* Geschichte... i. m. 73—74. o.; *Kaether, Ernst:* i. m. 569—572. o.; *Ferrarius, Guido:* i. m. 144—216. o.; *Csonkaréti Károly:* i. m. 77—78. o.

sal[122]. De a katonai megfontolások is a további előrenyomulás ellen szóltak. Rendkívül komoly akadályt jelentettek volna a nyugat-bulgáriai és szerbiai török erődítések. A janicsár zsoldjegyzékek szerint a helyőrséget Nisben 12-szeresére, Nikápolyban 3-szorosára, Vidinben 2-szeresére növelték[123]. Az addig vezető út is számos, nem sejtett nehézséget tartogatott: hiányoztak a megfelelő földrajzi ismeretek, utánpótlási vonalak, és aligha lett volna meg a szükséges erőfölény.

Figyelmet érdemel, hogy 1878-ban, amikor az Osztrák—Magyar Monarchia okkupálta Bosznia-Hercegovinát, mintegy 200 000 első vonalbeli katonát vonultatott fel. Annak ellenére, hogy lényegében csak irreguláris erőkkel álltak szemben, három hónapra volt szükségük arra, hogy a Száva vonalától eljussanak Szarajevóig, illetve Mostarig[124].

1718-ban tehát indokolt volt a nagyon előnyös pozsareváci béke megkötése. A szövetséges csapatok rendkívüli erőfeszítése, több kiemelkedő győzelme, stratégiai és taktikai fölénye, nem utolsósorban Savoyai Jenő kimagasló hadvezéri képessége eredményezte, hogy Magyarország területe végleg, Észak-Szerbia és Belgrád egy időre felszabaduljon a török uralom alól.

V.

A török háborúk eseménytörténeti áttekintése alapján választ szeretnénk kapni egy jelenségre.

Van-e katonai magyarázat arra, hogy a török haderő nagyjából az Una—Száva—Duna folyók által határolt térségben szinte a teljes bemutatott időszak folyamán, és még további másfél évszázadon át, csaknem legyőzhetetlen volt? Az 1683—1718 között győzelmet győzelemre halmozó szövetséges haderő miért nem ért el tartós sikereket ezen a területen?

A török haderő teljesítményének, másrészt előrenyomulása korlátainak magyarázata kapcsán előtérbe került az „akciórádiusz" fogalma, vagyis a haderő hatósugarának a kifejezése[125]. E rendkívül szemléletes fogalom eleinte mintha könnyítette volna a török hadjáratok elemzését, de alkalmazása iránt kételyek is megfogalmazódtak. Részint amiatt, hogy felismerhetett-e a török hadvezetés ilyen törvényszerűséget, részint azért, hogy ha a hatósugár Magyarországon korlátozta volna is a török haderő előrehaladását, miért nem következett ez be a sokkal távolabbi és természeti viszonyait tekintve is kedvezőtlenebb keleti arcvonalon[126]? Ezeket az ellenvetéseket aligha semlegesíti az a magyarázat, amely a hatósugarat immár a hadműveleti idő és a menetteljesítmény függvényeként, kilométerben fejezi ki. Ez a korlátozás voltaképpen megkérdőjelezi a fogalom használhatóságát is, mert az így megadott távolság alsó határa (900 km) Isztambulból mérten rövidebb, mint a Belgrádig terjedő távolság és felső határa (1350 km) sem éri el Budát[127]. Ezzel a konkrét értelmezéssel nem lehet magyarázatot találni arra, hogy miért értek el számos sikert a török hadak hatósugarukat túllépve, és e valóban egyszerűnek látszó törvényszerűség ismeretét feltételezve, hogyan vállalkozhattak — például — Bécs ostromaira?

A hatósugárral kapcsolatban egy elvi és egy tárgyi észrevétel kínálkozik.

122 *Zachar József:* Bercsényi László (1689—1778). HK 1978. 1. sz. 80. o. és köv.
123 *Georgieva, Cvetana:* i. m. 321. o.
124 *Bencze László:* A cs. és k. 13. hadtest fő oszlopának hadműveletei Boszniában 1878. július 29-től augusztus 19-ig. HK 1979. 2. sz. 226. o.
125 A magyar szakirodalomban elsőként *Perjés Géza:* Az oszmán birodalom... i. m. 862—872. o.
126 Az első ellenvetés *Szűcs Jenő:* Nép és nemzet a középkor végén. (1972) Kiadva: *uő:* Nemzet és történelem... i. m. 562. o. A második ellenvetés *Szakály Ferencé:* Mohács, i. m. 122—123. o.
127 *Perjés Géza:* Mohács, i. m. 79., 81. o.

Elvi szinten: feltéve a hatósugár fenti, függvényként megadott értelmezését, ezt az idő-menetsebesség alapon történő egyszerű számítási módot ismernie kellett volna nem csupán a török, hanem a XVI—XVII. századi többi hadvezetésnek is.

Tárgyi téren: ilyen jellegű számításról, erre támaszkodó érvelésről nem csupán a — magyarul kiadott — török források nem tanúskodnak, de a magyar, német vonatkozású források sem. Holott például Badeni Lajos 1690. évi emlékiratában mennyire hatásos érv lett volna egy ilyen törvényszerűség!

A fent említett konkrét értelmezés helyett talán meg lehetne próbálkozni másfajta, elvi megközelítéssel. Például úgy, hogy az elemzések alkalmával használjuk az állam és hadsereg „teljesítménye" fogalmát. Jóllehet ezt a teljesítményt nem lehet olyan mennyiségekkel kifejezni, mint a műszaki tudományokban valamely gépezetét, de elvont fogalomként alighanem könnyíti a magyarázatot. A haderő teljesítménye a lehetséges erőkifejtések maximumát jelentené, amelyet tovább terjeszteni nem lehet. (Szemben az akciórádiusznál megadott hadműveleti idővel, amely gyakorlatilag korlátlanul változtatható.) Ez a teljesítmény a földrajzi körülmények, az idő, az ellenség teljesítménye és egyéb tényezők bevonásával változó függvényt, többismeretlenes egyenletet ad. Ami változik benne, az lehet — például — annak a területnek a kiterjedése, amelyen az adott körülmények között a haderő tevékenykedik.

A teljesítmény fogalmával könnyebben meg lehetne magyarázni több olyan körülményt, amely a hatósugár túl konkrét értelmezése mellett homályban marad. A teljesítőképességet ugyanis ki lehet használni gazdaságosan, gazdaságtalanul, vagy éppen kockázatosan. Kíséreljünk meg néhány értelmezést.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a török hadsereg, teljesítményének gazdaságos alkalmazásával, legkésőbb már 1389-től[128] döntő fölényt élvezett a Balkánon. (Ilyen összefüggésben mindig a főerőkre gondolunk.) A magyar királyság és szövetségeseinek hadserege még teljesítőképességének teljes kimerítése árán, ésszerűnek már nem is nevezhető kockázatok vállalása dacára sem tartóztathatta fel az oszmán haderőt a Balkánon. Teljesítménye csak az előrenyomulás tartós lefékezésére volt elegendő. (Tehát alátámasztható az a vélemény, hogy az oszmán birodalom teljes biztonsággal megvédhető határa a Száváig terjedt[129]).

A török hadsereg teljesítőképességének gazdaságtalan mérvű kihasználása árán ugyan, de mégis tartósan sikerült kiterjeszteni az oszmán fennhatóságot Magyarország területére, anélkül, hogy ezek az erőfeszítések elegendőek lettek volna a teljes siker kivívására. Ugyanekkor a magyar és idegen honos katonákból álló magyar haderő teljesítménye, dacára végsőkig történő kimerítésének, többre nem volt elegendő, mint a török hódítás megállítására, az így kialakult végvári sáv megvédelmezésére.

1683-ban (miként 1529-ben) a török hadvezetés ésszerűtlen kockázatot vállalt. Hadserege teljesítőképességét meghaladó feladat volt Bécs ostroma, amely csak véletlenszerűen végződhetett volna sikerrel. 1683 után a török sereg teljesítménye már kevés volt ahhoz, hogy feltartóztassa, netán ütközetben legyőzze a szövetséges hadakat, és felmentse ostromlott várait. Egyidejűleg a szövetséges haderő teljesítménye elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy sikerrel mérkőzzön meg a török főerőkkel, vagy ahhoz, hogy ostrommal, kiéheztetés útján, sorra bevegye a nagy török várakat, végső fokon ahhoz, hogy felszabadítsa a török uralom alól a Maros—Tisza—Duna—Száva—Una folyókig terjedő területet.

128 *Szakály Ferenc:* Phases... i. m. 109. o.
129 *Thury József:* A török hódítás kezdete Magyarországon. SZ 1893. 567. o.; *Hodinka Antal* i. m. 172. o.; *Perjés Géza:* Mohács, i. m. 72. o.

Már az 1683—1699 közötti hadjáratok bizonyították, hogy a szövetséges haderő teljesítménye nem elegendő ahhoz, hogy tartós eredményeket érjen el e területeken túl, a Balkánon. Nem ismerték eléggé a terepet, nem tudtak megszervezni az utánpótlást, nem állt rendelkezésükre kellő erőfölény.

Hasonló okokból az 1716—1718-as háború folyamán ugyancsak korlátozott, és rövid ideig tartó eredményeket ért el a Habsburg-haderő, jóllehet teljesítőképességét a végsőkig kihasználta.

Mindkét időszakra érvényes, hogy a török haderő teljesítménye elég volt a Balkán területének megvédésére, elvesztett várainak — így Belgrádnak — visszafoglalására. Megszokott felvonulási útjaikon megfelelő létszámú haderőt vontak előre, és — mint évszázadokon át — megszervezték utánpótlásukat.

A Balkán felszabadításának ideje egyelőre még nem érkezett el. Ehhez további két évszázad társadalmi fejlődése, a balkáni népek nemzetté és néhol független állammá válása, és nem kis mértékben Európa új nagyhatalmának, Oroszországnak a beavatkozása volt szükséges.

V. MOLNÁR LÁSZLÓ

ALEKSZANDR VASZILJEVICS SZUVOROV SZÜLETÉSÉNEK 250. ÉVFORDULÓJÁRA

A. V. Szuvorov — akinek ősei 1622-ben Szuvor néven Mihail Fjodorovics uralkodása idején érkeztek Svédországból Oroszországba — 1730. november 13-án született Moszkvában („Jo son nato 1730 il 13 Novembre" — írta erről olasz nyelvű Önéletrajzában 1790. október 28-án[1]). Apja, Vaszilij Ivanovics Szuvorov, 1705-ben született, s I. Péter (uralkodott 1689—1725) udvarában előbb tolmács, majd 1722-ben beiratkozott a preobrazsenszki gárdaezredbe, ahol 1724-ben őrmester, 1730-ban alhadnagy, az 1740-es évek elején — Jelizaveta Petrovna, azaz I. Erzsébet (uralkodott 1741—1761) idején — ezredes, később, az 1750-es években vezérőrnagy, illetve altábornagy lett, s egy időben az izmajlovi gárdaezred parancsnokaként szolgált. V. I. Szuvorovot, aki Moszkva környéki birtokán mintegy 2000 jobbággyal rendelkezett — több évtizedes szolgálataiért az uralkodónő a Szent Anna és az Alekszandr Nyevszkij érdemrenddel tüntette ki.

Az ifjú Szuvorov szabad idejében szívesen tartózkodott apja könyvtárában, ahol elsősorban a katonai szakirodalmat tanulmányozta. Előszeretettel forgatta Plutarkhosz és Caesar írásait, s példaképei hamarosan olyan kiváló hadvezérek lettek, mint Montecuccoli, Conde, Turenne és XII. Károly király. Már fiatal korában megmutatkozott rendkívüli nyelvtehetsége, hiszen eredményesen sajátította el a francia, olasz és német nyelvet, később pedig még lengyelül és törökül is megtanult.

Az ifjút gyenge fizikuma miatt apja polgári pályára szánta, de az 1741-ben náluk vendégeskedő Hannibál tábornok (Puskin dédapja) javaslatára a következő évben (1742. október 23.) a szemjonovi gárdaezredhez kérték felvételét. Ténylegesen azonban csak 1745-ben került a kadétiskolába, ahol kimagasló szorgalmával tűnt ki, s mindvégig nagy gondot fordított a permanens önképzés megvalósítására, elsősorban történelmi és irodalmi művek tanulmányozására. Gyenge testi felépítése ellenére a kadétintézet tanárai — de növendékei is — nagyra becsülték kitartását, szívósságát, energikus és gyors helyzetfelismerő képességét. Tudták róla, hogy szívesen időz a közkatonák körében, ahol tanulmányozta azok gondolkodásmódját, lelkivilágukat.

Szuvorov később szívesen emlékezett vissza kadétéveire, különösen arra az esetre, amikor egy alkalommal, őrség idején, I. Erzsébet cárnő egy ezüst rubelt akart neki ajándékozni. Szuvoorv — ismerve a szolgálati szabályzat ide vonatkozó paragrafusait — nem fogadta el a pénzt, mire az uralkodónő a földre dob-

1 *A. V. Szuvorov:* Dokumenti (szerk.: G. P. Mescserjakov). Moszkva, 1949. I—IV. k.; I. k. 32—54. o.

ta az érmét, amelyet az ifjú kadét a szolgálat befejezése után boldogan emelt fel, s később is büszkén őrzött.[2]

A katonai ranglétrán történő lassú emelkedését jelzi, hogy 1747. április 25-től tizedes, 1749. december 22-től szakaszvezető, 1751. június 8-tól őrmester, és 1754. április 15-én — 24 éves korában — kapta meg a zászlósi (az első tiszti) rendfokozatot. Szuvorov mérsékelt előrehaladását a ranglétrán egyrészt viszonylag alacsony, köznemesi származásával, másrészt a számottevő nemzetközi katonai konfrontációk hiányával magyarázhatjuk, hiszen 26 éves koráig ténylegesen nem nyílott lehetősége bizonyítani rendkívüli képességeit, zseniális hadvezéri erényeit. 1754. április 25-én az ingermanlandi gyalogos ezredhez került beosztott tisztként, ahol 1756. január 17-én századossá, október 28-án pedig őrnaggyá nevezték ki.[3]

Az 1756—1763. évi ún. hétéves háború első esztendejében Buturlin herceg alakulatához helyezték, majd 1758-ban — immár alezredesként — Memel erődjének parancsnoka lett. Az 1759—60-as éveket Sziléziában és Pomerániában töltötte egységeivel, előbb N. Volkonszkij herceg, majd Fermor tábornok parancsnoksága alatt.[4] (Apraszkin leváltását követően Fermor került a helyére, őt pedig N. I. Szaltikov gróf váltotta fel az orosz seregek főparancsnoki tisztségében.)

A. V. Szuvorov is részt vett a Kunersdorf melletti győzelemben, s jól látta a szövetséges osztrák—orosz hadvezetés fogyatékosságait. Közismert, hogy Szaltikov és Daun tétovázó, lassú hadmozdulatai mentették meg II. Frigyest a teljes katasztrófától, bár Csernisev gróf és Totleben szövetséges alakulatai egy rövid időre még Berlint is elfoglalták.

N. I. Szaltikov gróf után Buturlin herceg került az orosz hadvezetés élére, így Szuvorovot Fermortól 1761 szeptemberében P. Berg vezérőrnagyhoz irányították át.[5] Az 1761-es évben Boroszló (Wrocław), Reichenbach, Liegnitz, Landsberg, Schweidnitz (a Wartha folyó hídjának felgyújtása) és Neugarten települések jelezték alakulata, a tveri dragonyos ezred útvonalát.

Az osztrák—orosz szövetséges egységek sorozatos győzelmei Poroszország teljes katonai vereségét vetítették előre, amelyet azonban az I. Erzsébet halálát (1761. december) követően trónra került III. Péter (Peter Ulrich holsteini herceg, aki nyíltan hirdette, hogy szívesebben lenne a porosz király tisztje, mint orosz cár!) poroszbarát politikája gyökeresen megváltoztatott. A katonai események további menetén lényegesen az sem módosított, hogy a nemesi gárdaezredek — miután Ropsában meggyilkolták az uralkodót — 1762. június 28-án II. Katalint (anhalt-zerbski hercegnőt) emelték trónra, aki 1763-ban aláírta II. Frigyessel a hubertusburgi békemegállapodást.

A. V. Szuvorovot 1762-ben léptették elő ezredessé, s 1763. április 6-án a szuzdali gyalogezred parancsnokává nevezték ki. Ezredéből néhány évi munkája nyomán „mintaalakulatot" szervezett. Itt állította össze Ezredutasítás című munkáját. A kiképzés során döntő fontosságúnak tartotta az ezred fegyelmének, bátorságának, harckészségének és ütőképességének állandó növelését, ezért szinte mindennaposak voltak a sokoldalú gyakorlatozások, hosszú és fárasztó menetelések, lő- és terepgyakorlatok, különböző akadályok leküzdése, éjszakai riadóztatások, az oszlopharcászat elsajátítását célzó manőverek. A szüntelen gyakorlatozásoknak nem kis szerepük volt a katonák önbizalmának fejlesztésében, a félelem leküzdésében, rendíthetetlen bátorságra nevelésben, az erőnlét

2 *A. Petrusevszkij:* Generalisszimusz knyáz Szuvorov. I. k. Szankt-Peterburg, 1784. 14—15. o.
3 A hétéves háború eseménytörténetéhez: *M. Korobkov:* Szemiletnyaja vojna. Moszkva, 1940.
4 *A. Petrusevszkij:* i. m. 23. o.
5 Uo. 28. o.

és az állóképesség fokozásában. Szuvorov harcászati elgondolásait illetően — amelyeket később, 1796-ban, „A győzelem tudománya" c. munkájában foglalt össze[6] — kiemelt helyen foglalkozott a gyors, de egyszerű manőverezés, a kezdeményezés és a szárnyak képzésének fontosságával, kiemelve, hogy a 18. század utolsó harmadának viszonyai között, a „vonalalakzat" és a „methodizmus" elve hasznavehetetlen, ezért helyette az ún. oszlopharcászatot ajánlotta. Az oszlopharcászat — a vonalalakzat sablonjaival ellentétben — lehetővé tette a gyors meneteléseket, napi 50 versztányi teljesítményeket (1 verszt=1066,78 m), átkeléseket (mocsaras és hegyes területeken egyaránt), az alakulatok manővereinek könnyű begyakorlását, a felesleges „ravaszkodás és kifárasztás" elkerülését. Ehelyett inkább az ellenség emberanyagának teljes megsemmisítését javasolta — és alkalmazta is — aláhúzva a szuronyroham, valamint a lendületes üldözés fontosságát.

Gyorsaság, szemmérték és előretörés volt a jelszava, kiegészítve ezt mindenkor a rugalmas hadviselés koncepciójával, illetve a tartalékképzés és a szigorú fegyelem szükségességével. A fegyelem szüntelen fokozását szolgálta a fegyelemsértők kemény büntetése, fenyítése (vesszőfutás stb.).

A Volhov-folyó környékén végrehajtott gyakorlatozásaira hamarosan a pétervári hadvezetés is felfigyelt, s ezzel magyarázható, hogy a seregszemléken és a hadgyakorlatokon maga II. Katalin (1762—1796) is gyakori vendég volt.[7]

1768-ban Szuvorovot a szuzdali ezrednél találta a hír: kitört az orosz—török háború, valamint készülőben van egy újabb orosz—lengyel katonai konfrontáció is, amelyhez az ürügyet az szolgáltatta, hogy cári katonai egységeket vetettek be az ún. bari konföderalisták ellen. A lengyel államot nemesi anarchia, belső gyengeség és széthúzás jellemezte, s ez kiváltotta a szomszédos nagyhatalmak (Oroszország, Poroszország és Ausztria) osztozkodási vágyát, mohóságát. A cárizmus hódító-területszerző politikájával szembeszegülő Pulawsky-fivérek és Krasinski gróf vezetésével a lengyel felkelők a török határ közelében fekvő Barban 1768. február 29-én — Franciaország támogatását élvezve — kikiáltották az ún. bari konföderációt, amelyet követően II. Katalin katonai egységeket küldött a leverésükre.

Szuvorovot 1768. szeptember 22-én brigadérossá nevezték ki, s 1769 februárjában közölték vele, hogy a lengyelországi hadjárat céljából haladéktalanul induljon Szmolenszk alá Nummers tábornok parancsnoksága alatt, aki 4 gyalog- és 2 lovasezreddel rendelkezett. Szuvorov 4 zászlóaljjal és 2 lovasszázaddal az élcsapatot képezte, s így haladtak az Orsa—Minszk útvonalon Varsó felé.

Szuvorov számára a lengyelországi hadjárat hadviselési elveinek és módszereinek első nagy gyakorlati próbája volt. A 850 verszta (906,76 km) távolságot 30 nap alatt tette meg egységével, s mindössze 6 katonája betegedett meg. Minszktől 2 hadoszlopra osztotta alakulatát, s az utat onnan Varsóig 12 nap alatt tették meg. Az egyik oszlop 560, a másik 600 verszta menettávolságot teljesített, 597,4, illetve 640 km-t.[8] Orehow falu mellett (Bresztől 70 versztányira, azaz 74,7 km-re) értesült arról, hogy Kotlubowsky marsall 8000 felkelővel közeledik a Visztula mentén, ezért egységével eléjük indult. Az ütközet során a lengyelek 4 rohamot vezettek, Szuvorov mégis megfutamította őket. A harcokban a konföderalisták egyik vezető személyisége, F. Pulawsky is elesett, testvére (Kazimir) azonban Kotlubowskyval együtt elmenekült, kicsúszott az üldözők kezéből.

Orehowban kapta a hírt Szuvorov, hogy a lublini helyőrség parancsnokává

6 Legújabb kiadása: *A. V. Szuvorov:* Nauka pobezsdaty. Moszkva, 1980.
7 *A. Petrusevszkij:* i. m. 64—66. o.
8 Uo. 78—79. o.

nevezték ki. Miután 400 főnyi őrséget és 2 ágyút hagyott Bresztben, elindult Lublinba, melynek helyőrségét 3 lovasszázad, 2 gyalogos század, 1 század válogatott kozák, s 6 ágyú alkotta.[9] Szuvorov Lublinban sem tétlenkedett. Néhány hónap leforgása alatt a környékbeli felkelő erőket könyörtelenül szétverte, de a polgári lakosságot mindvégig kímélte, a fosztogató, rabló, valamint erőszakoskodó katonákat szigorúan megbüntette, mivel — szerinte azok — dezorganizáló erőként hatottak.

1770. január 1-én — 40 éves korában — vezérőrnaggyá nevezték ki, s még az év szeptember 30-án a Szent Anna rendet is megkapta.

Az 1770-es évben francia tisztek és jelentős anyagi támogatás érkezett a lengyel felkelők segítségére Dumures tábornok parancsnoksága alatt, aki a következő év április 18-án nagy offenzívát indított az orosz helyőrségek ellen. Szuvorov azonban meghiúsította a franciák hadászati elgondolásait. 1771. február 16—17-én elfoglalta Rahow erődjét, majd május elején a Tinec kolostor mellett (a Visztulához közel) fényes győzelmet aratott a lengyelek felett. Ezután Landskoronához vonult (Krakkótól 28 versztányira), ahol május 10-én fél óra alatt 3500 főnyi alakulatával szétverte a helyőrséget védő erőket. Az ütközetet követően, illetve értesülve arról, hogy K. Pulawsky újabb vereséget szenvedett, Dumures visszautazott Franciaországba.[10]

A konföderalisták nagy örömére 1771. augusztus 30-án Oginsky gróf litván hetman bejelentette csatlakozását a felkelőkhöz, s 3—4000 főnyi hadával támadást indított az orosz csapatok ellen. Szuvorov, elégedetlen lévén feletteseinek (Krecsetnyikov és Weimarn, majd Bibikov tábornokok) tétovázó, várakozó magatartásával, elhagyta Lublint és a hetman elé vonult, aki szeptember 6-án Brestzhez ért. Nem messze a várostól Szuvorov 822 főnyi különítményével az éjszaka leple alatt rajtaütött a hetman egyik hadoszlopán és szétverte azt, a még menekülni próbálókat pedig a kozákok üldözése könyörtelenül felmorzsolta. A váratlan vereséggel a konföderalisták utolsó reményüket is elvesztették. Szuvorov szeptember 13-án készített jelentést Bibikov tábornoknak a győzelemről, amelyért december 20-án Alekszandr Nyevszkij-renddel tüntették ki. (Ilyen magas kitüntetése még Bibikovnak sem volt!) Ez év augusztus 19-én pedig a Szent György-rend harmadik fokozatát adományozta neki a cárnő.[11]

1771 végén — a távozó Dumures tábornok helyére — báró de Viomeniel és Choisy alezredes érkezett a lengyelek katonai akcióinak megsegítésére, koordinálására. Choisy különítménye 1772. január 21-ről 22-re virradó éjszaka — föld alatti folyosókon keresztül — bejutott a krakkói erődbe, lefegyverezte az őrséget, s elfoglalta az objektumot, éppen akkor, amikor a városparancsnok, Stockelberg alezredes (Szuvorov beosztottja) bált adott az ottani előkelőség számára. Február 18-án, Szuvorov kísérletet tett az erődítmény visszafoglalására, de ostromtüzérség híján kénytelen volt visszavonulni. Április 15-én érkeztek meg a nehéz lövegek, amelyek hamarosan rést ütöttek a falakon, s a helyőrség véres harc után megadta magát. Az oroszok 700 foglyot ejtettek, köztük Choisy-t, aki — veszteshez illően — személyesen adta át kardját Szuvorovnak. Az akció sikeres befejezése után Szuvorov 1000 cservonyec, a katonák 10 000 rubel jutalomban részesültek.

1772 őszétől előbb Elmpt tábornok hadtestéhez, a finn határhoz vezényelték, majd 1773. április 4-től az I. orosz hadseregben, Szaltikov gróf hadosztályához osztották be, ahol az asztrahányi gyalogezred parancsnoka lett, illetve irányítása alá helyezték az asztrahányi karabélyos ezredet és 500 válogatott doni ko-

9 Uo. 82—84. o.
10 Uo. 103. o.
11 Uo. 121. o.

zákot, összesen 2300 főt. Május 9-én ért egységével a Duna melletti Turtukaj erődjéhez, amelyet 4000 török katona védett. Szuvorov éjszaka csónakokban átkelt a folyón, majd az erőd környéki magaslatok elfoglalása után a nehéztüzérséggel lövetni kezdte a falakat. Véres közelharc bontakozott ki — amelyben maga Szuvorov is megsebesült (egy török lövedék szilánkja a jobb lábát érte) —, változó sikerrel, de végül is a mintegy fele annyi orosz katona megadásra kényszerítette a törököket, akik 1500 halottat, 16 ágyút, 6 zászlót, 30 hajót és 21 csónakot veszítettek. (Az orosz veszteség: 200 halott.) A győzelemről Szaltikovhoz írott levélben — rímbe szedve gondolatait — így számolt be: „Szláva Bogu, szláva Vám, Turtukaj vzját i ja tam" (Hála Istennek, Hála Önnek, Turtukaj elesett, és én ott vagyok).[12] Július 30-án az erőd bevételéért a Szent György-rend II. fokozatával tüntették ki.

Szuvorov 1773. június 4-én levélben kérte Szaltikov grófot, hogy járuljon hozzá gyógykezelésre történő utazásához. Az engedélyt megkapva, a hónap végén készült Bukarestbe, június 16—17-én éjjel azonban csapatai (1720 gyalogos, 856 lovas, ebből 680 kozák) Kücsük-Kajnardzsi mellett jelentős török erőkkel (15 000 fő) találkoztak. Az orosz katonák hősies helytállását végül is siker koronázta, hiszen az ütközet színhelyét 800 török holtteste borította.[13]

Július 7-én Szuvorovot Patyomkinhoz osztották be, a Kücsük-Kajnardzsi mellett elesett Weisman ezredes helyére. Szeptember 3-án éjszaka értesült arról, hogy Hirsovától 20 versztányira (21,3 km) mintegy 100 ezres török hadsereg (jelentős része irreguláris könnyűlovas) tűnt fel. Alakulatával sáncokat ásatott, amelyek mögül fergeteges kartácstüzet zúdított a közeledő lovasságra, amelynek nagy része odaveszett. A gyalogság megfutamítását könyörtelen üldözés követte, amelynek 1100 török esett áldozatul. (Az orosz veszteség: 200 halott és sebesült.)

1773 novemberében Szuvorov Moszkvába utazott, megnősült, s csak 1774. február második felében tért vissza a hadsereghez, majd március 17-én altábornaggyá nevezték ki.

1774 tavaszán értesült a pétervári hadvezetés arról, hogy Abdul Hamid személyében új uralkodó került a konstantinápolyi trónra, aki gyenge katonai vezető hírében állott. Ezért Szuvorov és a többi parancsnok joggal tartotta ésszerűnek a további harcok színterének a Balkánra történő áttételét, amelynek megvalósításához azonnal hozzá is láttak. Május 30-án indult el Szuvorov alakulatával, június 2-án Kamenszkij tábornok elfoglalta Bazardzsik erődjét, majd egyesített erőik előbb Sumlához, ill. június 8-án Kozludzsához értek, ahol Abdul Rezak pasa 40 ezres seregébe ütköztek. A 8000 orosz katona hősiesen védte ki a meg-megújuló török rohamokat, ám úgy látszott, hogy a túlerő mégis felülkerekedik. Ekkor azonban hatalmas zápor zúdult a csatatérre, amelytől az oroszok — Szuvorov szavai szerint — felfrissültek, a törököket pedig — minthogy hosszú ruhájuk átázott, s ez jelentősen akadályozta őket a mozgásban — visszavetette a támadásban, sőt váratlanul Mecsebelov herceg két friss ezreddel a fáradni látszó oroszok segítségére sietett, akik ezt követően fényes győzelmet arattak. (A török veszteség: 500 halott, 100 fogoly, 107 zászló, 29 ágyú; az oroszok közül 200-an estek el)[14] Szuvorov kozludzsai győzelmének nagy szerepe volt abban, hogy 6 éves háború után a törökök 1774. június 10-én az ún. kücsük-kajnardzsi béke megkötésére kényszerültek, amelynek értelmében a krími, kubáni és más tatár törzsek függetlenek lettek Törökországról, Oroszország pedig megkapta a Krím-félszigeten Kercs és Jenikale erődjeit, a Dnyeper torkolatánál Kinburnt, a Bug és a Dnyeper közötti földeket, Azov és Kubány vi-

12 Uo. 153. o.
13 Uo. 159. o.
14 Uo. 176. o.

dékét, valamint Nagy- és Kis-Kabardiát. A győztes orosz birodalom jogot kapott Azov megerősítésére, továbbá Törökország megengedte az orosz kereskedelmi hajók szabad áthaladását a tengerszorosokon. A szultán elismerte még Oroszország védnökségét Havasalföld és Moldva felett, s vállalta 4,5 millió rubel hadisarc fizetését. A kücsük—kajnardzsi béke tehát Oroszországot feketetengeri nagyhatalommá tette, de megerősítette pozícióit Transzkaukáziában és a Balkánon is. A Fekete-tengerre való kijárat megszerzése és a déli területek biztos védelme a tatár betörésekkel szemben megnyitotta a földesurak előtt a Fekete-tenger partvidékének termékeny sztyeppéit, s lehetővé tette a nemesség mezőgazdasági termékeinek nagyobb arányú kivitelét.

A kozludzsai győzelem után Szuvorov Bukarestbe utazott volna gyógykezeltetni magát, de ekkor parancsot kapott az 1773—1775. évi, Jemelján Pugacsov vezette parasztháború maradványainak pacifikálására az Uralon túli területeken. Augusztus 24-én indult útnak az Ulohovo—Arzamasz—Penza—Szaratov útvonalon, majd szeptember 12-én Malaja Uzenyhez ért. Ott értesült arról, hogy mintegy 50 versztányira tőle a gazdag kozákság elfogta és kiszolgáltatta a cári büntető expedíciónak Pugacsovot. Szuvorov egységével később Szimbirszkig kísérte a fogoly Pugacsovot és 12 éves fiát, s ott adta át őket október 1-én N. I. Panyin grófnak. Ezért a szolgálatáért a cárnőtől 2000 cservonyec jutalomban részesült.

1775 tavaszán a Szamarkand—Orenburg—Ufa vonalon tisztította meg a környéket a parasztháború leverését követően bandákba verődött lázongóktól, fosztogatóktól, amelyért a Hadikollégium július 29-én gyémántokkal ékesített kardot nyújtott át neki. Augusztusban azonban súlyos csapás érte; apja elvesztése hónapokig tartó, nagy lelki megrázkódtatást jelentett számára.

Közben 1775 nyarán Oroszország szempontjából cseppet sem érdektelen dolgok történtek, köztük az, hogy a krími tatárok Sahin Girej helyett — akit a pétervári udvar 1771-től erősen támogatott — Devlet Girejt kiáltották ki kánnak. II. Katalin 1776 júliusában expedíciós hadtestet indított útnak a Krím ellen K. Prozorovszkij herceg és de Balmen parancsnoksága alatt 20 ezer, illetve 5000 katonával, akik november 1-én már Perekophoz értek. November végén maga Szuvorov is utasítást kapott Patyomkin hercegtől — a cárnő kegyencétől —, hogy haladéktalanul utazzon a Krímbe.

November 26-án indult el Moszkvából, december 19-én érkezett meg és 1777. január 17-től — a beteg Prozorovszkij helyett — ideiglenesen a főparancsnoki tisztet is átvette. Márciusban erős offenzívát indított Devlet Girej kán erői ellen, akik kénytelenek voltak elmenekülni az orosz csapatok elől. Szuvorov a nyarat Bahcsiszaráj közelében töltötte, vele volt felesége és kislányuk is, aki 1775. augusztus 1-én született.[15]

1777 októberében a krími tatárok fellázadtak Sahin Girej ellen, aki támogatta Oroszországba történő áttelepítésüket. Az összecsapásoknak mintegy 2000 tatár és 450 orosz halottja volt.

1778 tavaszán Patyomkin a Kubány vidékére rendelte Szuvorovot, az ott állomásozó hadtest parancsnokává nevezte ki és azt a feladatot bízta rá, hogy minden áron akadályozza meg török deszantegységek partraszállását a Krím térségében. Szuvorov — a nogaj tatár törzsek sorozatos támadásai ellenére — több alkalommal is visszafordulásra kényszerítette a kikötni szándékozó török flottát, így áprilisban Azovnál, június 15-én, július 17-én és szeptember 1-én pedig az ahtiari öbölben, Szevasztopolhoz közel. Ez utóbbi győzelmekért az uralkodónő saját, arannyal ékesitett portréját ajándékozta a kiváló hadvezérnek.

15 Uo. 194—197. o.

A tatár lakosságnak orosz területekre történő áttelepítése számos nehézségbe ütközött, amelyet — a fegyveres kényszer miatt — állandó lázongások, elégedetlenkedések kísértek. Ennek ellenére Szuvorov szeptember végéig 31 000 krími tatár átköltöztetését hajtotta végre — 130 ezer rubel költséggel —, elsősorban a Berda és a Kalmiusz folyók közé, valamint a Szolena folyó és az Azovi-tenger partjaihoz. (Sahin Girej — aki mindvégig bábfigura maradt az oroszok kezében — meglehetősen sok pénzébe került a pétervári udvarnak — ajándék, megvesztegetés stb. —, így pl. 1779-ben 50 ezer rubelt utaltak ki a kánnak az udvartartás költségeinek fedezésére, s újabb 50 ezret közvetlen támogatóinak.)[16]

Szuvorov 1779. január első napjaiban Poltavába utazott családjához, s onnan február végén tért vissza a Krímbe.

1779. március 10-én Törökország megerősítette a kücsük-kajnardzsi konvenciót (1774. június 10.), s elismerte Sahin Girejt a krími tatárok kánjának. Szuvorov ezt követően csak 6000 katonát hagyott a Krímben, Jenikale és Kercs védelmére, a többi alakulatot pedig folyamatosan kivonták. Júliusban néhány hónapra ismét a családjához utazott, majd az év végétől Asztrahányba rendelték. Itt értesült arról, hogy december 24-én a briliánsokkal ékesített Alekszandr Nyevszkij-rendet adományozta neki a cárnő.

Az 1780—81-es éveket Szuvorov az asztrahányi hadosztály parancsnokaként töltötte, az előző esztendőktől eltérően meglehetősen nagy tétlenségben. A kiváló hadvezér később „száműzetésnek" nevezte asztrahányi tartózkodását, érthető módon, hiszen jogköre nem túl nagy volt; a kormányzói hivatal és a Kaszpi-tengeri flotta is tőle függetlenül működött. Nagy örömmel nyugtázta tehát a kazanyi hadosztályhoz történő kinevezését 1781. december 31-én, továbbá azt, hogy 1782 augusztusában átvehette a krími hadtest parancsnoki tisztjét.[17]

Váratlanul érte a hír 1783 tavaszán, hogy a nogajok elűzték a Krímből Sahin Girejt, s helyére Batir Girejt választották meg kánnak a tatár előkelők. Június 28-án — II. Katalin trónralépésének ünnepe alkalmából — az áttelepítési tárgyalásokkal egyidőben a krími hadtest parancsnoki kara meghívott nogajok (kb. 6000 fő) számára nagy ünnepséget rendezett, amely június 29-én — Pál trónörökös neve napján — és 30-án is folytatódott, s ezalatt hozzávetőleg 100 ökröt és 800 bárányt fogyasztottak el. Minthogy a tárgyalások eredményre nem vezettek, az orosz hatóságok végül letartóztatták Batir és Arszlán Girejt, majd katonai erővel hozzáfogtak a nogajoknak az Ural vidékére történő áttelepítéséhez. Az ellenállók körében a kozákok nagy mészárlást végeztek, mire a kétségbeesett tatárok leölték feleségüket, gyermekeiket és a Kubány vidékére menekültek.

Szeptember 19-én Szuvorov a nogajok üldözésére expedíciós hadtestet (12 zászlóalj, 20 lovasszázad, 6 kozák ezred) indított, amely 10 éjszaka alatt 130 verszt tett meg. Szeptember 29-én utolérte a tatárokat, majd — átkelve a Kubány-folyón — Kermencsik környékén bekerítette őket. Az ütközet után 10 verszta körzetében 4000 tatár halott borította a mezőt. Miután falvaikat az oroszok felgyújtották, a tatárok egy része Törökországba menekült, másik fele — Musza bej irányításával — Oroszországban maradt, majd Sahin Girej kánnal együtt 1784 tavaszán áttelepült Voronyezs környékére. (Sahin Girej az első időben évi 200 ezer rubelt kapott udvartartásának fedezésére, később azonban II. Katalin engedélyével áttelepült Törökországba. Ott hamarosan persona non grata lett és Rhodos szigetén megfojtották.)[18]

Szuvorov a nogajok feletti győzelméért a Szent Vlagyimir-rend I. fokozatát

16 Uo. 211—214. o.
17 Uo. 223. o.
18 Uo. 225—237. o.

kapta. Az 1783—84-es telet a Szent Dimitrij erődben töltötte családjával együtt, majd áprilisban Moszkvába utazott, és a vlagyimiri hadosztály parancsnoka lett. Ezt követően 1785-ben a pétervári hadosztály élére nevezték ki, 1786. szeptember 22-én pedig a jekatyerinoszlávi hadsereghez osztották be, G. A. Patyomkin herceg helyettesévé.

1787 januárjától került sor II. Katalin ominózus utazására, amikor kíséretében nem kisebb személyiségek foglaltak helyet, mint a lengyel király (Stanislaw Poniatowski), külföldi diplomaták egész sora, a cári állami adminisztráció és a hadvezetés vezetői. Kremencsugban április 30-án a cárnő tiszteletére rendezett katonai díszszemlét A. V. Szuvorov vezette, s ezért az uralkodónő jún. 11-én saját portréját ajándékozta neki.[19]

1787 nyarán újabb orosz—török háború robbant ki, s az ultimátum átvétele után a cári hadvezetés nyomban mozgósította az I. (jekatyerinoszlávi) hadsereget (75—80 ezer fő, 308 ágyú) G. A. Patyomkin és a II. (ukrán) hadsereget (35—40 ezer fő; 95 ágyú) P. A. Rumjancev parancsnoksága alatt. Megerősítették a krími és a kubányi hadtesteket, így azok létszáma elérte a 25—30 ezer főt. A háborúban (1787—1791) Oroszország oldalán hadba lépett Ausztria is, de az osztrák csapatok szinte mindvégig passzívak maradtak, s a hadműveletek egész súlya az orosz hadseregre nehezedett.

A háború első jelentősebb eseménye Kinburn elődjének ostroma volt, miután a török flotta (9 sorhajó, 8 fregatt, 18 egyéb hajó) Várnából megérkezett Hasszán pasa parancsnoksága alatt. A flotta 5000 főnyi deszantot tett partra, de az ostrom szeptember 14-től eredménytelenül folyt, mivel Szuvorov 4000 főnyi katonaságával (38 tábori és 47 várágyú) egymás után védte ki az ellenséges rohamokat. Az októberi döntő roham idején a támadók súlyos vereséget szenvedtek (4500 halott, ill. súlyos sebesült), de a hajókról leadott ágyútűz a védőknek is sok kárt tett (438 halott). Újabb deszant sikertelen partraszállása után október 2-án a török flotta kénytelen volt elvonulni.[20] Szuvorovot helytállásáért a Szent András apostol érdemrenddel tüntették ki.[21]

Az 1788-as év középpontjában Ocsakov török erődjének blokádja, illetve bevétele állott. 1788 májusában mozgósították a jekatyerinoszlávi (93 172 fő; 188 ágyú) és az ukrajnai (37 000 fő) hadsereget, valamint a Fekete-tengeri orosz flottát. 1788 júniusában G. A. Patyomkin a főseregggel (50 000 fő) a szárazföld felől lezárta Ocsakovot. Közben június 7-én, 17-én, 18-án a török flotta több ízben is sikertelenül támadta az orosz tengeri erőket. A harcok során a török flotta 32 hajót veszített, 6 pedig fogságba került. Ezt követően Hasszán pasa újabb 17 sorhajót, 8 fregattot és 24 egyéb kisebb hajót küldött Ocsakov felmentésére. Patyomkin ekkor parancsot adott Vojnovics admirálisnak, hogy próbálja megállítani a török flotta előnyomulását. Vojnovics azonban módfelett határozatlanul intézkedett, s csak november 4-én indult el Rumélia partjaihoz, hogy elvonja Ocsakov védelmétől az ellenséges flottát. Miután ez megtörtént, 1788 decemberében kerülhetett sor az erődítmények ostromának döntő szakaszára, hiszen Hasszán pasa hajóinak gyilkos ágyútüze immár nem zavarta a rohamra induló orosz katonákat. December 6-án indult meg a döntő roham, amelyben különösen a szárnyakon (N. V. Repnyin, ill. P. Szamojlov alakulatai, 18 789 fő) harcolók tűntek ki, s vívták ki haláltmegvető bátorságukkal a győzelmet. Ocsakov elestét 9510 török halott, 4000 fogoly és 310 zsákmányolt ágyú jelezte. Az orosz veszteség: 956 halott és 1829 sebesült volt.[22]

19 Uo. 245—247. o.
20 *L. G. Beszkrovnij:* Russzkaja armija i flot v XVIII veke. Moszkva, 1958. 528—529. o.
21 *G. P. Mescserjakov:* i. m. 53. o.
22 *F. Noszov:* Gyejsztvija russzkogo Csernomorszkogo flota v vojne 1787—1791 gg. Moszkva, 1952. 65—67. o.

1788 májusában Coburg herceg osztrák csapatai Hotyin alá értek, de a szövetséges alakulatok hadműveletei nem sok sikerrel jártak Moldáviában és Havasalföldön, sőt decemberben Kaunitz kancellár levélben tájékoztatta a cári udvart, hogy Ausztria a háború beszüntetését kívánja, a fokozódó orosz—osztrák ellentétekre hivatkozva.

Az 1789-es esztendő fényes orosz győzelmeket eredményezett. Előbb június 21-én Coburg és Szuvorov szövetséges csapatai Focşani mellett (Szeret-folyó) megtámadták a török tábort és vereséget mértek az ellenségre. A törökök 1500 halottat és 12 ágyút vesztettek. (A szövetségesek veszteségei 150 orosz és 200 osztrák katona.)[23] Az év döntő győzelmét a szövetségesek a Rimnik folyó mellett aratták szeptember 11-én, amikor az osztrákok (18 000 fő, 73 ágyú) és Szuvorov (7042 fő, 20 ágyú) megütköztek az ellenséggel. Az összecsapásban Szuvorov serege győzött, ezután Coburg segítségére sietett, s közösen szorították vissza a négyszeres túlerőben levő törököket. A menekülők közül sokan fulladtak a megduzzadt Rimnik folyóba, s az egykori 100 ezres hadseregből csak 15 ezren jutottak el Brailába. A szövetségesek 80 ágyút és 150 zászlót zsákmányoltak, veszteségük mindössze 3—400 főre tehető.[24]

II. József császár (uralkodott 1780—1790) 1789. augusztus 13-án Szuvorovnak — a szövetséges katonai akciók sikeréért — saját portréját küldte el, majd október 9-én birodalmi grófi címet adományozott neki. Október 3-án II. Katalin is grófi címmel (Szuvorov—Rimnyikszkij), valamint a Szent György-rend I. fokozatával tüntette ki, majd október 15-én utódait az „örökös nemesség" jogával ruházta fel.[25]

Az 1790-es évben Anglia és Poroszország ellenséges magatartása súlyosan megnehezítette Oroszország helyzetét. 1790. január 19-én ugyanis Poroszország szövetséget kötött Törökországgal és megállapodásuk szerint a szultán — seregeinek győzelme esetén — visszakapta volna Krím-félszigetet, a poroszok viszont Gdańsk területét. Ennek megfelelően Poroszország 40 ezer katonát mozgósított a Baltikum térségében és másik 40 ezret Sziléziában. A poroszok katonai lépéseit támogatta Anglia kormánya is, amely két flottát mozgósított Oroszország ellen. A cári udvar mégis szerencsés helyzetben volt, hiszen a nyugat-európai államok figyelmét alaposan elvonták a francia forradalom eseményei.

1790. augusztus 3-án Oroszország békét kötött Svédországgal (az ún. väräläi béke) és ezzel befejeződött az 1788-tól tartó katonai konfliktus. Váratlanul érte viszont II. Katalint, hogy a II. József halálát (1790. február 20.) követően trónra került új uralkodó, II. Lipót, szeptember 19-én békét kötött Törökországgal. Ezt követően Patyomkin ugyancsak békét javasolt a Portának, de az, Anglia és Poroszország nyomására, nem volt hajlandó tárgyalásokba bocsátkozni. Az orosz hadvezetés ekkor újabb aktív katonai hadműveletekbe kezdett a Duna bal partján, ahol azonban nagy gondot okozott számára Izmail erődje. A francia és német mérnökök által megerősített Izmailt 12 km-nyi sánc, 7 hatalmas bástya, 265 ágyú és 35 000 főnyi helyőrség védte. A magas sáncokkal és mély árokkal védett erődítmény elfoglalására Patyomkin 31 000 katonát, 600 ágyút és az ún. limáni flottát (P. Gudovics és de Ribas parancsnoksága alatt) küldte. Az első roham november 23-án és 24-én sikertelennek bizonyult, ezért 25-én Patyomkin Szuvorovot nevezte ki főparancsnokká, s egyben de Ribas flottáját is irányítása alá rendelte. Szuvorov december 2-án érkezett Izmailhoz és energikus intézkedései nyomán december 7-re a csapatok felkészültek az ostromra. Szuvorov ezt követően felszólította az erőd parancsnokát, Mehmet pasát a vár átadására, de

23 *L. G. Beszkrovnij:* i. m. 539—540. o.
24 Uo. 343—549. o.
25 *G. P. Mescserjakov:* i. m. 53. o.

az elutasította az ajánlatot. Az orosz hadvezetés december 9-én tanácskozást tartott, amelyen Matvej Platov, Vaszilij Orlov, F. Westfalen brigadéros; Nyikolaj Arszenyev, Szergej Lvov, de Ribas, Lassi, Ilja Bezborodko, Fjodor Meknob, Pjotr Tyiscsev, Mihail Kutuzov vezérőrnagy; Pavel Patyomkin, (a „kegyenc" unokafivére) és A. V. Szuvorov altábornagy részvételével kidolgozta az ütközet részletes tervét.[26] Ennek megfelelően december 11-én került sor a döntő rohamra, miután az erőd sáncait és falait de Ribas hajóinak, illetve a parti tüzérségnek az ágyútüze alaposan megrongálta. Az ostromlók keleti szárnyát Alekszandr Szamojlov (12 000 fő), a nyugatit Pavel Patyomkin (7500 fő) vezette, a Duna felőli hadmozdulatokat pedig de Ribas irányította (9000 katona).[27]

A döntő roham idején — hajnali 5 órától déli 1 óráig — Szuvorov, Kutuzov, Orlov, Platov és Arszenyev katonái halált megvető bátorsággal rohamozták a falakat, majd öldöklő küzdelemben felszámolták a védők ellenállását. A törökök 26 000 katonájukat vesztették el, de a 9000 fogolyból másnap még további 2000 belehalt sérüléseibe. Az ostromlók kezére került 265 ágyú, 3000 pud lőpor, 20 ezer lövedék, 345 zászló, 42 kisebb hajó, 10 millió piaszter zsoldpénz, valamint számottevő értékű arany- és ezüsttárgyak, ékszerek. Szuvorov serege 64 tisztet és 1815 közkatonát vesztett, 253 tiszt és 2445 sorkatona sebesült meg.[28]

Izmail bevétele Szuvorov legnagyobb katonai diadala, s mint maga írta erről: „Ocsakov elfoglalása hozzá képest csak játék" volt.[29] II. Katalin is elragadtatással nyilatkozott az ostromlók hősiességéről, helytállásáról, s nagy jelentőséget tulajdonított neki abban, hogy Törökország a iași béke (1791. január eleje) megkötésére kényszerült. A cárnő Izmail bevételének tiszteletére külön medáliákat veretett, így az altisztek számára „Izmail bevételekor tanúsított bátorságáért", a tiszteknek „Izmail bevétele. 1790. december 11" felirattal, a főparancsnoknak pedig aranykardot adományozott.

A iași béke Oroszországhoz csatolta a Fekete-tenger partvidékét a Bug folyótól a Dnyeszterig. A szerződésben a Porta elismerte a kücsük-kajnardzsi békefeltételeket, lemondott Grúziáról, kötelezte magát, hogy betartja a megállapodás pontjait a dunai fejedelemségeket illetően és lemondott Ocsakov erődjéről. A iași béke értelmében a Fekete-tenger egész északi partvidékének megszerzése erősítette Oroszország stratégiai helyzetét, új tengeri utakat nyitott meg előtte, elősegítette Novorosszija területeinek benépesítését és gazdasági hasznosítását.

A cárnő Izmail bevételéért tábornaggyá nevezte ki Szuvorovot, és 1791 márciusában külön érmét veretett az „izmaili hős" portréjával, amelyet elismerő oklevél kíséretében személyesen nyújtott át neki.

1792. január 8-tól a tábornagy a finn határon teljesített szolgálatot, s itt értesült az újabb lengyelországi eseményekről, arról, hogy a nemesi-polgári blokk reformprogramjának képviselői — Kollataj, I. Potocki, Malachowski, Czartoryski — 1791. május 3-án az országgyűléssel új alkotmányt fogadtattak el, amely a mágnások hatalmának gyengítésére, a feudális anarchia felszámolására irányult, ezért eltörölték a szabad királyválasztás jogát, a „liberum veto" elvét, betiltották a nemesi konföderációkat, megszilárdították a központi királyi hatalmat és a hadsereg létszámát 100 ezer főre emelték. A lengyel mágnások ezért az alkotmány határozatai ellen zendülést robbantottak ki és létrehozták az ún. targowicei konföderációt, amelyet II. Katalin is támogatott.

26 *N. Orlov:* Sturm Izmaila Szuvorovim v 1790. godu. Szankt-Peterburg, 1890, 50—51. o.
27 Az orosz szárnyvonalak és hadoszlopok részletes leírása: *N. Orlov:* i. m. 51—54. o.
28 Izmail ostromához: *N. Orlov:* i. m. 54—81.; 152—181. o.; *H. Schmidt:* Der Sturm von Izmail. Wilna, 1830; *M. I. Kutuzov:* Dokumenti. Szbornyik vojenno-isztoricseszkih materialov. Szankt-Peterburg. 1895.; *A. N. Petrov:* Vtoraja tureckaja vojna v carsztvovanyije imperatrici Jekatyerini II. Szankt-Peterburg. 1880.;
29 *N. Orlov:* i. m. 82. o.

1793. január 23-án került sor Lengyelország második felosztására, amelynek értelmében Belorussziát és jobbparti Ukrajnát Oroszországhoz, Nagy-Lengyelország egy részét, Toruńt és Gdańskot pedig Poroszországhoz csatolták. Ekkor Tadeusz Kosciuszko (1746—1817) vezetésével, aki kiváló hadmérnök hírében állott és 7 esztendeig harcolt az észak-amerikai gyarmatok felszabadító háborújában, ahol tábornoki rangot kapott, a lengyel függetlenség megvédelmezésére megmozdultak a hazafias erők. Kosciuszko hazatérte után 1792-ben részt vett a targowicei konföderációsok elleni harcokban, majd 1794 tavaszán fegyveres felkelésre szólította fel a nemeseket és a parasztokat egyaránt, s ez utóbbiaknak szabad költözködési jogot ígért.

1794 májusában a porosz hadsereg benyomult Lengyelországba, s június 15-én elfoglalta Krakkót. Az orosz csapatok pedig — Szuvorov irányítása alatt, a poroszokkal közösen — ostrom alá vették Varsót, majd október 10-én Maciejowice mellett a cári egységek döntő győzelmet arattak a lengyel felkelők felett. Az ütközetben Kosciuszko súlyosan megsebesült és eszméletlen állapotban fogságba került. November elején a cári csapatok bevették Varsót is, amelyet 1795-ben Lengyelország harmadik felosztása követett: Poroszország az ország fővárosát és a lengyel területek nagy részét, Ausztria Krakkót, Lublint, valamint a hozzá tartozó területeket, Oroszország Belorusszia és Ukrajna nyugati részét, továbbá litvániai területeket és Kurlandot kapta. A cárnő Szuvorovnak — a sikeres lengyelországi hadműveletekért — gyémántokkal ékesített kardot és tábornoki szalagot adományozott.

1796-ban írta meg Szuvorov „A győzelem tudománya" c. művét, amelyben összefoglalta addigi tapasztalatait a hadviselés lényegéről. Nála aligha lett volna illetékesebb szerző e témában, hiszen katonai pályafutása során sohasem szenvedett vereséget, és két kivételtől eltekintve mindig jelentős katonai létszámfölényben levő ellenséget győzött le. A győzelem feltételeit — 5 évtizedes katonai tapasztalataira hivatkozva — tételszerűen fogalmazta meg. Közöttük számos, ma is érvényes elvet találunk:

— a háborúban határozottan és merészen, az ellenség leggyengébb pontján kell támadni, mert a támadás nagy erkölcsi előny;
— az ellenséget gondosan fel kell deríteni, az adatok birtokában a lehető leggyorsabban kell dönteni, majd lendületes, meglepetésszerű támadással habozás nélkül szét kell zúzni;
— a vonalharcászat gátolja a lendületes manővereket, ezért a századok és zászlóaljak oszlopos menetét össze kell hangolni a szétszórt, ún. csatárcsoportos harcrenddel;
— az ütközet során mindig döntő fontosságú, hogy legyen tartalékképzés;
— a hegyekben szemből, oldalról és hátulról egy időben szükséges támadni; leküzdhetetlen hegyvidék nincs;
— a vonalharcászat (az egész arcvonalon egyenlően elosztott erők) a kor viszonyai között nem megfelelő, ugyanis a főerőket a döntő irányokban együtt kell tartani, míg a mellékirányokat csak fedező-biztosító erőkkel kell megszállni és ellenőrizni;
— a főerőkkel — a döntő irányokban összpontosítva — elsősorban az ellenség főerőit kell szétzúzni; az ellenséget aktív és lendületes csapás után állandóan üldözni kell, továbbá az ütközetek kezdeti sikereit a végsőkig ki kell használni;
— a védelem legyen aktív és mindig menjen át támadásba;
— a katonákat értelmesen kell nevelni, hogy mindig tudják: mit és miért csinálnak.[30]

30 *A. V. Szuvorov:* Nauka pobezsdaty. Moszkva, 1980. ide vonatkozó cikkelyei.

II. Katalin halála (1796) lényeges változást jelentett Szuvorov életében; I. Pál uralkodása alatt kegyvesztett lett, amit jelez az is, hogy november 24-én a jekatyerinoszlávi hadosztály parancsnoka lett, december 17-től pedig csak a szuzdali gyalogos ezred élére nevezték ki. I. Pál uralkodása idején (1796—1801) csupán egy alkalommal bíztak rá felelősségteljes vállalkozást, az 1799. évi itáliai és svájci hadjárat vezetését a második európai — franciaellenes — koalíció periódusában.

I. Pál utasítása alapján 1799. március elején indult el Pétervárról, majd Bécsen át az észak-itáliai hadszíntérre utazott, ahol 27 ezres orosz—osztrák szövetséges hadseregével sorozatos győzelmeket aratott a franciák felett. Ám hamarosan véget vetett a szövetséges katonai akcióknak, hogy augusztus 26-án az osztrák alakulatokat kivonták Észak-Itáliából, s a Rajna középső szakaszához rendelték őket, Szuvorovot pedig a svájci hadszíntérre vezényelték át seregével. Szuvorov — átkelve az Alpok-hegység nehezen zárható hágóin — újabb győzelmeket ért el a franciák ellen, ugyanakkor azonban — a beígért osztrák segítség elmaradása miatt — szeptember 26-án Massena tábornok szétverte Rimszkij-Korszakov seregét. Így a következő napon Szuvorov kénytelen volt visszavonulni, hiszen mindössze 20 ezer katonával rendelkezett a 85 ezer főnyi francia erőkkel szemben.[31] Érthető, hogy az orosz katonai vezető körökben nagy felháborodást keltett Ausztria ingatag politikája, amelynek következtében a cári seregek válságos helyzetbe sodródtak idegen hadszíntéren.

A szövetséges katonai hadműveletekért a bécsi udvar 1799-ben Mária Terézia-renddel tüntette ki, I. Pál augusztus 8-án hercegi címmel ruházta fel (knyáz italjanszkij), majd október 28-án generalisszimusszá nevezte ki. November 9-én a Jeruzsálemi Szent János érdemrenddel tüntették ki Pétervárott, 1800. január 21-én pedig a bajor fejedelemtől a megtisztelő Szent Hubert rendjelet kapta.

A számos kitüntetés, elismerés és megbecsülés — főleg pedig hadvezéri kiválósága ellenére — a 18. század egyik legnagyobb hadvezére, mégsem lett sohasem az orosz haderő főparancsnoka, sőt szinte mindvégig alárendelt helyzetben volt az orosz hadvezetésben, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy e tisztséget az adott periódusban — kevés kivételtől eltekintve — II. Katalin kegyencei vagy a cári udvarhoz közel álló, a hadtudományban kevésbé jártas arisztokraták töltötték be.

1800. május 6-án, 70 éves korában érte a halál a 18. század egyik legnagyobb hadvezérét, aki a világtörténelemben szinte példátlanul sohasem szenvedett vereséget, győzelmek egész sorát aratta különböző hadszíntereken — mivel harcmódja lényegesen eltért ellenfeleiétől — s ezzel jelentősen gazdagította az egyetemes hadművészet fejlődését. Szuvorov felülmúlhatatlan és örök érdeme mindenekelőtt abban rejlik, hogy a korabeli legtökéletesebb katonai rendszer elméleti megalapozását és gyakorlati alkalmazását hajtotta végre, amelyet a későbbi hadvezérek — köztük Napóleon is — széleskörűen alkalmaztak.

Az 1794-es lengyelországi hadjárat kapcsán a Harcászat a hadügy klasszikusainak műveiben c. kötetben a következő értékelés olvasható: „Szuvorovnak ez a hadjárata a hadművészet egész iskolája, amelyet a hadügy nagy mestere a gyakorlatban valósított meg, s amelyben szervesen és harmonikusan egyesült az elmélet a gyakorlattal, a tudomány az élettel. Ez a hadművészet körébe tartozó legváltozatosabb kérdések klasszikus megoldásának kimeríthetetlen tartaléka. Őt tanulmányozva nem lehet nem meglepődni azon, hogy ez az ember mindig és mindenütt a hadügy lényegébe hatolt be. Figyelemre méltó, hogy azo-

31 *G. P. Mescserjakov—L. G. Beszkrovnij:* A. V. Szuvorov. Moszkva, 1946. 51—58. o.

kat az elveket, amelyeket a legutóbbi időkig a franciák által a forradalom idején alkalmazottaknak véltek, Szuvorov már korábban alkalmazta".[32]

„Közvetlenül az 1812-es Honvédő Háború után írta F. Glinka, hogy Szuvorov az orosz hadművészetet olyan saját felfedezésű szabályokkal és új eszközökkel gazdagította, amelyekkel mindig sikeresen lehetett harcolni, és amelyek nagymértékben hatottak Napóleonra. Ma már világos és nyilvánvaló, hogy a hadművészet sok szabályát Napóleon a mi nagy Szuvorovunktól vette át. Ezt a franciák sem tagadják, és maga Napóleon is elismeri. Az angolok által elfogott egyiptomi levelében világosan megmondja a Direktóriumnak, hogy Szuvorovot addig nem állítják meg a győzelem útjain, amíg nem tanulják el győzelmének művészetét, és nem szegezik vele szembe saját szabályait — olvashatjuk V. E. Szavkin művében.[33]

Szuvorov zseniális hadvezéri képessége két évszázad múltán is méltán váltja ki a szakemberek elismerését. Tevékenységével jelentős mértékben hozzájárult az újkori hadtudomány fejlődéséhez. Születésének 250. évfordulója alkalmából tisztelettel és elismeréssel adózunk emlékének.

32 Idézi *V. E. Szavkin:* A hadműveleti művészet és a harcászat alapelvei. Budapest, 1974. 21—22. o. 10. lábjegyzet.

33 Uo. 22. o.

LUKÁCS LAJOS

KUNFY ADOLF ÉS AZ OLASZORSZÁGI MAGYAR LÉGIÓ

Az olaszországi magyar légió története kicsit mostoha gyereke volt a magyar történetírásnak. Ennek okai az 1867-es osztrák—magyar kiegyezést követően sok szempontból érthetők. Kényes témának ítélték, hiszen a magyar légió félreérthetetlenül a hivatalos osztrák politikával éles ellentétben álló célokat vallott magáénak, a magyar emigráció katonai testületének számított, mely egy Ausztriával ellenséges viszonyban álló államnak, az éppen hogy egységesülő Itália hadügyminisztériumának irányítása alatt állt. A légió tagjairól egészen köztudott volt, hogy milyen nézeteket táplálnak, hogy esküdt ellenségei az abszolutista hatalomnak, hogy tudatosan készülnek egy nagyon is óhajtott leszámolásra. Pontosabban, tevékeny szerepet kívántak vállalni egy arra kedvező helyzet beálltakor a Magyarország felszabadításáért folytatandó harcban. Mindezzel magyarázható, hogy Bécsben a magyar légió tagjait ellenséges elemként tartották nyilván, akiknek tevékenységéről minél több és minél pontosabb értesüléseket kívántak szerezni. Hiszen jól tudták, hogy a légionisták vagy volt 48-as honvédekből kerültek ki, vagy az osztrák hadseregből dezertált egyénekből, vagy egyszerűen Itáliába szökött fiatalemberekből, akik tenni, cselekedni kívántak, akiknek többségét az itáliai szabadságmozgalmak lelkesítő eseményei, de különösképpen Garibaldi szicíliai partraszállása, majd jelentős győzelmei ébresztettek tettekre. Ha már az Itáliába irányuló szökéseknek nem is tudtak sikerrel gátat vetni, legalább az esetenként hazatérőkkel szemben igyekeztek érvényesíteni neheztelésüket, bosszúszomjúkat.

A felelős magyar minisztérium megalakulása 1867-ben ugyan egy új korszak nyitányát jelentette, de korántsem vonta maga után a volt magyar légionistákkal szembeni bizalmatlanság megszüntetését és az esetenként megnyilvánuló megtorlások elejtését. Általában amnesztia érvényesült ugyan a hazatérő emigránsokkal kapcsolatban, de ebből még korántsem következett, hogy most már az új magyar belügyminisztérium és annak rendőrsége nem érezte volna elemi kötelességének, hogy körültekintően járjon el az emigrációból hazatértekkel összefüggésben, hogy a volt itáliai légionistákat kellő óvatossággal kezelje, lépéseiket figyelje, a hazai életbe történő beilleszkedésüket akarva-akaratlanul is megnehezítse. De mindezen túlmenően, a békésebb árával együtt járó közhangulat felülkerekedése, az új helyzethez történő alkalmazkodás, sőt a hatalom birtokosainak kedvébe járás, nem kis mértékben nehezítette a hazatérő magyar légionisták helyzetét, amit az egyébként is élesedő, egzisztenciális forrásokból táplálkozó küzdelem is nyomasztóvá tett.

Ha az elmúlt abszolutista évtizedek keserű fájdalmakkal teli éveiről szóló visszaemlékezések, memoárok megjelenése elé nem is emeltek különösebb gáta-

kat, de annak feltételei végképp hiányoztak, hogy összefüggő, nagyobb munka napvilágot lásson az olaszországi magyar légió működéséről. Akadtak ilyen irányú kísérletek, próbálkozások, szinte közvetlenül a kiegyezés után, de ennek kiadására vállalkozó kiadó annál kevésbé.[1] Jobbnak látták hallgatni e sok viszontagságon keresztül ment katonai alakulat történetéről, és egyébként is óvakodtak attól, hogy a légióba belépett — majd utóbb hazatért — egyének működését, névsorát nyilvánosság elé tárják. Kétségtelenül a téma túlságosan is „forrónak" ígérkezett, és olyan politikai-személyes ellentétek felszínre bukkanását is magában rejtette, melyet a békés korszakra berendezkedő felelős vezetők elkerülni kívántak. A dualizmus korának memoárirodalmát, történeti jellegű publicisztikai termését és történettudományi igényességgel fellépő feldolgozásait tekintetbe véve elmondható róluk, hogy sok mindent felszínre hoztak az 1848—49-es emigráció történetéből és benne az olaszországi magyar légióról is. Vegyes értékük ellenére mégis hasznos hozzájárulásnak tekinthetők a témakör további alaposabb, kritikai feldolgozásához.[2]

A légióra vonatkozó irodalom köréből többek között figyelmet érdemel Kunfy Adolf 1910-ben megjelent munkája: „Itáliában a magyar légionál". Szerzője előadásában személyes élményeire és gazdag forrásanyagra támaszkodik. Olyan valakiről van szó, aki több éven át aktív tagja volt az olaszországi magyar légiónak, annak tragédiákkal, válságokkal terhes történetét közvetlenül, közelről szemlélte és át is élte. A napi gondok és feladatok, ha el is vonták a szerző energiáját, figyelmét hazatérése után a témáról, de miután írásos és tárgyi emlékeit gondosan megőrizte, különös becsben tartotta, több évtizeddel az események után is képes volt azokat személyes tapasztalatainak emlékeivel feleleveníteni és írásba rögzíteni.

Nem lépett fel azzal az igénnyel, hogy megírja a légió általános történetét, csupán vázlatot, irányt kívánt mutatni, megmenteni a jövő számára mindazt, amit megítélése szerint arra érdemesnek ítélt.[3] Szerényen, de magabiztos tájékozottsággal, a téma iránti alázattal és lelkesedéssel szólt a légió történetének egyes mozzanatairól és ami még figyelemre méltó: józan higgadtsággal és kiváló elbeszélő készséggel, a magyar nyelv igényes használatával. Ennyit elöljáróban el kellett mondani arról a tevékeny légionistáról, aki nemcsak harcosa volt, de egyben jeles krónikása is lett az olaszországi magyar légiónak. A jelzett erények teszik kötelességévé a magyar történetírásnak, hogy behatóbb elemzés tárgyává tegye Kunfy munkáját, feltárja erényeit és gyengéit, rámutasson használhatóságának, megbízhatóságának fokára, történeti forrásként is tekintetbe veendő értékeire és fogyatékosságaira.

Annak ellenére, hogy a szerző korántsem törekedett a légió történetének egészéről képet adni, az elszórt kisebb-nagyobb jelentőségű adatok vagy elbeszélő történeti adalékok mégsem tűnnek összefüggéstelen halmaznak, mert egy-egy szállal meghatározott periódus eseményeihez kapcsolódnak, vagy a szereplő egyének és a szerző személyes kapcsolatai motiválják azokat. Elég világosan kitűnik a munkából, hogy a szerző határvonalat húz a légió történetét tagoló egyes szakaszok közé, melyet vagy érvelő elemzéssel, vagy külön fejezet indítá-

1 Többek között utalhatunk Szűcs János őrnagynak, a légió törzskari tisztjének ez irányú erőfeszítéseire, melyek a kiadók ellenállásán megfeneklettek. Vö. *Radó Antal:* Adalékok az olaszországi magyar légió történetéhez. Háborús Felelősség. 1929.

2 A rendkívül változatos, eltérő színvonalú írások közül: *Hevessy Géza* légionista visszaemlékezései a Tarka Világ és Képes Regélő 1869. évfolyamában.; A brigantik elleni harc Dél-Olaszországban. Egy volt magyar légióbeli tiszt naplójából. Honvéd, 1867.; *Abafi (Aigner) Lajos:* Az olaszországi magyar légió történetéhez. Hazánk, 1888—89.

3 Mint *Kunfy Adolf* megjegyzi: „Följegyzéseimnek késői közrebocsátását mentse ki és magyarázza az a törekvésem, hogy olaszországi működésüknek akartam szerény emléket állítani. Az itáliai magyar légió története még nincs földolgozva." Itáliában a magyar légiónál. Budapest, 1910. 89. o. „Kossuth Lajos irataiban kevés hely jutott a légiónak, inkább politikai föladataival és vonatkozásaival foglalkozik, de részletekre nem igen terjed ki. Uo. 4. o.

sával jelez. Előadása voltaképpen az 1861—1864 közötti időszakra vonatkozik, vagyis arra a négy évre, amikor tevékeny szereplője volt a légiónak.

Nem hátrányára, hanem előnyére írandó, hogy az ezt megelőző és az ezt követő időszakokról meglehetősen röviden, összefoglalóan ír, éppen hogy jelezve a legkiemelkedőbb mozzanatokat. Így sikerült elkerülnie, hogy a légió történetének olyan szakaszairól is szóljon, melyről közvetlen információja nem lehetett.

Amit e munkában a légió történetének 1861 előtti periódusáról megtudhatunk, inkább csak általánosságok, közismert eseményekre történő utalások, melyek csupán arra szolgálnak, hogy az olvasót a legszükségesebb előzményekről tájékoztassák.[4] Hasonló értelemben fogható fel az a néhány záró oldal is, melyyel a szerző inkább csak felvillantja, mint tárgyalja a légió történetének befejező időszakát 1864 és 1867 között. Viszont felfogása teljesen kiegyensúlyozott és elfogadható az 1859-ben életre hívott, majd rövidesen feloszlott olaszországi magyar légió és a Garibaldi alatt 1860 júliusában Szicíliában megalakult magyar légió közötti eltérésekről és összefüggésekről. Ebből fakadóan a légió történetének első periódusát joggal helyezi 1860 júliusa és ugyanezen év utolsó hónapjai közé; Garibaldi hadseregének 1860 novemberében történt feloszlatása után a magyar légió helyzete megváltozott és az olasz királyi hadsereg felügyelete alá tartozása messzireható következményeket vont maga után.[5]

Amikor a szóban forgó munka szerzője önkéntesként Nápolyba érkezett, 1861 januárjában, a légió történetének első, sok dicsőséggel, küzdelemmel, harcokkal teli időszaka már végképpen lezáródott. Mogyoródy Adolf alezredes helyébe, aki Garibaldi alatt kezdettől fogva a légió gyalogságának parancsnoka volt, néhány hétre gróf Teleki Sándor ezredes lépett. Őt követte Sréter Lajos ezredes, a dandárrá szervezett, a gyalogságot, huszárságot, tüzérséget és a hozzájuk csatolt főképpen svájciakból álló vadászegységet is keretébe foglaló légió főparancsnokaként. Egyidejűleg nevezték ki Vetter Antal altábornagyot a légió főfelügyelőjének.

Az 1860 novemberétől—decemberétől kezdődő új periódust, mely 1861 májusáig tartott, a szerző „*Nola*" néven jelöli. Utalva ezzel arra, hogy néhány héttel a nevezetes volturnói csata után, a légiót Nápoly szomszédságába, a Vezuvtól keletre fekvő Nolába helyezik. Nem vonatkozott ezen intézkedés Vetterre és táborkarára, mely továbbra is Nápolyban teljesített szolgálatot. A légionisták mindennapjairól, nolai tartózkodásuk eseményeiről inkább nagy vonalakban volt tudomása a szerzőnek, személyes közvetlen élményei már kevésbé lehettek. Ugyanis rövidebb nolai tartózkodás után Nápolyba vezényelték Teleki Sándor ezredes mellé. Miután az olasz nyelvet meglehetősen jól beszélte, használható embernek bizonyult az olasz katonai és polgári hatóságokkal kapcsolatos ügyek intézésében. De mindennapos és alapvető feladata lett a légióhoz érkezett önkéntesek fogadása, a velük való első foglalkozás, ellátásuk és továbbszállításuk megszervezése.[6] A szerző ebben a feladatkörben működött nemcsak 1861-ben, de 1862-ben is, egészen a légió északra történő áthelyezéséig. Ezen fontos és nagy körültekintést követelő feladatkörének ellátásából, nápolyi tartózkodásából is következett, hogy a légió belső válságának alakulásáról kialakított képe

4 Az olaszországi magyar légió történetének katonai vonatkozásokra szorítkozó első részletes feldolgozása egy olasz hadtörténész, *Attilio Vigevano* nevéhez fűződik: La legione ungherese in Italia (1859—1867). Roma, 1924.; Az emigráció történetével és benne a légió szerepével is *Kollay-Kastner Jenő* számos munkájában foglalkozott, többek között: Il contributo ungherese nella guerra del 1859. Firenze, 1934.; A Kossuth-emigráció Olaszországban. Budapest, 1960.; *Lukács Lajos:* Garibaldi e l'emigrazione ungherese 1860—1862. Modena, 1965.; *Uő:* La storiografia dell'emigrazione ungherese in Italia. (Bollettino della Domus Mazziniana. 1973. N. 1.).

5 A légió ezen első szakasza történetéhez lásd: *Lukács L.:* Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860—61-ben. Budapest, 1962. 78. és köv. o.

6 *Kunfy:* i. m. 11. o.

eléggé egysíkú. Jócskán tudott, hallott arról a fokozódó ellentétről, mely az idők folyamán Sréter és Vetter, valamint a köréjük csoportosuló tisztek között kialakult, de a Vetter köréből származó információk alapján úgy vélte, a főfelügyelő helyzetét jobbára alaptalan intrikák rendítették meg. Szinte egyáltalában nem tudhatunk meg részleteket arról, hogy miképpen intézte a légió ügyeit Sréter Nolában és hogyan hatottak rá és a tisztikarra a főfelügyelőségtől, Nápolyból érkezett, aprólékos, részletekre is kiterjedő rendeletek, melyek nagy mértékben korlátozták a dandárparancsnok működési lehetőségeit és alkalmasak voltak nemcsak Sréter és Figyelmessy — a huszárság parancsnoka —, de a légió tisztikara többsége ellenérzései kiváltására is. A légió kettős vezetéséből fakadó ellentmondások végül is súlyos ellentétekhez, belső válsághoz és kirívó konfliktusokhoz vezettek.

A Torinóba küldött panaszos levelek korántsem csupán Zsulavszky Lászlótól — Kossuth unokaöccsétől — származtak, mint ezt a szerző feltételezi, hanem a légió számos felelős tisztségviselőjétől, akik elégedetlenségüket juttatták kifejezésre a tarthatatlan állapotok miatt.[7] Az ugyan kétségtelenül megfelel a tényeknek, hogy a légióban mutatkozó bajok kivizsgálására a felettes katonai szervek és Kossuth, valamint Klapka jóváhagyásával Türr István altábornagy kapott megbízást 1861 májusában, de ennek kihatása korántsem korlátozódott csupán Sréter és Figyelmessy és több más tiszt elleni megtorlásra, hanem maga után vonta Vetter Antal leváltását is a főfelügyelőségi posztjából. Az utóbbi annyira kompromittálta magát az események során, hogy utóbb Kossuth is megvonta tőle bizalmát, ámbár a kialakult események nem egyszerűen a főfelügyelő kissé merev magatartásából fakadtak, hanem abból a tarthatatlan helyzetből, ami a viszonylag kis légió fölé helyezett kettős vezetésből fakadt.[8] Továbbá kifejezésre jutott az eseményekben az az ellentmondás, ami a légió jobbára garibaldista érzelmeiből és az olasz királyi hadsereg irányító direktíváiból következett. Ezen alapvető tendenciákat a személyi ellentétek csak motiválták. Az 1861 április—májusi válság világos bizonyítékait szolgáltatta annak, hogy Garibaldi egykori magyar légiójának az olasz monarchia szolgálatába történő állítása, vagyis az úgynevezett piemontizáció politikájának e vonatkozásokban is kifejezésre jutó tendenciája súlyos bajok előidézője lett és a Türr által alkalmazott megtorlások aligha vezethettek tartós rendezéshez.[9]

Részletesebb információkkal a szerző a légió történetének legaktívabb, de egyben talán legkritikusabb időszakáról szolgál. „*Nocera*" címet adta annak a fejezetnek, amely 1861 májusától 1862 augusztusáig terjedő periódusra vonatkozik, amikor is a légió főparancsnoksága már Nocera helységben székelt, a Vezuvtól délkeletre, a Nápolyból Salernóba vezető út mentén. Ez volt az az időszak, amikor az olasz parancsnokság korlátlanul bevetette a magyar légiót a brigantaggio elleni véres és kockázatos küzdelembe. Akadtak hónapok, amikor Nocerában a légiónak csak töredék része maradt, míg a többiek szerte Dél-Olaszországban, hol a messzi Basilicata tartományban, hol Amalfi és környékén teljesítettek szolgálatot.

A vegyes eredményekkel, kétes dicsőséggel, de súlyos megpróbáltatásokkal és

7 Sréter Lajos Kossuth Lajosnak, Nola, 1861. február 11. Országos Levéltár (a továbbiakban — OL) Kossuth-gyűjtemény. II. S. 2. — 60. sz.; Mogyoródy Adolf Kossuthnak, Milano, 1861. február 2. (Uo. 66. sz.); Figyelmessy Fülöp Kossuthnak, Nola, 1861. április 18. (Uo. 88. sz.); Zsulavszky László Kossuthnak, Torino, 1861. április 23 (Uo. 94. sz.).

8 Vetter leváltásához lásd: Kossuth Vetternek, London, 1861. március 20. (*Abafi:* Az olaszországi légió történetéhez. I. m. V. kézl. 215. és köv. o.); Vetter Kossuthnak, Nápoly, 1861. március 28. (Uo. 217. és köv. o.); Kossuth Vetternek, London, 1861. április 4. (Uo. 219. és köv. o.).

9 A légió átszervezésére vonatkozó instrukciókról: Kossuth Türrnek, London, 1861. május 2. és 6. (OL Türr-iratok. 1636. sz.); Kossuth felhívása a légióhoz, London, 1861. május 2. (Uo. 41., 42., sz.); Vö. *Kossuth Lajos:* Irataim az emigrációból. I—III. k. Budapest, 1880—82., valamint az ezt követő kötetek Kossuth Lajos iratai címen. IV—XIII. k. (Szerk.: Helfy Ignác, Kossuth Ferenc.) Budapest, 1894—1911. (A továbbiakban — *Kossuth:* Irataim.) III. k. 604—605 .o.

áldozatokkal járó küzdelem érthetően mély elkeseredettséget és tettekig eljutó elégedetlenséget váltott ki a nemesebb célokért szolgálatba lépett önkéntesek körében. A szerző több nevezetes mozzanatát említi a brigantik elleni küzdelemnek és lényegét tekintve helyesen. Így a Montefalcione és Montemileto közelében lefolyt harcokat, Crocco és bandájának sikeres szétverését a légionisták által.[10] Kirívó esetként említi „M. Gyula" esetét, aki több társával a brigantikhoz pártolt, de utóbb Nápolyban valamennyiüket elfogták és olasz hadbíróság elé állították. Ez esetben az M. kezdőbetű Mayerffy Gyula személyét fedi, aki megelőzően az osztrák hadseregben főhadnagyként szolgált, utóbb onnan megszökött és a légióhoz csatlakozott. Elfogatását a szerző személyes tetteként adja elő, ámbár abban Vavrek János százados is közvetlenül részt vett.[11]

A szerző alapjában véve helyesen mutat rá Garibaldi 1862. évi ismételt szicíliai fellépése erőteljes hatására a magyar légionistákra és annak összefüggésére a légióban bekövetkezett lázadással. Viszont, ha az meg is felel a tényeknek, hogy a hónapokig portyázásra kivezényelt légionisták több tisztjüket önkényesen leváltották, több százan megtagadták a további szolgálatot is, az azonban már messzemenően túlzásnak tekinthető, mintha a légionisták közül mintegy háromszázan átszöktek volna Garibaldihoz. Nem kétséges, hogy a szándék megvolt és kedvező helyzetben talán még nagyobb mértékű csatlakozás következett volna be, de minderre az események menete mégsem adott lehetőséget. Garibaldi újabb dél-olaszországi fellépése során a magyarok közül Frigyesy Gusztáv játszott vezető szerepet, aki viszont nem volt előzőleg tagja a magyar légiónak és a mellette felbukkanó magyarok száma legfeljebb 20 körül mozgott, azok többsége is az Acqui tiszti telepről jutott el Garibaldihoz.[12] Abban viszont a szerzőnek tökéletesen igaza van, hogy Garibaldi és a vele tartó csekély számú magyar végső soron számított a magyar légionisták esetleges közreműködésére és erre utalnak azok a dokumentumok is, melyek a szóban forgó munkában találhatók az aspromontei eseményeket megelőző hetek viharos napjait idézve.[13]

A szerző munkájának talán legértékesebb történeti forrásanyagaként tekinthető az a névsor, mely az olaszországi magyar légióhoz érkezett önkéntesek nevét tartalmazza az 1861 áprilisa és 1862 augusztusa közötti időszakra vonatkozóan. A szerző, akinek közvetlen feladata volt Nápolyban az oda érkezett önkéntesek fogadása, lehetőséget nyert arra, hogy listába vegye az önkénteseket, feljegyezze leglényegesebb személyi adataikat, születési helyüket, lakhelyüket, foglalkozásukat, megelőző katonai múltjukra vonatkozó adatokat, valamint még azt is, hogy mily módon és mikor érkeztek a légióhoz. Ámbár a szerző munkájában a névsorral egyidejűleg nem tette közzé a személyekre vonatkozólag rendelkezésére álló valamennyi adatot, de ami végül is nyomtatásban megjelent, az lényeges forrásnak tekinthető a légió tagjai társadalmi és nemzetiségi hovatartozásának megismeréséhez és egyéb fontos vonatkozásokban.[14]

A kérdés, amire feltétlenül választ kell adnunk, hogy a kiadott névsor voltaképpen hogyan is viszonylik a magyar légió tényleges létszámához? Ennek a kérdésnek a vizsgálata és az erre adandó válasz határozhatja ugyanis meg, hogy az önkéntesnévsor milyen vonatkozásban használható fel a légió történetének feltárásához. Ebből a szempontból voltaképpen másodlagos tényezőknek tekinthetők olyan észrevételek, hogy a névsor alapjául szolgáló egykorú listán található nevek egy részét sajnálatosan hibásan olvasták vissza és így adták közzé

10 Vö. *Vigevano:* La legione ungherese in Italia. I. m. 108. és köv. o.
11 *Kunfy:* i. m. 24—25. o.; Vö. *Lukács L.:* Egy év az olaszországi magyar légió történetéből. (Hadtörténelmi Közlemények. 1977. 2. sz.).
12 *Lukács L.:* Aspromonte és a magyar emigráció 1862-ben. (Századok. 1963. 1. sz.).
13 *Kunfy:* i. m. 25—28. o.
14 Uo. 32—52. o.

nyomtatásban. Ez a hiba viszont alapos és körültekintő összehasonlító munkával korrigálható és pótolhatók azok az adatok is, melyek az eredeti felvételi listán még szerepeltek.[15] Így korántsem közömbös az a dátum, hogy az egyes személyek mikor érkeztek a légióhoz, ezen adat viszont a kiadott munkában nem szerepel.

Utalnunk szükséges arra is, hogy a névsor a 830-as számmal záródik, de ebből 114 személy neve hiányzik, akik 1861 áprilisában egy csoportban érkeztek Törökországból a légióhoz.[16] Így a szerző csak 716 légionista nevét közli, némileg kevesebbet, mint ahogy az eredeti felvételen szerepelt.

Mindezen korlátozottságok, hiányosságok, töredékességek ellenére figyelemre méltó forrásról van szó, mely kellő kritikával jól hasznosítható a légió történetének rekonstruálásához. A szerző a névsort 1861. április 2-tól 1862. augusztus 10-ig vezette, mely idő alatt a légióhoz érkezett önkéntesek száma meghaladta a 800 főt. Ezen hitelesnek tekinthető adatot egybevetve a légió teljes létszámának adataival, figyelemre méltó következtetésekhez juthatunk. Ugyanis az olaszországi magyar légió létszáma 1861. január 4-től 438 főről 1862. május 13-ig 1148 főre emelkedett, majd ugyanezen év augusztusára 800 főre apadt.[17] Az is megállapítható, hogy amikor a szerző az újonnan érkezett önkéntesek listáját vezetni kezdte, a légió létszáma 700 fő körül mozgott. Amennyiben a légió 1861. áprilisi létszáma nem változott volna, tehát a kilépésekkel, szökésekkel és egyéb módon nem csökkent volna, akkor létszáma 1862 augusztusáig elérhette volna az 1500 főt. De a mindennapok valóságában egy állandóan növekedő folyamatról szó sem volt. A légió sorait megtizedelték a brigantikkal folytatott küzdelmek, betegségek, halálozások, szökések, a hadbíróságok ítéletei, valamint a tényleges kilépések. A szóban forgó több mint egy éves időszak alatt a légió *tényleges létszáma* így tényleges változásokon nem ment át, amiből viszont még korántsem következik, hogy tagjai ugyanazok maradtak volna. A légió története a folytonos változás, fluktuáció, a gyarapodás és a csökkenés, az állandó mozgás története. Mindebből viszont egyenesen következik, hogy a szerző által közzétett névsor a légióban 1862 augusztusáig szolgálatot teljesítetteknek nagyjából csak a felét tartalmazza, vagy még kevesebbet.

Azok az önkéntesek, akik 1861 áprilisa és 1862 augusztusa között érkeztek a légióhoz, még a szóban forgó időszakot tekintve sem tekinthetők olyanoknak, mint akik az adott periódust végigszolgálták. Akadtak, akik néhány hétig, akadtak, akik néhány hónapig szolgáltak és számosan távoztak az 1862 május—augusztus közötti válságos időszakban. A pontos részletekre csak a személyekig lemenő vizsgálat deríthetne fényt. Ez esetben lehetne csak megállapítani azt is, hogy az önkéntesek névsorában szereplők közül végül is kik kerültek át az 1862. augusztus—novemberi periódus után az átszervezett, újjáalakított, Földváry Károly ezredes vezetése alatt álló légióhoz.

Ezen utóbbi kérdésre választ a szerző csak a tisztikar vonatkozásában nyújt, ugyanis az *„Alessandria"* címet viselő fejezetének elején közli azoknak a tiszteknek a névsorát, akik az újjászervezett légióhoz beosztást nyertek.[18] Egyébként a légió alessandriai tartózkodása idejének részleteiről igen szűkszavúan szól. Pedig a légió történetének igen kényes és fájdalmas eseményei zajlottak le az alatt a néhány hónap alatt, amíg az észak-olaszországi alessandriai erőd-

15 A légióhoz 1861. április 2. és november 26-a között érkezett önkéntesek névlajstroma, továbbá az „Önkéntesek felvételi könyve", mely az 1861. november 27-től 1862. augusztus 10-ig érkezettek névsorát adja: Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban — HL) Az olaszországi magyar légió iratai 1860—1862. 229/19/ 1—2. sz.

16 OL Kossuth-gyűjtemény. II. S. 2. 85/b. sz.

17 A magyar légió létszáma 1861. január 4-én 438 fő volt. (OL Kossuth-gyűjtemény II. S. 2. 57. sz.), 1861. február 15-én 525 fő (Uo. 70. sz.), 1862. május 13-án a létszám 1148 fő. (Uo. 393/c. sz.).

18 *Kunfy:* i. m. 53—54. o.

ben tartózkodtak. A szerző ugyan említést tesz egy négytagú tiszti bizottságról, mely gróf Bethlen Gergely tábornok elnöklete mellett ülésezett azon célból, hogy a légiónál még „Nocerában elkövetett kihágások tárgyában" eljárjon, de a részletekről e vonatkozásokban is hallgat. Ami történt, az nem volt más, mint fegyelmi tárgyalások hosszú sora, a légió tagjainak személyenkénti felülvizsgálata, annak kiderítése végett, hogy kik és miképpen reagáltak az eseményekre 1862 nyarán, kik vállaltak szolidaritást Garibaldi mozgalmával, kik fordultak szembe a légió vezetésével.[19]

A vizsgálat szigorú és könyörtelen volt az akkor döntő részben már lefegyverzett és lényegében az alessandriai várban őrizet alatt álló légionistákkal szemben. A végső következmények ott tükröződtek az átszervezett légió létszámában is, mely az 1862. augusztusi állapothoz képest jelentős csökkenést mutatott. A Nápolyból elszállított kereken 800 főnyi légió az átszervezés során létszámának közel $^1/_4$ részét veszítette el.[20] Számosan a vizsgálatokat be sem várva jelentették be végleges kilépési szándékukat, de ez helyzetükön mit sem javított, ugyanis az olasz hatóságok a kilépett légionistákat a legkülönbözőbb piemonti városokba internálták és egyébként is, a katonai vizsgálatok végleges befejezéséig, a négytagú tiszti bizottság rendelkezésére kellett állniuk. A megtorlások számos formában jutottak kifejezésre. Sokakat kizártak a légió soraiból, másokat hadbíróság elé utaltak, vagy egyéb módon torolták meg elégedetlenségük kifejezésre juttatását. Így elmondható, hogy a dél-olaszországi válság, majd az alessandriai vizsgálatok a magyar légiót alaposan megrostálták, igen sokan elhagyták Itáliát, nagyobb részben hazatérve, kisebb részben Törökországba távozva, míg akik visszamaradtak, ha a légió állományába nem kerülhettek, akkor internáltattak, kitéve a nyomor és nélkülözés csapásainak.[21]

Annyi a munkából is kiderül, hogy annak szerzője ezt a kálváriát elkerülte. Ugyan a vizsgálatok során őt is beidézték, de elsősorban azért, hogy további részleteket tudjanak meg azokkal a légionistákkal kapcsolatban, akik átpártoltak a brigantikhoz, majd pedig Nápolyban elfogattak. A szerzőt 1862 novemberében a légió hadbíróságához osztották be, Pap János százados mellé, és azt a feladatot kapta, hogy a hadügyminisztériumhoz felterjesztendő jegyzőkönyveket és ítéleteket olasz nyelvre lefordítsa. Rövidesen a huszárokkal együtt Alessandriából átkerült a Milánó és Torinó között fekvő Vercelli városába, majd 1863 elején tovább vonultak Voghera ba. Mindebből világosan látszik, hogy a szerző ellen a katonai vizsgáló bizottság panaszt nem emelt és olasz tudását ismételten hasznosítva, bizalmas beosztásba került.

A légió történetének ezen szakaszára vonatkozólag a szerző közzétesz egy figyelemre méltó dokumentumot: Kossuth Lajos Torinóban, 1862. december 23-án kelt átiratát Földváry Károly ezredeshez, a magyar légió parancsnokához.[22] A mindaddig publikálatlan irat különösebb kommentálás nélküli közreadása annak látszatát keltheti, mintha Kossuth és a magyar légió kapcsolata az adott időpontban teljesen zavartalan és harmonikus lett volna, mintha Kossuth és Földváry között biztosítva lettek volna valamiféle hagyományos rutinos jó kapcsolat feltételei. Viszont a valóságos helyzet ennél jóval bonyolultabb volt. Ugyanis éppen az 1862. évi nagy válság, a légió lefegyverzése, átszervezése, az új légióparancsnokok kinevezése körüli ügyek alakulása távolról sem zajlott le

19 Türr a légió újjászervezésének alapelveiről, Alessandria, 1862. október 30. (OL Türr-iratok. 83. sz.); Gróf Bethlen Gergely Kossuthnak, Alessandria, 1862. augusztus 20. (OL Kossuth-gyűjtemény. II. S. 2. — 470. sz.)

20 A légió létszáma 1863 márciusában 630 fő körül mozgott. (OL Kossuth-gyűjtemény II. S. 2. — 393/c, 503/b, 500/c. sz.)

21 Légionisták nyilatkozata a minisztériumhoz, 1862. december 23. (OL Kossuth-gyűjtemény. II. S. 2. — 478. sz.); Vö. *Heressy:* Egy emigráns naplója. I. m. XII. rész.

22 *Kunfy:* i. m. 55—59. o.

fokozott ellentmondások jelentkezése nélkül a magyar emigráció elismert politikai és katonai irányítói között.

Ihász Dániel ezredes visszavonulása a légió parancsnokságától, majd leváltása, nem állt éppen összhangban Kossuth Lajos elképzeléseivel. Erőteljes kérése, hogy a távozó Ihászt — szolgálatai jutalmául — tábornokká nevezzék ki, nem találkozott az olasz kormány egyértelmű támogatásával. Feltehető, hogy hasonlóképpen ítélte meg az ügyet Türr, Klapka és még többen a vezető magyar tisztek közül. Annyi bizonyos, hogy Kossuth éppen 1862 őszén elfordulni látszott a légió ügyeitől, bizonyos fajta csömör, elkeseredés lett úrrá rajta a légió fölbomlásához vezető események, majd az azt követő fejlemények miatt. A légió átszervezésének szükségességével, az olasz kormány kívánalmaival is összhangban álló légió kialakításával ugyan egyetértett, de tapasztalnia kellett, hogy az illetékes olasz és magyar katonai vezetők az átszervezés folyamatából kirekesztik.[23]

Türr István tábornok szinte teljhatalmat kapott e vonatkozásban az olasz hadügyminisztériumtól és döntő szava volt abban a tekintetben is, hogy Ihász Dánielt a légió főparancsnokságában Telkessy József ezredes követte — amivel Kossuth nem értett egyet — és Türr támogatásával került 1862. november 26-án a légió élére Földváry Károly ezredes is. Az utóbbit bizalmas kapcsolatok fűzték Türrhöz, Klapkához és több emigránshoz, akik távolról sem sorolhatók Kossuth közvetlen munkatársai sorába.[24] Kossuthnak Földváryhoz intézett említett levele válasz volt az utóbbi Kossuthhoz intézett 1862. december 12-én kelt bemutatkozó levelére. Földváryban két erő mozgott, amikor ennek megírására elhatározta magát. Egyrészről független állásban kívánt maradni a légió élén, feletteseként az olasz hadügyminisztériumot ismerve el, elhárítva az emigráns vezetés beavatkozásait a légió ügyeibe, de ugyanakkor belátta annak szükségességét is, hogy az átszervezett légió fegyelmének megszilárdításához, a maga tekintélyének minél csorbítatlanabb biztosításához aligha nélkülözheti Kossuth tekintélyének igénybevételét.[25] Kossuth, a Földváry-levél hatására, ha nem is adta fel fenntartásait a légióval kapcsolatban, mégis igyekezett túltenni magát jelzett sérelmein és olyan levelet intézett az új légióparancsnokhoz, hogy azt Földváry a légionisták előtt, szinte kiáltványként, bátran felolvastathatta, mert alkalmasnak tűnt elképzeléseinek alátámasztására.

Ha joggal szóltunk arról, hogy a szerző kissé szűkszavúan intézte el az Alessandriában lejátszódott eseményeket, mindezt még inkább elmondhatjuk az „*Ancona*" címet viselő fejezetéről, mely inkább csak érzékelteti, mint összefoglalja a magyar légió történetének ezen terjedelmesebb szakaszát. Miután 1863 tavaszán az olasz hadügyminisztérium elhatározta a magyar légió áttelepítését az Adriai-tenger mellékére, a légió valamennyi egysége ide került. Míg a légió parancsnokságát és honvédzászlóalját Ancona városában, addig a huszárságot Senigalliában, a vadászzászlóaljat Jesiben helyezték el. Ebben a körzetben a magyar légió kereken két évet töltött, de a szerző munkájából ennek részletei hiányoznak. Erre magyarázatot részben az szolgáltat, hogy az író a légiónál csak 1864 tavaszáig szolgált és az anconai időszak egészéről nem is állott módja közvetlen tapasztalatokat szerezni. Nem olvashatunk továbbá a munkában részleteket a magyar légió történetével erőteljes kapcsolatban állott Acqui tiszti telep történetéről és az annak feloszlatása után 1862 októberében Cuneóban szervezett tiszti század működéséről sem. Ez utóbbiak hiánya viszont azzal indokol-

23 Kossuth Türrnek, Lausanne, 1862. augusztus 21. (OL Türr-iratok. 1636. sz.).
24 Vö. Földváry Türrnek, Alessandria, 1862. december 12. (OL Türr-iratok. 89. sz.); december 15. (Uo. 92. sz.); december 18. (Uo. 95. sz.); december 20. (Uo. 1475. sz.)
25 Földváry Kossuthnak, Alessandria, 1862. december 12. (OL Kossuth-gyűjtemény. II. S. 2.—476. sz.).

ható, hogy a szerző mindvégig a légióban működött és a két tiszti telep — egyébként is bonyolult és súlyos válságokkal terhes — történetének taglalásába nem kívánt belebonyolódni.

A jelzett hiányosságokért részben kárpótlást nyújt *„A légió és emigráció néhány egyéniségéről"* című fejezetével, mely ugyan nélkülözi a rendszeresebb történeti kifejtést, de gazdag tapasztalatok, közvetlen személyes benyomások gyümölcse és ami döntő, jellemzései találóak, kevés szóval is sokat mondók, általában nem mondanak ellent a feltárt történeti tényeknek.[26]

A szerző szellemesen, enyhe iróniától talán nem is mentesen, de mindig baráti együttérzéssel emlékezik meg emigráns társairól, ifjú életének, itáliai emlékeinek, kalandjainak és küzdelmeinek részeseiről. Ha az általa említett személyek emigrációban betöltött működése, befolyása, politikai elhelyezkedése nem is egyenlő mértékű, ha a nagyon is változatos jellemű és alkatú személyek, eltérő politikai, emigráns pályát befutó egyének egy csokorba fűzése talán erőltetettnek is hat, a szerző írói módszerét mégis indokolja, hogy a leltárba vétel módját személyes ismeretségeire, közvetlen élményeire alapozta, ámbár ettől időnként eltér. Természetesen a szerző megjegyzéseinek, észrevételeinek történeti súlya korántsem egyforma, ám előadásának érdekessége és változatossága kétségtelen. Így többek között elgondolkodtató a Türr Istvánról szóló glosszája, akinek emigráns éveiben élesebb határvonalat húz az 50-es és a 60-as évek köze. Míg az előzőt igen szegényesnek, nyomorúságosnak, az utóbbit karrierje, hírneve, dicsősége kirobbanó sikereként jelzi. Pulszky Ferencet kiváló tudósként, több előkelő angol lap tudósítójaként és aktív szabadkőművesként említi. Abban viszont téved, hogy Teleki László drezdai elfogatása után Pulszky a Magyar Nemzeti Igazgatóság tagja lett volna. Nemeskéri Kiss Miklósról megjegyzi, hogy „szerencséjét nejének, egy dúsgazdag francia grófnőnek köszönhette" és kiváló kapcsolatokkal rendelkezett a napóleoni udvarnál, ami meg is felelt a tényeknek. Bethlen Gergely gróf tábornokról — a piacenzai huszárok parancsnokáról — feljegyzi, hogy kiváló lovas hírében állott, aki egyszer a Pó vizén átúszott a ló hátán fekve, majd máskor Torinóban a király előtt elvonulva és tisztelegve, lovával térdre ereszkedett. E szerénynek tűnő érdekes epizódok viszont erőteljesen tükrözik Bethlen gróf itáliai karrierjének valóságos természetét és lényegét is. Ihász Dániel ezredest jóságos, békeszerető férfiúként ábrázolja, aki „inkább táblabírói temperamentummal bírt". Teleki Sándor grófot inkább bohémnak, mint katonának mondja. Szól az utóbbi jó kapcsolatairól Garibaldihoz és az idősebb Dumas-hoz, a neves regényíróhoz. Többek között a szerző elbeszélése nyomán terjedt el az a rosszindulatú szóbeszéd, hogy Teleki Sándor azért vonult vissza Elba szigetére, mert oda a postahajó csak hetenként egyszer közlekedett, és így a hitelezők nem zaklathatták annyira. Említést tesz Dunyov István ezredesről, Garibaldi 1860-as felszabadító hadjáratának kiemelkedő alakjáról, aki fél lábát vesztette el a volturnói csatában szerzett sebesülése következtében. Az utóbbi egy ideig Nápolyban lakott és a szerző gyakran felkereste. Óvári Lipótot mint Vetter altábornagy segédtisztjét ismerte meg, aki Nápolyban házasodott, egy olasz szenátor húgát vette el feleségül. A légió tagjairól, emigráns társairól előadottak ugyan meglehetősen esetlegesek, kiragadott példákra szorítkoznak, de egyéb történeti forrásokkal egybevetve, kiegészítve, hasznos útbaigazításul is szolgálhatnak.

A szerző munkájának záró fejezete, a *„Néhány szó a magam dolgairól"*, sok mindent elárul ugyan a légióhoz kerülésének körülményeiről, az ott teljesített szolgálatának természetéről, ennek ellenére számos jogosan felmerülő kérdésre

26 *Kunfy:* i. m. 64. és köv. o.

mégsem ad megnyugtató választ, sőt szinte kiváltja az olvasóból a további érdeklődést, a válaszkeresés igényét a homályban maradt problémákra.

A történetírás számára a szerző által előadottak már azért is kiegészítésre vártak, mert ha előadása zömmel hitelesnek tekinthető is, személyes részvétele a légióban, egykorú dokumentumokkal, történeti forrásokkal napjainkig nem volt igazolható. Olyan ellentmondással kerültünk szembe, melynek feloldása nélkül a munka forrásértékének megnyugtató elbírálása aligha történhetett volna meg.

A legmeglepőbb észrevétel a szerző személyével kapcsolatban az volt, hogy a legszorgosabb kutatás sem bizonyította, hogy Kunfy Adolf nevezetű személy a légióban létezett volna. A rendelkezésre álló olaszországi és hazai források egyáltalán nem tudnak ilyen nevezetű személyről a légióban, így óhatatlanul felmerült az a lehetőség, hogy a szerző vagy a légióban használt álnevet, vagy utóbb munkáját jelentette meg más néven, mint ahogy az olaszországi magyar légióban szolgált. Ezekre a kérdésekre feltétlenül választ kívántam kapni és a további kutatások során a szerző által előadott, a személyére vonatkozó közléseket vettem kiindulópontul, egybevetve azokat a légió működésére vonatkozó történeti forrásokkal. Annyi kiderült a szerző előadásából, hogy Magyarországot 1860-ban hagyta el. Először Triesztbe utazott, ahol egy hónapnál tovább időzött, baráti kapcsolatokat teremtve olaszokkal, majd értesülve Garibaldi diadalmas szicíliai hadjáratáról és arról, hogy ott magyar légió alakult, elhatározta, hogy tovább utazik Itáliába és beáll a légióba. Triesztből hajón Anconába, onnan Milánóba ment, mindenütt támogatókat és ajánlóleveleket szerezve, majd Nápolyba utazott. Innen került a közeli Nolába, ahol érkezése idején a légió tartózkodott, ahol annak parancsnoksága székelt. Az is kiderül előadásából, hogy megérkezése idején Sréter ezredes volt a légió dandárparancsnoka, akinek estélyére meghívást is kapott.[27] Ezen utóbbi jelentéktelennek tűnő mozzanat a szerző személyének felderítése szempontjából egyáltalán nem mellőzhető adat. Elbeszéléséből ugyanis világosan kiderül, hogy megérkezésekor a légió már Nolában állomásozik és együtt tartózkodik a légióval Sréter ezredes is. Mi következik mindebből? Az, hogy a szerző légióhoz érkezésének időpontja meglehetős pontossággal behatárolható, mégpedig 1861 elejére.

Ugyanis Sréter Lajos ezredes, akit 1860. november 28-án bízott meg a légió vezetésével Luigi Farini királyi helytartó, 1861. január 24-ig Nápolyban tartózkodott, ámbár a légió már Nolában volt.[28] Sréter átkerülése Nolába a legszorosabb összefüggésben állt Vetter Antal altábornagynak a légió főfelügyelőjévé történt 1860. december 20-i kinevezésével. Sréter áthelyezésére ugyanis Vetter adott parancsot, hangsúlyozva annak fontosságát, hogy a légióparancsnok tartózkodjon Nolában a légiónál, míg a főfelügyelőség továbbra is Nápolyban maradt.[29] Amikor a szerző Nolába érkezett, már Sréter is Nolában tartózkodott; így feltehetően 1861 januárjában kerülhetett a szerző a magyar légióhoz. Ez volt a feltevésem, ez szolgált további alapul a személye felderítésére vonatkozó kutatásnak. Következő lépésként annak kinyomozását láttam szükségesnek, hogy megállapítsam, kik is érkeztek önkéntesként ebben az időszakban a légióhoz, kinek a személyi adatai hasonlítanak, illetve közelítenek leginkább a szerző személyi adataihoz. Annyit a kiadott munkából már meg lehetett állapítani, hogy Somogy megyei, kaposvári illetőségű és — amennyiben álnevet használt — az csak a vezetéknévre vonatkozott, keresztneve változatlanul megmaradt. Ezen csekély ismeretanyagból kiindulva, a légió anyakönyveit tanulmányozva jutot-

27 Uo. 72. és köv. o.
28 Sréter Lajos Kossuthnak, Nola, 1861. február 11. (OL Kossuth-gyűjtemény. II. S. 2.—67. sz.)
29 Vetter Antal utasítása, Nápoly, 1861. január 22. (Uo. 61. o.).

tam tovább egy lépéssel. Ugyanis a légióhoz 1861 januárjában érkezettek között feltűnt egy Balatony Adolf nevezetű légionista, akinek személyi adatai nagyon is emlékeztetni engedtek a szerző személyi vonatkozásaira és ami még feltűnő volt, az álnév kifejezetten utalt illetőségi helyének szűkebb körzetére, a Balaton vidékére.

Elképzelhetőnek tartottam, hogy bizonyos meggondolások alapján ez az önkéntes, lakhelyére emlékeztető álnevet vett fel, ami egyáltalában nem is ritka jelenség a vezetéknév választásának gazdag és változatos történetében. Feltevésem logikusnak látszott és ezen a nyomon kíséreltem meg a továbbhaladást.

A magyar légió anyakönyvi bejegyzései szerint Balatony Adolf önkéntes 1861. január 3-án került a légióhoz. Somogy megyei, kaposvári illetőségű. 1838. december 19-én született a Veszprém megyei enyingi járáshoz tartozó „Bál Kajár" községben — ami Balatonfőkajárral azonosítható.[30] A légiónál betöltött katonai pályafutására vonatkozó meglehetősen szűkszavú feljegyzések szerint a nevezettet a huszárság második osztályához osztották be, de feladatkörét a légió parancsnokának rendelkezése szerint kellett ellátnia. 1861. június 23-án nyerte el a szakaszvezetői rendfokozatot, majd 1862. március 20-án számvevő törzsőrmesterré nevezték ki. Ezt követően 1863. június 1-ével ugyanezen szolgálatban főtörzsőrmesterré lépett elő. A nevezett itáliai katonai pályafutását rögzítő hivatalos adatok szerint 1864. április 25-én 48 órás eltávozási engedélyt kapott, de a légióhoz már nem tért vissza. Ezért őt távollétében az anconai hadbíróság 1865. április 25-én kelt ítéletében egy évi börtönnel sújtotta.[31] Ezen tényt az anconai hadbíróság anyaga teljes mértékben alátámasztotta, melynek tanulmányozása arra is fényt vet, hogy az adott időpontban a légionisták elégedetlensége fokozódott és a dezertálások szinte mindennaposakká váltak.[32]

Ami az olaszországi forrásokból kideríthető volt Balatony Adolf légionista katonai pályafutására vonatkozólag, sok tekintetben emlékeztetni látszott a Kunfy Adolf munkájában előadottakra. Így utalhatunk olyan vonatkozású adatokra, melyek a szerző légióhoz történő érkezési idejére, szolgálati beosztására vonatkoztak. Kunfy nem szól részletesebben a légióból történt végleges távozásáról, csak előadásából lehet kikövetkeztetni, hogy erre 1864-ben került sor, ami egyezik Balatony légionista jelzett dezertálásának idejével. Annak ellenére, hogy az egyezőnek tűnő adatokból következtetni lehetett a Balatony—Kunfy név mögött rejtőző személyazonosságra, a kérdésre végleges választ csak az osztrák levéltári források adhattak. Bécsben ugyanis gondosan nyilvántartottak minden Olaszországból hazatért emigránst, volt légionistát, így egészen kézenfekvőnek látszott, hogy ezen a szoros szűrőn aligha lehetett észrevétlenül átbújni és a rendőri szervek figyelmét valószínűleg nem kerülte el Kunfy Adolf hazatérése sem. Az osztrák belügyminisztérium tárgyba vágó anyagai — az olaszországi magyar légióban szolgáltak névsora, a hazatérők listái és egyéb információs anyagok — viszont az olasz forrásokhoz hasonlóan egyáltalában nem tudnak Kunfy Adolf nevezetű magyar légionistáról; sem annak kinti működéséről, sem hazatéréséről.[33] Viszont annál sokrétűbben és gazdagabban szól az Informazionsbüro anyaga Balatony Adolf 1864-ben hazatért magyar légionistáról.[34] Anélkül, hogy elébe vágnánk az ide vonatkozó aktákból kibontakozó információknak, az események sorrendjében igyekszünk követni a történteket.

30 *Balatony Adolf:* Archivio Stato di Torino. Sez. IV. Ma. Leg Ungh. I. No. 303. Ugyanitt a nevezett további személyi adatai szerint apja neve Simon, anyja neve Hegyessy Júlia. 1,75 m magas, szőke hajú, kék szemű, protestáns vallású, gazdálkodó.

31 Uo.

32 Archivio Centrale dello Stato di Roma. Tribuna Militare Territoriale d'Ancona. 1865/25.

33 Haus-Hof und Staatsarchiv, Wien, (a továbbiakban — St.A.Wien), Infomationsbüro des k.k. Min. d. Äussern. (a továbbiakban — In. Bür.). Kart. 222. BM. 1862/3404. Ugyanitt található légionista névsorok 1862. május 31 és 1865. december 16. közötti időszakból nem tartalmazzák Kunfy Adolf nevét.

34 St.A.Wien. In. Bür. 1864/4672. sz.

1864. május 1-ére virradó éjjel a salzburgi vasútállomáson a Münchenből érkezett személyvonatról egy fiatalember szállt le, feltűnően terjedelmes csomagokkal megrakodva. A vámvizsgálat formaságain hamarosan túljutva sor került az útlevél vizsgálatára. A magát igazoló fiatalember útlevele Aiczek József, belgrádi egyetemi hallgató nevére szólt, amit a hatósági közegek tudomásul is vettek volna, amennyiben rendben találják az osztrák vízumot, ami viszont az útlevélből hiányzott. Ezért udvariasan felszólították, hogy a legközelebbi vonattal utazzon vissza Münchenbe és ott az osztrák képviseletnél szerezze be a vízumot. Ki tudja már pontosan, hogy milyen meggondolás alapján, vagy talán éppen meggondolatlanságból, a magát Aiczeknek nevező egyén nem akarta vállalni a visszautazással járó fáradságot, tortúrát és azzal a kéréssel állt elő, hogy a hatóságok engedélyezzenek számára pár óra tartózkodást Salzburgban, mely idő alatt ő Magyarországon élő ismerőseihez táviratozik és az ő közreműködésükkel megszerzi a beutazáshoz szükséges engedélyt. A hatóság emberei ez ellen nem emeltek kifogást és éjszakára bekísérték a salzburgi pályaudvar rendőrőrszobájára, hogy ott várja meg, amíg a válasz megérkezik.[35]

Amennyire az iratokból nyomon követhető, a magát Aiczeknek nevező egyén nem tanúsított megfelelő óvatosságot a rendőri szervekkel szemben és abban sem talált kivetnivalót, hogy Kaposvárra küldött táviratában közölje, miszerint saját útlevele lejárt és egy kölcsön kapott útlevéllel akarta átlépni a határt, de az sem sikerült. Logikát az ügyben felesleges lenne keresnünk, a szóban forgó távirat elment és arra válasz záros határidőn belül nem érkezett. Nyilván a távirat szövege — mely nem maradt titokban a rendőrtisztviselők előtt — már önmagában is elég gyanút keltett ahhoz, hogy a zavarosan viselkedő személy kilétét alaposabban felderítsék. Ezért kora reggel javasolták a fiatalembernek, hogy szíveskedjék a helyi rendőrfőnökséghez befáradni, ahol ügyében majd eljárnak. Miután a rendőrfőnök kérdéseire nem adott egyértelmű és világos választ, elhatározták személyi motozását, valamennyi poggyászának átvizsgálását. A gyakorlott rendőri tisztviselők ezúttal is alapos munkát végeztek, ami felettébb meglepő eredményre vezetett.

A salzburgi rendőrfőnökség Mecséry rendőrminiszterhez küldött jelentése szerint az Aiczek József névre szóló útlevéllel rendelkező egyén a vizsgálatok során bevallotta, hogy nem belgrádi egyetemi hallgató, hanem magyar, kaposvári illetőségű és valódi neve Kohn Adolf. Ennél többet nem volt hajlandó mondani az őt vallató nyomozóknak, a poggyásza átvizsgálása ellen is tiltakozott, kijelentette, hogy csak az erőszaknak enged. Az elfogott csomagjainak alapos átnézése és a személyi motozás viszont félreérthetetlen választ adott a nevezett személy kilétére, múltjára, utazásának céljára.

Találtak nála egy tárral ellátott revolvert, 460 aranyfrank készpénzt, némi osztrák és bajor pénzzel együtt, valamint kilétére utaló különböző igazolásokat. Az első iratot a kaposvári szolgabírói hivatal 1860. január 23-án állította ki Kohn Adolf kaposvári kereskedő nevére, aki 1838-ban született. A második irat egy Kapocsani Móric névre kiállított útlevél volt, 1861. június 7-i bukaresti kelettel. A harmadik iratot az anconai porosz konzul állította ki 1862. október 1-én, melyben, hivatkozva a budai Helytartótanács által 1861. február 14-én kiállított 303. számú lejárt útlevélre, utazási engedélyt ad Kohn Adolf magyarországi, kaposvári személy számára, hogy Milánó és Brescia érintésével hazatérhessen. A negyedik irat az olaszországi magyar légiótól származott, Balatony Adolf számvivő főtörzsőrmester nevére szólt és Senigalliában kelt 1864. április 26-án, melyben a nevezett számára 48 órai távozást engedélyeznek Mi-

35 A salzburgi pályaudvari rendőrség jelentése a salzburgi Polizei-Direktionhoz, Salzburg, 1864. május 1. Z. 973. (Uo.).

lánóba történő utazás céljából. Az iratot Benedicty József őrnagy, a légió huszárságának parancsnoka írta alá. Ugyanezen a napon már a milánói katonai parancsnokságon is láttamozták az iratot.[36]

A salzburgi rendőrfőnök végül is arra a következtetésre jutott: minden kétséget kizáróan bizonyított, hogy Aiczek, alias Kohn a magyar légióban szolgált. Ezt jelezte a nála talált teljes légionista ruházat is. Irataiból arra a megállapításra jutott, hogy a nevezett 1838-ban Kaposváron született, izraelita vallású, kereskedő, fia a Kaposváron élő Kohn Simon kereskedőnek és földbérlőnek. A salzburgi rendőrség, ha kissé hevenyészve és felületesen is, de átnézte a letartóztatott egyén különböző iratait és gazdag levelezését családjával, többek között Schwarz nevű sógorával, akihez táviratát is intézte. Teljes mértékben bizonyítást nyert, hogy a nevezett a magyar légióban Balatony név alatt szolgált, erre utalt több légióból származó irat. Ugyanekkor került a rendőrség kezére számos figyelemre méltó, a légióval kapcsolatos okmány, továbbá több iromány a légionisták nevével, számos fénykép, ugyancsak a légionisták nevével ellátva, melyek kétségtelen bizonyítékul szolgáltak a légióban eltöltött idejére nézve.[37]

A rendőrfőnök szükségesnek tartotta továbbá megjegyezni, hogy a rendelkezésére álló légionista jegyzékekben Kohn sem a saját, sem pedig a felvett neve alatt nem szerepel. Abban a tényben, hogy az osztrák rendőrség egy hazatérő magyar légionistát feltartóztat és vizsgálat alá von, az adott körülmények között semmi különös nem volt, az 1860-as évek második felében ez meglehetősen gyakori esetnek tekinthető. Ami az adott esetet a szokványostól kezdetben mégis megkülönböztette, az a hazájába tartó volt légionista visszatérésének felettébb különös módja, csomagjainak tartalma és az a merész kísérlet, hogy nemcsak letagadni kívánta a hatóságok előtt a légióban tett szolgálatait, de elleplezni igyekezett valódi személyét is. Továbbá ezen felül az ellenőrző szervek éberségét kijátszva kísérletet tett arra, hogy teljes légiós felszerelését, revolverével együtt, valamennyi jelentős légionista okmányát, levelezését is hazacsempéssze szülői otthonába. Az osztrák hatóságok ugyan bármennyire is óvakodtak a hazatérő emigránsoktól, különösen a volt légionistáktól, bármennyire is legszívesebben lakat alá tették volna őket, ehhez a fennálló rendelkezések értelmében csak az esetben folyamodhattak, ha nyilvánvalóan bizonyítottnak látszott, hogy a nevezett ellenséges szándékkal, további államellenes célokkal lépte át a határt, vagy ha bizonyítást nyert, hogy megelőzően az osztrák hadseregben teljesített szolgálatot és onnan dezertált.

Miután a rendőri nyomozás során kiderült, hogy Balatony alias Kohn esetében erről nem volt szó — előzőleg nem szolgált az osztrák hadseregben — további fogvatartásának csupán egyetlen oka lehetett, a tiltott határátlépés. Erre hivatkozva három napi elzárásra ítélték Salzburgban, melynek letöltése után rendőri kísérettel Bécsbe szállították, lefoglalt csomagjainak kíséretében.[38]

Az utóbbiak között volt található a légionista egyenruha és pisztoly mellett 44 légionista fényképe, továbbá néhány nevezetesebb emigráns politikus és külföldi személy arcképe.

A rézkarcok között volt található Kossuth Lajos, Mészáros Lázár, Szemere Bertalan, gróf Batthyány Lajos, Esterházy Pál mellett Deák Ferenc arcképe is. A fényképek között voltak Garibaldi, Mazzini, Kossuth, Viktor Emánuel,

36 A Polizei-Direktion Salzburg jelentése a Polizeiministerium elnökségéhez, Salzburg, 1864. május 1. No. 675. (St.A.Wien. In. Bür. 1864/4672.).

37 Uo.

38 A Polizei-Direktion Salzburg jelentése Carl Freiherr von Mecséry rendőrminiszterhez, Salzburg, 1864. május 4. No. 614. Pr. (Uo.); május 6. (Uo. No. 693. Pr.).; Kohn Adolf feljegyzése letartóztatásának körülményeiről. Salzburg. 1864. május 1. (Uo.)

Crouy—Chanel herceg és mások képmásai. Egyidejűleg Bécsbe került két napló, 87 magánlevél, valamint számos irat az olaszországi magyar légióval kapcsolatban.[39] Ez a gazdag dokumentáció, mely félreérthetetlenül rávilágított a letartóztatott személy egész múltjára, itáliai működésére, eleve értelmetlenné tett minden további hallgatást, tagadást, ami egyébként is indokolatlan lett volna, mivel a hazatért légionista felhagyott ellenzéki működésével és őszinte törekvéssel gondolt a hazai életbe történő beilleszkedésre.

Ha mégis felmerülhet valami kérdés, egynémely magyarázatra szoruló mozzanat ebben a leleplezéssel végződő ügyben, akkor az elsősorban a volt légionista kissé könnyelműnek tűnő, kellő óvatosságot talán nélkülöző hazatérési módja; az a tény, hogy hosszabb itáliai légionista szolgálata után szinte egyszerűen beleszaladt az osztrák rendőri közegek markába. Óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy ha már úgy is döntött, hogy végleg megszakítja a kapcsolatait a légióval és hazatér, miért tette ezt egyenruhával, revolverrel, számos, a légió belső életét, annak tagjait is az osztrák hatóságok előtt kompromittálható irattal, naplókkal, valamint gazdag levelezésével egyetemben? Vajon nem volt előzetesen tudomása arról, hogy a hazatérő volt légionistákkal szemben a hatóságok szigorú ellenőrzéssel járnak el és az utólagos megtorlások sem tartoztak a kivételek közé?

Megítélésünk szerint a hazatérőnek minderről tudomása volt, de ennek kivédése érdekében úgy vélte, nagyon is elégséges, ha titokban távozik a légióból és a hivatalos közegek megkerülésével kísérli meg a hazatérést. Illegalitását úgy vélte — és nem is egészen alaptalanul — fenntartani, hogy családi nevét a légióban nem fedte fel, az semmiféle hivatalos légiós iratban nem is fordult elő. Megelőzően hazáját teljesen szabályos okmányokkal, engedéllyel hagyta el, úticéljaként tanulmányai folytatását jelölve meg. Szüleit is ilyen értelemben tájékoztatta. Katonai kötelezettségek sem terhelték.

Nem egészen alaptalanul remélte tehát, hogy a légiónál eltöltött időszakáról hallgathat a hatóságok előtt. Miután szökött katona nem volt, hazáját sem illegálisan hagyta el, így ellene különösebb megtorlással aligha élhettek. Óvatosságból még azt is megtette, hogy Milánóból nem közvetlenül Velence irányában lépte át a határt. Először Svájcba utazott, majd onnan Bajorországba, Münchenbe. Így tehát kerülőúton — minden gyanút kizárva — kísérelte meg, hogy Salzburgon keresztül Bécsbe és onnan Kaposvárra utazzon. Mindennek figyelembe vételével a hazatérés megszervezését nem tekinthetjük meggondolatlan, elő nem készített lépésnek. A nevezett a hazatérés gondolatával feltehetően már megelőzően hosszabb időn keresztül foglalkozott. Erre mutat, hogy az anconai porosz konzultól már 1862 őszén olyan útiokmányt szerzett be, mely az esetleges hazautazását megkönnyítheti. Erre akkor, előttünk ismeretlen okok folytán, még nem került sor.[40] Úgy látszik, később már nem volt módja újabb hasonló útiokmány beszerzésére a lejárt helyett. Ez a körülmény késztette végül is arra, hogy felhasználja az Aiczek József névre szóló útlevelet, mely a légiónál a jogos tulajdonosa eltávozása után visszamaradt.

Feltehetően azzal is lehetett számolni, hogy a bajor—osztrák határon az átjutás veszélytelenebb, az ellenőrzés lazább, mint az olasz—osztrák határon. Mindezen körülmények figyelembe vétele teszi érthetőbbé, hogy a korántsem

39 A salzburgi rendőrfőnökség feljegyzése a Kohn Adolfnál talált kompromittáló iratokról és tárgyakról, Salzburg, 1864. május 3. Melléklete a Polizei-Direktion Salzburg 1864. máj. 4-i Mecséry rendőrminiszterhez intézett jelentésnek. No. 614. Pr. (Uo.)

40 A nevezett már 1862 folyamán elküldte az anconai porosz konzulnak a budai Helytartótanács által kiállított, de lejárt útlevelét meghosszabbítás céljából. Alessandriából ennek visszaküldését sürgette. 1862. október 1-én a porosz konzul egy kísérőlevéllel a szükséges okmányokat visszaküldte. Miután ezen iratok az eredeti családi névre szóltak azokat poste restante kérte és vette át. (Uo.)

veszélytelen hazatérési útra vállalkozó miért hozta magával légionista szolgálatának számos emlékét. Ha a hosszú évek alatt ki is ábrándult a légiós állapotokból, ha értelmetlennek is találta a további szolgálatot, mindebből még nem következett, hogy az Itáliában eltöltött idejének emlékei, ehhez kapcsolódó személyes tárgyai ne lettek volna különösen megbecsültek előtte. Mindezek egy reményekkel és nehézségekkel teli, de mindenképpen szárnyaló, vállalkozó fiatalság éveire emlékeztették, alapjában véve nemes célkitűzésekre, a hazaszeretet tettekben kifejezésre jutó időszakára. A hazatérő kisebb-nagyobb légionista emlékei immár ereklyévé merevedtek, melytől megválni semmiképpen sem akart. Annál sajnálatosabb, hogy letartóztatása következtében erre mégis rákényszerült, ámbár mint kiderült, nem véglegesen.

Ha a salzburgi rendőrségen a letartóztatott volt légionista inkább hallgatott és az útipoggyásza beszélt helyette, a bécsi rendőrfőnökségen már ennek fordítottja következett be: a részletes kihallgatás során teljes őszinteséggel és részletességgel előadta kijutását Itáliába, szólt ottani működéséről, majd hazatérésének körülményeiről.[41] Annak a veszélynek elhárítására, nehogy súlyosabb megtorlásban részesüljön, atyja Kaposvárról Bécsbe utazott, ahol anyagiakat nem kímélve mindent elkövetett fia kiszabadítására. Védőügyvédül felkérte dr. Mühlfeld birodalmi képviselőt, aki az elfogott érdekében személyesen is interveniált Mecséry rendőrminiszternél. Az aktív közbenjárás jelentékeny mértékben hozzájárult ahhoz, hogy ügyét a lehető leggyorsabban kivizsgálták. A bécsi rendőrfőnökségen Mayrhofer rendőrfőtanácsos által felvett részletes jegyzőkönyv messzemenően tanulságos, választ ad számos nyitott kérdésre, melyek Kunfy Adolf kiadott munkájából nem állapíthatók meg és az olasz forrásokból is csak részlegesen. Így a vallomásból kiderül, hogy a volt légionista 1860. október 4-én hagyta el Kaposvárt, azzal a szándékkal, hogy a kereskedelmi szakon képezze magát és önálló állást szerezzen. E célból utazott Triesztbe és a körülmények hatása alatt ott változtatott tervein. 1860. decemberében utazott Lloyd-gőzössel Anconába, ahol két hétig tartózkodott, főképpen Brettauer kereskedő társaságában. Itt jutott arra az elhatározásra, hogy a magyar légióba lép. Miután Brettauer vállalta, hogy a Kaposvárról érkező leveleket majd továbbítja hozzá a légióhoz, útnak indult. A szülők továbbra is úgy tudták, hogy Anconában dolgozik. Anconából először Torinóba utazott, ahová 1860. december 26-án érkezett meg. Első útja Türr István tábornokhoz vezetett, akinél már Balatony Adolf néven mutatkozott be. Ezen névváltozás okairól előadta, hogy ily módon kívánta szülei előtt is eltitkolni a magyar légióhoz történt csatlakozását, másrészt egy esetleges internálástól tartott, amelyet értesülései szerint gyakran alkalmaztak izraelita vallásúakkal szemben.

Érthetőnek látszik, hogy szülei előtt el akarta titkolni cselekedetét, hiszen nem sokkal annak előtte — még trieszti tartózkodása alatt — értesítette apja, hogy 1200 forint katonai adó lefizetésével mentesítette az osztrák katonai szolgálat alól. Ezek után egy osztrákellenes katonai testületbe lépése aligha nyerte volna el a szülői helyeslést. Elég tehát annyi, hogy olaszországi működését a szülőhelyére emlékeztető Balatony álnéven kezdte meg. Türrtől már e névre szóló ajánlólevelet kapott, mellyel felkereste az ugyancsak Torinóban tartózkodó Pulszky Ferencet, aki viszont a torinói questurára küldte a jelentkezőt. Ott állították ki Balatony Adolf névre szóló útiokmányait, mellyel először Genovába, majd onnan Nápolyba utazott tovább. Itt 1861. január 2-án jelentkezett Vetter Antal altábornagynál, a légió főfelügyelőjénél, aki tovább küldte Sréter Lajos ezredes dandárparancsnokhoz. Amit e vallomásból katonai szolgálatának

41 Kohn Adolf kihallgatási jegyzőkönyve, 1864. május. Melléklete a Polizei-Direktion in Wien Mecséry rendő miniszterhez intézett jelentésének. Wien, 1864. május 19. No. 2812. Pr. /1660. J. B. (St.A.Wien. In. Bür. 1864/4672.

természetéről megtudunk, az egyezik az olasz katonai források egykorú adataival és összhangban áll Kunfy Adolf több évtizeddel később kiadott munkájával is. E szerint ugyan a huszársághoz osztották be, de mindvégig irodali szolgálatot teljesített. Nápolyban az érkező önkéntesek fogadása tartozott feladatkörébe és 1861. április 5-éig Teleki Sándor ezredes alá volt rendelve. A továbbiakban hasonló beosztásban működött Nápolyban, Czirjék kapitány, majd Baross Miklós és Vavrek János százados mellett. Alessandriába kerülése után Scheiter György őrnagynak, a huszárság parancsnokának irodáján működött, vele együtt távozott tovább Senigalliába is 1863. április 11-én.[42]

A nevezett vallomásának azon részletei, melyekben a légióból történt távozásának okairól, indokairól szól, teljesen őszintének tekinthetők. Előadása a Földváry ezredes vezetése alá került légióban kialakult tűrhetetlen állapotokról, a légionistákkal szemben alkalmazott terrorról, a kilépni szándékozókkal szemben alkalmazott megtorlásokról, üldöztetésekről, összhangban áll mindazzal, amit a légió történetének e szakaszáról a rendelkezésre álló történeti források bizonyítanak. A magyar légió eredeti nemes célkitűzéseivel, Garibaldi alatt kiérlelődött feladatkörével ellentétes felhasználása, olasz rendfenntartó alakulatként való alkalmazása, a torinói kormányzat nagyon is ellentmondásos belpolitikai célkitűzései szolgálatába történő állítása érthető elégedetlenséget váltott ki a légionisták körében. A tiltakozások, szökések folyamata megállíthatatlanná vált, és ebbe az általános képbe illeszthető bele a szóban forgó dezertálás esete is. Mint a nevezett vallomásában hangsúlyozta, éppen az üldöztetésektől, megaláztatásoktól való rettegése — melynek oly sok légionista áldozatul esett — késztette arra, hogy körültekintően megszervezze titkos távozását a légióból és visszatérjen hazájába. Mindehhez kiegészítésképpen talán még annyit, hogy Milánóból levelet írt Benedicty őrnagynak, közölve elhatározását, hogy a légióhoz már nem tér vissza, és csak ezt követően hagyta el végleg Olaszországot.[43]

A bécsi rendőrfőnökségen felvett kihallgatás 1864. május 14-én végződött és annak anyagát felterjesztették Mecséry rendőrminiszterhez tudomásul vétel végett. A bécsi rendőrfőnökség azzal a következtetéssel zárta le az ügyet, hogy nem osztrák katonaszökevényről lévén szó, egyéb érdemleges vád a hazatért légionistával szemben nem emelhető. Ezek után a rendőrség az ott megjelent atyának szolgáltatta ki volt légionista fiát, hazájába történő átszállítás céljából, amire május 15-én este került sor.[44] Mint a hivatalos iratokból és a kiadott munkából kiderül, a rendőrség figyelő szemét továbbra sem vette le a hazatértről, egyelőre megtiltották, hogy Somogy megyét engedély nélkül elhagyhassa.[45] Ennek a békés jellegű internálásnak, enyhe megtorlásnak elviselése nem okozhatott különösebb gondot a sok tortúrán keresztül ment volt légionista számára, aki végül is elégedett lehetett, hogy kiszabadult a rendőrség fogságából. Sokkal nehezebben vette tudomásul, hogy szabadulásakor nem kapta vissza a még Salzburgban lefoglalt és Bécsbe szállított csomagjai tartalmának kényesebb, a légióval kapcsolatos részeit. Ez a körülmény feltehetően igen fájdalmas lehetett számára, mert egy héttel később, 1864. május 23-án tollat ragad, hogy legfelsőbb helyen kieszközölje a számára becses emlékek visszaszolgáltatását. Levelében, melyet Mayrhofer rendőrfőtanácsoshoz intézett, hangsúlyozza, hogy az elkobzott iratok között több naplófüzet található, melyek legbelsőbb gondolatairól, érzéseiről adnak hű képet, végigkísérik három és fél

42 Uo.
43 Uo.
44 A Polizei-Direktion in Wien jelentése Mecséry rendőrminiszternek, Wien, 1864. május 19. No. 2812. Pr./1600 J.B. (Uo.).
45 *Kunfy:* i. m. 89. o.

éves olaszországi tartózkodásának sokoldalú tapasztalatait. Nyomatékosan állítja, hogy ezek a teljesen egyéni emlékek „melyek végső soron egy eltékozolt hosszú időszak" termékei, számára roppantul drágák és féltettek, melyeknek visszaszolgáltatását kéri. Úgy látja, hogy kérésének teljesítése nem ütközik semmiféle magasabb államérdekbe, lévén azok személyes természetű anyagok. Hivatkozik arra a körülményre is, hogy mint „engedelmes alattvaló" tért haza és magánfeljegyzéseinek visszakérését indokoltnak látja. Még az ellen sem emelne kifogást, hogy ha esetleg találnának naplójában olyan természetű részleteket, melyek politikailag kifogásolhatók, azokat kiemelnék belőlük. Felveti azt a javaslatot is, hogy legalább egy másolatot kaphasson naplófüzeteiből.[46] A volt légionista kérése, bármennyire is érthető, mégis arra mutat, hogy viszonylag gyors kiszabadulásának eredményével nem volt megelégedve. Az illetékes bécsi körök nyilván meglepetéssel olvashatták a nevezett kérelmét, akinek az ügyben tanúsított kívánsága több merészséget, mint mérsékeltet árult el jelleméről. Az érdekelt tagadhatatlan szerencséjére Bécsben az ügyet adminisztratív kérdésként kezelték és a lefoglalt iratokat, naplókat, fényképeket átküldték Budára Pálffy Móric gróf, magyarországi helytartónak, belátására bízva annak eldöntését, hogy az iratokból mit tart alkalmasnak a visszaadásra.[47]

A budai Helytartótanács nem sietett a kérés eldöntésével, amit az is bizonyít, hogy a kérelmező 1864. augusztus 7-én ismételten írt Bécsbe, iratainak és egyéb tárgyainak visszaszolgáltatása érdekében. A rendőrminisztérium, úgy látszik, végleg pontot kívánt tenni az ügyre, mert már augusztus 14-én tovább küldte a kérelmező levelét Pálffy Móric grófnak.[48] Tekintettel arra, hogy a visszakért tárgyak között említés történt az elkobzott revolverről is, ez ügyben a rendőrminisztérium a bécsi rendőrfőnökségtől kért információt, egyben utasítva azt, hogy feltétlenül válaszoljanak a nevezett első — május 23-i — levelére, közölve, hogy valamennyi elkobzott iratát és tárgyát már a Helytartótanácshoz továbbították Budára[49] Úgy látszik Pálffy helytartó megelégelte a Kaposvárról és Bécsből egyaránt származó sürgetéseket és úgy döntött, hogy a lefoglalt iratok és tárgyak egy részét visszaszolgáltatja. Arról nincs pontos tudomásunk, hogy végül is mit adtak ki, de annyit maga Kunfy Adolf is említ könyvében, hogy iratainak egy részét valóban visszakapta.[50] Nagyon is valószínűsíthető, hogy magánlevelezése mellett a légióra vonatkozó számos dokumentumot visszakapott, köztük a légiós önkéntesek megelőzően már említett listáit is. Mindennek bizonyítékait elsősorban abban találhatjuk meg, hogy a szerző munkájában a légióból származó eredeti dokumentumokat bőségesen felhasznált és ennek alapján tette közzé az önkéntesekre vonatkozó névsorát is. Figyelemre méltó forrástörténeti adalékként említhető meg, hogy az eredetileg lefoglalt, utólag kiadott dokumentumok egy része, köztük az önkéntesek névsora, 1940-ben került az akkori Hadilevéltár birtokába.[51]

Annak ellenére, hogy az előadottak alapján kétségtelenül bizonyított a Balatony—Kohn—Kunfy nevek egy személyre vonatkozó azonossága, mégsem tekinthetünk el annak megválaszolásától, hogy végül is az 1910-ben megjelent munka szerzője valódi, avagy írói álnevet használt-e? A rendelkezésre álló adatok tanúsága szerint amikor a légió történetére vonatkozó munka megjelent, a

46 Kohn Adolf folyamodványa Mayrhofer rendőrfőtanácsoshoz, Kaposvár, 1864. május 23. Melléklete a Polizei-Direktion in Wien Mecséry rendőrminiszterhez intézett jelentésének, Wien, 1864. május 27. (No. 3129. Pr.) 1758. J. B. (St.A.Wien. In. Bür. 1864/4672.)

47 Mecséry rendőrminiszter gróf Pálffy Móricnak, a magyarországi Helytartótanács vezetőjének, Wien, 1864. június 30. No. 5669. BM. (Uo.)

48 Mecséry rendőrminiszter gróf Pálffy Móricnak, Wien, 1864. augusztus 14. No. 8618. BM. (Uo.)

49 Mecséry rendőrminiszter utasítása a Polizei-Direktion in Wien számára, Wien, 1864. augusztus 14. 8618. BM. (Uo.)

50 *Kunfy:* i. m. 89. o.

51 HL Az olaszországi magyar légió iratai. 1860—1862. 229/19/1—2. sz.

szerző családi neve már Kunfy volt. Ugyanis apja közvetlenül a kiegyezés után adta be névmagyarosítási kérelmét, melyet 1868-ban engedélyeztek.[52]

A további több mint négy évtizedre vonatkozólag utalásként álljanak itt a szerző munkájában írt sorai: „Hogy Olaszországból hazajöttem, azóta a gazdálkodás és egyéb dolgaim minden időmet elfoglalták, most azonban, hogy nyugalomba vonultam és ráérek, elhatároztam, hogy megírom a légióról mindazt, amit tudok és amiről jegyzeteim vannak." Majd másutt szerényen jegyzi meg, hogy „Az én néhány lapnyi jegyzetem sem összefüggő történet. De adataival talán némi szolgálatot fog tenni annak az avatott historikusnak, aki egykor e dicső vállalat történetét meg fogja írni."[53] Valóban, azok az évtizedek, melyek Olaszországból történt hazatérését követték, aligha adhattak lehetőséget számára az írásra, emlékeinek feldolgozására. Szüleinek szilárd vagyoni helyzete ugyan megkönnyítette élete további alapjainak lerakását, de önmagában ez a tény még korántsem nyújt teljes magyarázatot a volt légionista kiegyezést követő sorsának, életpályájának alakulására.[54]

A Somogy megyére vonatkozó monográfiák tanúsága szerint a Kunfy-család a megye egyik legtekintélyesebb földbirtokosai közé emelkedett. Az orci, de még inkább a somogyturi Kunfy-birtokok mintagazdaságnak számítottak, ahol a legfejlettebb mezőgazdasági technikát alkalmazták.[55] Röviddel a kiegyezés után megházasodott. Kunfy Adolfnak négy gyermeke született. Közöttük a legidősebb a későbbi országos hírű festőművész dr. Kunfy Lajos, aki a somogytúri birtokot örökölte és itt is rendezte be műtermét.[56] Még az idős Kunfy Adolf életében további előrelépés történt a társadalmi ranglétrán, ugyanis 1912-ben feleségével és négy gyermekével együtt elnyerte a nemességet és egyidejűleg a somogytúri Kunffy név használatára vonatkozó jogot.[57]

Ennyit egy nevezetes, hadtörténeti vonatkozásokban gazdag munka szerzőjének küzdelmekben, páratlan kalandokban bővelkedő és a kiegyezés korára mindenesetre jellemző pályafutásának részleteiről. Aligha kételkedhetünk abban, hogy Kunfy Adolf korának sokoldalú, érdeklődő, külföldet járt, hazafias szellemű tagja volt, aki fiatalságának hevességével, kíváncsiságával és nagy lendületével vetette bele magát egy reményeket keltő társadalmi forgatagba, az olaszországi magyar légió küzdelmeibe, melynek megtorpanása után, sokakkal együtt kiábrándulva, de egyidejűleg emlékeihez hűen ragaszkodva, nem kisebb energiával vetette bele magát a mindennapok anyagiakat gyarapító vállalkozásaiba is. Élete tükörképe a 48-as forradalomból a konszolidációba átnövő, átalakulásokban, ellentmondásokban gazdag hazai és európai világnak.

52 Kohn Simon és fia Kaposvár, a BM 7561/68. sz. engedélyével a *Kunfi* név viselésére lett jogosult. (Századunk névváltoztatásai. 1800—1893. Budapest, 1895. 143. o.).

53 *Kunfy:* i. m. 4. és 89. o.

54 Kunfy Adolfra és családjára vonatkozó anyakönyvi adatok alapján megállapítható, hogy az olaszországi magyar légió személyi adattárában szereplő adatok több tekintetben tévesek. (Vö. 30. jegyzet). A valóságos adatok egyeznek a születési helyre, annak idejére. Egyébként Balatony Adolf apja Kohn Simon, aki 1816-ban született Komárom megyében Kömlődön, anyja neve pedig Spiczer Júlia. Kettőjük házasságából született Balatonfőkajáron Adolf 1838-ban és Katalin 1842-ben. Az utóbbi 1860-ban ment férjhez a kaposvári Schwartz Lipóthoz, akihez Salzburgból közbenjárást kérő táviratát intézte a hazatérő légionista.

55 Vö. Somogy vármegye. (Szerk: Csánki Dezső) Budapest. É. n.; Somogy megye adattára. (Szerk.: Zsadányi Oszkár) Pécs, 1937.

56 Kunfy Adolf felesége Hochsinger Hermin. Gyermekei közül Lajos 1869. szeptember 2-án Orciban, Károly 1871. június 19-én, Emma 1872. szeptember 30-án, József 1876. május 15-én született Kaposváron.

57 A Királyi Könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly király által 1867-től 1919-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címek jegyzéke. (Szerkesztette és kiadja dr. Gerő József) Budapest, 1940. 119. o.: Bécs, 1912. január 25. LXXII. 665. sz.

SZEMLE

DR. PATAKI ISTVÁN—STERL ISTVÁN

NEGYEDSZÁZAD A SZOCIALIZMUS ÉS A BÉKE SZOLGÁLATÁBAN

(Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1980. 264 o., 14 t.)

A huszonöt éves fennállását ünneplő Varsói Szerződés tiszteletére megjelent kötet reprezentatív kiadvány, erről árulkodik nemcsak a szép szedés, a tetszetős külalak, de a rendkívül gyors átfutási idő is, (a szerzők az 1979 decemberi eseményeket is tárgyalják a kötetben).

A könyv célja egyrészt, hogy áttekintést adjon a Varsói Szerződést létre hívó körülményekről, bemutassa szervezetét és felépítését, valamint röviden összefoglalja a Varsói Szerződés történetét, másrészt, hogy egy jól válogatott gazdag dokumentumanyag közzétételével lehetőséget nyújtson az olvasónak az önálló történeti áttekintésre. Ezt a két nagy részt egészíti ki az időrendi táblázat és a képmelléklet.

Egy rövid bevezető fejezet után, amely a Varsói Szerződés tagállamainak internacionalista hagyományait eleveníti fel (elsősorban a fiatal szovjethatalom, valamint a Spanyol Köztársaság védelme nyújt szép példákat erre az együttműködésre), a könyv bemutatja azt az utat, amely a második világháború antifasiszta egységétől a szélsőséges konfrontációhoz vezetett Európa nyugati és keleti része között. Tömören és világosan mutatják be a szerzők a hidegháború legfontosabb állomásait, kezdve Churchill híres fultoni beszédével (1946. március) a NATO megalakításán keresztül a koreai háborúig és végül a Varsói Szerződés megalakulását közvetlenül kiváltó eseményig: az NSZK-nak a NATO-ba való felvételéig. Felsorolja a kötet azokat a kezdeményezéseket is, amelyeket a Szovjetunió tett a békéért és a leszerelésért. Kétségtelenül nyert volna azonban a könyv azáltal, ha ebben a fejezetben is olyan árnyalt, a helyzet bonyolultságát olyan pontosan követő elemzést adna, mint a továbbiakban.

Ezután a szerzők ismertetik a Varsói Szerződés nemzetközi jogi státuszát. A Varsói Barátsági, Együttműködési és Kölcsönös Segélynyújtási Szerződés minden tekintetben megfelel az ENSZ alapokmányában foglalt normáknak (ellentétben a NATO-val). Az ENSZ alapokmányának 52. paragrafusa ugyanis megengedi a regionális elven szerveződő szövetségeket, amelyeknek céljai összhangban vannak az ENSZ általános céljaival — a béke megőrzésével. A Varsói Szerződés pedig kizárólag európai államokból áll és kizárólag Európára korlátozódik tevékenysége is, míg pl. a NATO-nak tagja Kanada és az USA is, amelyeket egy óceán választ el európai szövetségeseitől és ez földrajzi értelemben aligha nevezhető egyetlen régiónak. Céljait tekintve pedig a Varsói Szerződés alapdokumentuma kimondja, hogy a szövetség automatikusan feloszlik, amint sikerül megteremteni az európai kollektív biztonsági rendszert és a NATO is feloszlik.

A következőkben, mintegy 18 oldalon a szerzők összefoglalják a Varsói Szerződés tevékenységét a nemzetközi politikában, a haditechnika fejlesztésében és egységesítésében stb., s ebbe a történeti áttekintésbe ágyazzák bele a Varsói Szerződés szervezeti kiépülését is. Ennek a roppant nehéz feladatnak — ilyen mennyiségű ismeretet és adatot felhalmozni ilyen rövid terjedelemben — a szerzők végeredményben eleget tettek. Dicséretre méltóan érvényesítik a történetiség elvét, amikor együtt tárgyalják a szervezeti felépítést és ennek kialakulását a Varsói Szerződés általános tevékenységével. Kétségtelen, hogy a figyelmes olvasó világos képet kaphat ennek alapján mindkét területről. Ugyanakkor nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy a könyv eme részének olvasása valóban *figyelmes* olvasót

igényel, ez pedig nincs teljes összhangban a kiadvány jellegével (nagyon kevés jegyzettel jelent meg a kötet és szemmel láthatóan elsőrendű feladatának a nagyközönség tájékoztatását tekinti). Éppen azért, mivel nem csak szakmai közönséghez szólnak a szerzők, célszerűbb lett volna, ha különválasztják a szervezeti kiépülés történetét az általános történeti fejezettől. Ha azonban ezt az igényesebb formát választották, akkor célszerűbb lett volna, ha legalább azt az ábrát, amelyen sematikusan feltüntették a Varsói Szerződés szervezeti kereteit, nem a képmelléklet elejére, hanem a fejezet végére teszik, hogy segítse a szöveg megértését és rendszerezését. A tartalomjegyzékbe azonban mindenképpen helyes lett volna felvenni, mert így ezt a nyilvánvalóan segédlet jellegű ábrát gyakorlatilag csak véletlenül lehet megtalálni.

Ennek a tömörségnek megvan az a hátránya is, hogy esetleg alapvető jelentőségű tények is elkerülik az olvasó figyelmét. Így pl. ki lehetett volna emelni és nem csak egy mondat erejéig említeni azt a hatvanas évek végén hozott döntést, miszerint a Varsói Szerződés áttér a többségi szavazásról az egyhangú szavazás elvére, mivel ez voltaképpen azt jelenti, hogy a Varsói Szerződés államok feletti szervezetből államok közötti szervezetté változott.

A harmadik fejezet, amelynek címe: A Varsói Szerződés szervezete a békéért és a biztonságért, a könyv elemző részének kb. a fele.

Az utolsó évtized kétségtelenül mint az enyhülés korszaka fog bekerülni a történelembe. A hetvenes évek legfontosabb politikai tartalma az volt, hogy az addig mereven szemben álló két tábor elkezdett egymással tárgyalni, kereskedni, kultúrát cserélni. Ennek az egész Európa számára áldásos folyamatnak a katonai enyhülés volt a feltétele és az alapja. Törvényszerű tehát, hogy egy olyan könyv, amely a Varsói Szerződés történetét tekinti át, éppen ennek az időszaknak szentelje terjedelmének legnagyobb részét, mivel a Varsói Szerződés legfontosabb feladata éppen az enyhülés erősítése. Történelmi ritkaságnak számít, hogy egy olyan kiadvány, amelyet egy katonai koalíció egy tagállama ad ki a koalíció jubileumára, nem elsősorban a koalíció ütőképességét hangsúlyozza, nem a szemben álló koalíció veszélyességét és támadó szándékait mutatja be a legnagyobb gondossággal, hanem azt a fejezetet állítja művének középpontjába, ahol a koalíció békéért és biztonságért folytatott tevékenységét elemzi.

Nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is ez a legjelentékenyebb fejezete a kötetnek. Mind a felvázolt kép áttekinthetősége, mind az ábrázolás árnyaltsága tekintetében felülmúlja az előző fejezetet, és úgy vélem, minden igényt kielégít.

Az általános enyhülést mintegy egy évtizeddel megelőzte a katonai enyhülés kezdete. A két nukleáris nagyhatalom először az egész emberiség érdekében jutott el a tárgyalóasztalhoz, ennek eredménye volt az ún. Atomcsend-egyezmény (1963. augusztus 5.), amely csak a föld alatti atomrobbantásokat engedélyezi az aláíró országok számára. Ennek az egyezménynek a környezetvédelmi jelentősége is felmérhetetlen. A következő fontos állomás az 1965. november 19-i ENSZ-határozat, amely Atomsorompó-szerződés néven vonult be a történelembe. A tulajdonképpeni enyhülés azonban csak a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején kezdődött meg. A két szemben álló koalíció kinyilvánította készségét a nemzetközi problémák együttműködés útján való rendezésére. A kezdeményező a Varsói Szerződés volt; az 1969. március 17-én Budapesten megtartott tanácskozáson felhívást adtak ki az összeurópai értekezlet megtartására. Erre a felhívásra válaszul született meg a NATO nyilatkozata, amely szintén állást foglalt a tárgyalások mellett (1970. május, Róma). Ezzel kezdetét vette az a többoldalú tárgyalássorozat, amely nagymértékben hozzájárult a kölcsönös bizalom légkörének kialakításához. A tárgyalások több céllal folytak és folynak, a Varsói Szerződést közvetlenül természetesen a katonai jellegű tárgyalások érintik. Ezek is több tárgyban és több szinten folynak. Első helyen kell megemlíteni az európai államfők konferenciáját (1975. augusztus 1.), amely az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet harmadik szakasza volt. A Helsinki Értekezlet jelentőségét és tartalmát felesleges ismertetni, hiszen ez napjaink egyik meghatározó politikai tényezője.

Hasonló jelentőségű a SALT tárgyalássorozat, amelyből kettő már befejeződött, bár a SALT II-szerződés ratifikálására még várni kell.

Az előző kettőnél kisebb sikerrel folynak Bécsben a Közép-Európai Haderőcsökkentési Tárgyalások; a probléma bonyolultsága miatt itt az tekinthető eredménynek, hogy a tárgyalások már lassan hét éve folynak — és nem szakadtak meg.

Ezeknek a tárgyalássorozatoknak a részletes és pontos leírása azok számára is hasznos és tanulságos olvasmány, akik a napi sajtóból rendszeresen nyomon követik a nemzetközi politika eseményeit. Ebben a fejezetben a szerzők kitérnek az

enyhülésellenes erők tevékenységének ismertetésére is. Itt nemcsak az Egyesült Államokban mutatkozó tendenciákra hívják fel a figyelmet, hanem a Kínai Népköztársaság politikájára is, amelyről megállapítják, hogy az egyetlen olyan külpolitika, amely a háború elkerülhetetlenségét hirdeti. A Varsói Szerződés, bár európai szervezet, mégsem hagyhatja figyelmen kívül azt a háborús veszélyt, amelyet Kína jelent (gondoljunk pl. a Vietnam elleni agresszióra).

A könyv negyedik, s egyben utolsó fejezete rövid áttekintést ad a szervezethez tartozó tagállamok fegyveres erőiről. A könyv jellegéből következően az egyes hadseregek leírása nélkülözi a túlságos egyénítést, kizárólag a koalíció egészének szempontjából adódó különbségek vannak kidomborítva. Ez elsősorban katonaföldrajzi különbségeket jelent, ami azonban olyannyira naprakész, hogy Bulgária stratégiai helyzetének leírásánál még a legutóbbi iráni eseményeket is említi. Kétségtelen azonban, hogy az a megszorítás, amely a tartalomból fakad nem engedi meg, hogy a jellemzések színesek és egyéniek legyenek. Az igazság az, hogy néhány adat kivételével a hadseregek jellemzése helyettesíthető lenne egymással. Talán ki lehetett volna térni például a katonai nevelés történelmi példaképeire, vagyis olyan területekre, amelyek jobban kötődnek a nemzeti tradíciókhoz. Meglepő azonban, hogy a könyv végén lévő fényképmellékletből kimaradt az egyes tagországok hadseregeinek egyenruhája.

Mindezzel együtt a kötet hasznos és érdekes olvasmány mindazok számára, akik a legutolsó évek és évtizedek története iránt érdeklődnek.

Oláh Zsigmond

HERENCSÁR LAJOS

KÉT FRONT KÖZÖTT

(Kossuth Könyvkiadó—Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1980. 292. o.)

Herencsár Lajos könyve műfaját tekintve visszaemlékezés. Egy szlovákiai faluból, Peredről (ma Tešedikovo) elindult gazdasági cseléd életútjának „történelmi ívét" mutatja be. A szerző szépírói érzékkel, a visszaemlékezésekben is ritka szép stílusban, ízes magyarsággal, megkapó tájleírásokkal és ugyanakkor egy krónikás tárgyilagosságával eleveníti fel élete eseményeit. Olyan meggyőző erővel, hogy élményei túllépik a magánélet határait és az olvasók többsége — nem csak kortársai! — vele együtt „éli át" a történéseket, az ifjúkor útkeresését, bizonytalanságát éppúgy, mint a történelem sodrásában választ elé állított felnőtt döntéseit.

A szerző nem szociológus. Könyvéből mégis sok szociológiai munkánál tisztábban, és mélyebben ismerhetjük meg az 1930-as évek Csehszlovákiáját jellemző társadalmi összefüggéseket, politikai mozgalmakat, a „nagy politika" visszatükröződését egy nemzetiségi vidék, egy falu lakóinak életében és gondolatvilágában. Ezzel a háttérrajzzal számol be az 1938-as „visszacsatolás" tudati és érzelmi hatásáról, a szlovákiai magyarság kezdeti örömérről és a horthysta megszállás megismeréséből fakadó csalódásáról, a társadalmi függés egy új félelemérzetének kialakulásáról.

Herencsár Lajost az állampolgári kötelesség tudata hatja át, amikor behívót kap a Horthy-hadseregbe. Gondolatait és érzéseit azok az áttételes, de alapvetően pozitív tapasztalatok vezérlik, melyek a Csehszlovák Köztársaság hadseregében szolgált fivérétől származtak. Fogadtatása a hadseregben azonban megrendíti jóhiszeműségét. Érthetetlen számára, miért kell neki, a felvidékinek „bizonyítania" magyar hazafiságát. A sűrűsödő tapasztalatok alapján reálisan és *belülről* képes ítéletet mondani a magyar ellenforradalmi rendszer hadseregében uralkodó állapotokról. Elkerüli a kézenfekvő lehetőséget, hogy elítélő jelzőkre bízza a bakák kiszolgáltatottságának, az embertelen bánásmódnak a leleplezését.

A szerző 1942 februárjában, a 22. gyalogezred II. zászlóalja 6. századának bakájaként készül fel a harctéri feladatokra és a 2. magyar hadsereggel kerül ki a keleti arcvonalra. Mit él át? Hosszú meneteléseket, rövid pihenőket, riadó-

megtorpanásokat, partizánellenes rohamokat partizánveszély nélkül, nagy támadásokat, mikor a magyar tüzérség a magyar gyalogosokra zúdítja gyilkos tüzét — minderről az emberek tragikus helyzetekben megnyilvánuló ösztönös iróniájával számol be, tolmácsolva sok ezer magyar katona érzéseit is. Ebben a helyzetben teszi fel a kérdést: mit keres itt, orosz földön? És az egész helyzetkép, az újra átélés bizonysága erősíti, hogy valóban ott, a hevenyészett lövészárok sáros földjét markolászva is feltette a kérdést, nemcsak írás közben 1980-ban!

Míg a horthysta napiparancsok hősi halottakról szólnak, a szent küldetésről, Európa megvédéséről, Herencsár Lajos azt látja, hogy körülötte értelmetlenül pusztulnak az emberek, nemzedéke színe-virága. Tapasztalja, hogy az ukrán és az orosz emberek éppen olyanok, mint ő, mint a perediek többsége és jogos a gyűlöletük a betolakodók iránt. A szovjet emberek, a szovjet katonák valóban az otthonukat védik, hazai földön, hősi elszántsággal szállnak szembe az agresszorokkal — köztük a horthysta csapatokkal is.

A 2. magyar hadsereg történetéről, doni felvonulásáról és vereségéről már sok írás jelent meg. Herencsár Lajos újat és forrásértékűt abban ad, hogy egy közkatona tapasztalásait írja le, és egy raj sorsában, mint csepp a tengerben, a 2. magyar hadsereg egész állapota tükröződik vissza. Így mutatja be a horthysta katonapolitikát, hadvezetést „alulnézetben".

1942 augusztusában élete nagy fordulata következik be. Alegységét ismét harcba vetik és ennek során légnyomás éri a szerzőt. A senki földjén tér magához és elindul „előre", ahol a szovjet arcvonalat sejti. Találkozik a szovjet katonákkal, akik barátságosan nézegetik, a lakosokkal, akik enni és inni adnak a hadifogolynak. Közben kézről kézre adva kísérik hátra. Ez a hátra azonban nem mélységi távolodás az arcvonaltól, hanem párhuzamos haladást jelent azzal, a Don folyó túlsó partja mentén. Találkozik Illés Bélával és észre sem veszi, már újra „szolgál", sajátjának érzett és vallott ügy érdekében. Röplapokat ír, hangosbemondón szól volt katonatársaihoz, üzen a peredieknek, a rajbélieknek, hogy él, átjutott a „túlsó" oldalra és kövessék példáját. Megható tény, hogy egy hét múlva Csernyik László cipész, rajbéli társa éppen a Herencsár által írott röplappal a zsebében jött át a szovjet csapatokhoz.

Találó a könyv címe. Valóban két front, azaz két arcvonal között, a „senki szigetén" végezte politikai felvilágosító tevékenységét számos magyar frontpropagandista, közöttük Herencsár Lajos is. Szemben velük azok a magyar katonák lapultak a lövészárkokban, akiket igazságtalan ügyért hajszolt az ellenforradalmi rendszer a harctérre. Katonák, akiknek a többsége tudatilag és érzelmileg is „két front között" élt, különösen 1943—1944-ben. Még erősen tartották őket a nacionalizmus, a sovinizmus, a szovjetellenesség által táplált hamis nemzeti tudat bilincsei, ám a keserű tapasztalások mindinkább mélyítették bennük a kételyeket is. És senki jobban náluk nem ismerhette a hamis eszmék bénító erejét, mint azok a frontpropagandisták, akik nemrégen még maguk is „odaát" voltak. Ezért tudta Herencsár Lajos is oly meggyőzően, őszintén és egyszerű szavakkal leírni, vagy elmondani önmaga ébredését és az igazság felismerését.

Ez a könyv forrásértékű ismereteket nyújt a történészeknek is, főként a magyar antifasiszta hadifogolymozgalom belső világáról, azokról a parázs vitákról, személyes politikai ellentétekről, melyek számos kérdésben megnyilvánultak a krasznogorszki táborban és másutt. Értékes adalékokkal gazdagítja ismereteinket az antifasiszta iskolákról. Megelevenedik és testet ölt az ismert életrajzi adat: antifasiszta iskolát végzett X. Y. Krasznogorszkban vagy másutt. Herencsár ezt is *belülről* ismerteti meg az olvasóval. Bemutatja az iskolát, az ott zajló életet, a kibontakozó eszmei-politikai vitákat, a magyar nép történelmének osztályszempontú értékelését, az egész légkört, amely a többségükben politikailag is a túloldalról érkezett hadifoglyokat eszmeileg-emberileg formálta.

Emberi oldaláról mutatja be és gazdagítja az olvasó ismereteit a frontpropaganda-munkáról is. 1944. április 7-én, több társával együtt Herencsár Lajos Moszkvába, majd egyenesen az arcvonalra kerül. Előbb az 1. Ukrán Front parancsnokságán, majd a 7. ezred 2. zászlóalj arcvonalszakaszán, Bogdanov felderítő százados mellett dolgozik. „Vele szemben" az 1. magyar hadsereg katonái, közöttük sok ismerőse, állanak. A szerző a senki szigetén, sokszor golyózáporban szól hozzájuk, igaz és őszinte szóval beszél arról a hazafiságról, amely valóban a nemzet, a nép érdekeit szolgálja.

Herencsár Lajos egyike azoknak a magyaroknak, akik a szovjet hadsereg Magyarországra érkezése előtt tájékoztatókat tartottak a szovjet alegységparancsnokok részére, ismertették velük a magyar történelmet, szabadságharcos hagyományainkat, a magyar népszokásokat, sőt, a szerző az egyik egységnél még magyar nyelvtanfolyamot is vezetett.

A „Két front között" című könyv kiemelkedik műfaj-társai sorából, társadal-

mi küldetést teljesít. Hozzájárul ahhoz, hogy jobban, mélyebben megismerjük a második világháború alatti szovjet—magyar emberi kapcsolatokat, megértsük azokat a körülményeket és problémákat, melyek befolyással voltak a magyar frontpropagandisták munkájára, akik szovjet, lengyel, csehszlovák és magyar földön a politikai meggyőzés, az erkölcsi nevelés békés eszközeivel és módszereivel vették ki a részüket a fasizmussal vívott élet-halál küzdelemből.

Herencsár Lajos könyve méltán váltotta ki a társadalmi érdeklődést és elismerést. Munkája értékei vitathatatlanok és nem halványítják azok a pontatlanságok, tévedések sem, melyeket gondosabb szerkesztői és lektori odafigyeléssel el lehetett volna kerülni.

Godó Ágnes

FEGYVERREL A HAZÁÉRT
Magyar ellenállási és partizánharcok a második világháború idején

(Kossuth Könyvkiadó—Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1980. 295 o.)

A magyar ellenállási és partizánharcok irodalma felszabadulásunk 35 éves jubileuma tiszteletére jól szerkesztett, jelentős tudományos művel gazdagodott. A Magyar Partizán Szövetség és a könyv szerkesztői (Dombrádi Lóránd és Nagy Gábor) a munkával több célt kívántak megvalósítani: egyrészt az újabb kutatási eredményeket is felhasználva szintézist adni a téma iránt érdeklődő olvasóknak és a kutatóknak, másrészt segíteni a pedagógusok hazafias-nevelő munkáját, a történelemtanítást és a helytörténeti kutatásokat.

A könyv tíz tanulmányt tartalmaz. Ezek átfogó képet adnak a fasizmus ellen küzdő magyar ellenálló csoportok, a különböző partizánegységek történetéről, bemutatják hol és hogyan küzdöttek magyarok saját hazájukban és Európa számos országában a népek szabadságáért, s hogy miért nem volt lehetőség nagyobb méretű fegyveres ellenállás szervezésére akkor, amikor a fasizmussal szemben álló haladó gondolkodású emberek Európa szinte minden leigázott országában, sokszor még reménytelennek látszó helyzetekben is, fegyverrel harcoltak a fasiszta megszállók ellen.

A könyv megérteti, hogy a hivatalos politikai frázisok hogyan mérgezték meg a közgondolkodást, a Csonka-Magyarországot sirató „büsmagyarok" miért kiáltották ki messiásnak az országgyarapító vezért, s a nemzet „talajgyökereit" pusztítóknak azokat, akik a marxizmus eszméivel felvértezve világosan látták a népek szabadságának útját. A leghaladóbb polgári rétegek még az utolsó órákban is vonakodtak a Vörös Hadsereggel való együttműködéstől, féltették hazájuk évszázadokkal elmaradott feudális rendjét. A Kommunisták Magyarországi Pártja, a Békepárt és az általa vezetett erők voltak csak képesek szervezetten, határozottan és a végcél ismeretében az élet-halálharc vezetésére.

A könyv előszavában *Fehér Lajos* hangsúlyozza, hogy „a magyar partizánok harca — létszámukat tekintve — idehaza és külföldön katonai értelemben nem volt nagy jelentőségű. Politikai-erkölcsi szempontból számunkra mégis nagy értékű." Horthy fasiszta rendszere, amelylyel szemben az ellenállók hazai kisszámú, de elszánt csoportja küzdött, antidemokratikus, elnyomó, jól megszervezett, kegyetlen rendszer volt. A magyarországi ellenállás következetes harcosai a kommunista párt kipróbált tagjai voltak, akik készek voltak életüket is áldozni az igazságos harc győzelméért. A magyar antifasiszta mozgalom egyik sajátos vonása, hogy a külföldi országokban küzdő magyar fegyveres antifasiszták száma — mintegy nyolcezer fő — felülmúlta az itthoni partizánmozgalomban részt vevők számát. A hadtörténészek adatai alapján Magyarország akkori területén 38 különböző erejű és jellegű partizáncsoport működött. A résztvevők száma kb. 6000—6500 fő volt. Az eddig megjelent számos munka után a most megjelent tanulmánykötet mondja ki először azt a fontos megállapítást, hogy a passzív népi ellenállásnak is megvolt a maga történelmi jelentősége és szerepe magyar földön. Hatása a háború befejező szakaszában sokkal nagyobb volt, mint ahogy eddig azt elismertük.

Pintér István történész „A magyar kommunisták szerepe a fegyveres ellenállás előkészítésében és megszervezésében" című tanulmányában az ellenállási mozgalom mozgatóerőit, nemzeti és internacionalista jellegét vizsgálja. Magyarországon fegyveres ellenállásra csak akkor kerülhetett sor, amikor az ellenállás egyéb formáiban már kibontakozott a nemzeti összefogás. A Magyar Front zászlóbontását antifasiszta demonstrációk követték és az 1942. március 15-i tüntetéstől kezdve egyre határozottabban és aktívabban hatottak az ellenállás irányában. A párt mindent megtett a fegyveres ellenállás kibontakoztatása érdekében, de ennek tényleges feltételei csak 1944-re értek meg. Az 1944. március 19-i német megszállás után a kommunisták széles nemzeti front megteremtését tűzték ki célul, és egyidejűleg sürgették a fegyveres harc megkezdését is.

Gazsi József „Antifasiszta ellenállás és felkelés Magyarországon" címmel a kommunista párt által kezdeményezett és szervezett ellenállást mutatja be a háború kitörésétől kezdve. Jóllehet a Vezérkari Főnökség hírhedt hadbíróságának tömegesen hozott halálos ítéletei elsősorban a kommunisták sorait gyengítették, az antifasiszta mozgalmat felszámolni mégsem tudták. A német megszállás még jobban nehezítette, de elkeseredettebbé is tette a fasiszták elleni harcot. Az SS, a Gestapo és a biztonsági szolgálat egymással versenyezve indított hajtóvadászatot a hazafiak ellen. Az elesettek, lebukottak helyét azonban mások foglalták el és folytatták a küzdelmet a fasiszták ellen.

A Marót csoport által felrobbantott Gömbös-szobor jeladás volt a fasizmus elleni fegyveres harc megindítására. A nyilasok Városi Színházban tartott nagygyűlésének szétrobbantása után egymást érték a fegyveres támadások az SS és a Wehrmacht magyarországi vezetői ellen. Aktivizálódtak a KP által szervezett Győrffy- és Eötvös-kollégista ellenálló csoportok. A budapesti partizáncsoportok és a Kisegítő Karhatalmi Alakulatok (KISKA-egységek) antifasisztái több harcfeladatot is hajtottak végre. Ezek legnagyobb értéke természetesen nem lehetett a magyarországi hadműveletek befolyásolása, de meghatározott erkölcsi és politikai hatásuk volt a tömegekre.

Tóth Sándor hadtörténész „Magyar katonák Buda felszabadításában" címmel írt tanulmányt. A legjelentősebb egység, amely a kiugrási kísérlet kudarca után szerveződött töredék alakulatokból, a Budai Önkéntes Ezred volt. Magvát a 10. hadosztály alakulatai képezték Variházy Oszkár alezredes (a néphadseregben vezérőrnagy) parancsnoksága alatt. A szovjet hadsereg oldalán 1945 január végétől harcoltak magyar önkéntes századok. A szovjet parancsnokságok teljes bizalommal és barátsággal fogadták az átállt magyar katonákat, hogy részt vegyenek fővárosuk felszabadításában. Az egységek nyilvántartásának hiánya sajnos nem teszi lehetővé a magyar századok és a harcban elesettek számának megállapítását. A feltárt adatok szerint a budai felszabadító harcokban mintegy 600 magyar katona halt hősi halált.

Kis András „A magyar honvédség megalakulása és harca a fasizmus ellen" címmel írt tanulmányt. A szovjet felszabadító hadsereg harccselekményei a nagyvárosok közül elsőként Debrecent szabadították fel, azt a várost, ahol az 1849. évi országgyűlés kimondta a Habsburg-háztól való elszakadást. A románok sikeres átállását követően még mindig nem alakult meg a hadifoglyokból a magyar légió, amelynek szervezését annyira szükségesnek tartották a Szovjetunióban élő antifasiszták. Az 1944. december 22-én Debrecenben megalakult ideiglenes magyar kormány december 28-án hadat üzent a fasiszta Németországnak. Nem volt azonban katonai alakulata, fegyverzete, lőszere, ellátása. Az 1945. január 20-án megkötött fegyverszüneti megállapodásban a debreceni kormány nyolc hadosztály felállítását vállalta. E tervek végrehajtása azonban számos objektív nehézségbe ütközött. A Legfelsőbb Főparancsnokság utasítására a 2., 3. és 4. Ukrán Front parancsnoksága hadifoglyokat és antifasisztákat adott át a magyar kormánynak a felállítandó új magyar hadseregbe. A jászberényi hadifogolytáborban megindult az 1. gyaloghadosztály, Debrecenben pedig a 6. gyaloghadosztály szervezése. A megalakult magyar vasút- és híradóépítő alakulatok katonái a háború végéig kivették részüket a 2. Ukrán Front keretében a vasútvonalak, telefonösszekötettés stb. helyreállításában Rahótól a morvaországi Brnóig, illetve Északkelet-Ausztriáig.

Harsányi János „Magyarok a szovjet partizánmozgalomban. Szovjet és magyar partizánok közös harca 1941—1945" című tanulmányában vázolja a szovjet partizánmozgalom főbb vonásait. Bemutatja, hogy az 5—10 fős, gyorsan mozgó, jól álcázott kis csoportoktól az 5000 főt is elérő partizán magasabbegységekig hogyan küzdöttek a hazafiak az ellenség hátában, és a fasiszta megszállóknak egyetlen percnyi nyugtot sem hagytak Belorusszia, Ukrajna területén, Leningrád, Moszkva, Kalinyingrád, Szmolenszk, Brjanszk, Orel stb. térségében. Hangsúlyozza a szovjet partizánmozgalom internacionalizmusát,

rámutat, hogy a hitleristák által megszállt országok sok-sok állampolgára csatlakozott a szovjet hadsereghez. Nemzeti egységeikben több ezer külföldi vett részt a szovjet hadsereg állományában a szovjet föld, majd később saját hazájuk felszabadításában.

A Szovjetunió területén harcoló magyar hadsereg több alakulatát vetették be 1941-től partizánok elleni harcra, partizánvadász egységekben. Közülük számosan felismerték, kik az igazi ellenségei a magyar népnek. A partizánokkal együttműködők, vagy szökésre készülők közül igen sokat elfogtak és agyonlőttek. Akiknek sikerült a szovjet egységekhez átállni, azok közül számosan részt vettek Kovpak, Szaburov, Naumov, Fjodorov, Versigora és a partizánháború más legendás hősei által vezetett partizánegységek harcaiban. A partizánok kiképzésében, politikai nevelésében eredményesen fáradoztak a Szovjetunióba emigrált magyar forradalmárok, így Rudas László, Nemes Dezső, G. Fazekas Erzsébet, Andics Erzsébet, Illés Béla, Kassai Géza, Gábor Andor, Ék Sándor és sokan mások. Többen a szovjet hadsereg magasrangú tisztjeiként oktattak az antifasiszta iskolákban. A fogolytáborokból több partizáncsoport szerveződött. Sikeres akciókat hajtott végre az Uszta Gyula — Priscsepa által vezetett Rákóczi-egység, amely hidakat, vasúti szerelvényeket robbantott fel. Szőnyi Márton és Dékán István ejtőernyős csoportjának sajnos nem sikerült a vállalkozása.

Nógrádi Sándort és csoportját Szlovákia déli részén dobták le ejtőernyővel, tevékenységüket Salgótarján térségében fejtették ki. Működésük során számos esetben ellenséges túlerővel szemben kellett felvenniük a harcot. Súlyos veszteségek árán is kitartva egyesültek a szovjet és román csapatokkal.

Godó Ágnes hadtörténész négy tanulmányban dolgozta fel a magyarok részvételét a lengyel, a csehszlovák, a jugoszláv, az olasz és a dán partizánmozgalomban, illetve, az angol a svájci, a svéd, a török, a vatikáni németellenes propaganda- és felderítő munkában. Első tanulmányában a hagyományos lengyel—magyar barátság második világháború alatt megnyilvánuló eseményeit foglalta össze. Az 1939. évi lengyel tragédia után a felbomló és menekülni kényszerülő hadsereg több ezer katonáját fogadta be hazánk. Később, 1944-ben, a Lengyelország területén átvonuló horthysta magasabbegységek (az 5., a 12. és a 23. tartalék hadosztály) nagyon sok esetben nem is titkolva nyújtottak segítséget a lengyel ellenállóknak és felkelőknek.

Szlovákiában Tiso partizánelhárítási akciója sem csökkentette, inkább erősítette az ellenállást. Az 1944. augusztus 29-én kirobbant felkelés központja Besztercebánya lett. A hivatalos Horthy—Magyarország a szlovák felkelést nem támogatta, de nem is támadta. A Szovjetunióból érkezett ejtőernyős csoportokban több magyar is érkezett a szlovák felkelés területére.

A Kozlov-csoportból alakult partizándandár egyik osztagparancsnoka Grubics Zoltán, politikai komisszárja Fábry József volt. Grubics halála után a parancsnok a szlovákiai Adler Károly lett. A „Halál a fasizmusra" nevet viselő partizánbrigádnak is sok magyar harcosa volt.

Bácskában, Újvidék térségében a hitleri fasiszták magyar csatlósai által, a csendőrség közreműködésével végrehajtott vérfürdő, Teleki Pál öngyilkossága ráébresztette a magyarokat, hogy honfoglalás helyett valami más, jogtalan dolog történik. Sok jugoszláviai magyar vonult a kommunista párt hívására Tito táborába, hogy harcoljon a fasiszták ellen. Hírnevet szerzett a felszabadító harcok során a Petőfi Zászlóalj, amely dandárrá szerveződve, parancsnoka Kis Ferenc és sok társának halálával beírta magát Jugoszlávia történetébe. A magyar internacionalisták közül igen sok hivatásos tiszt, sőt a Kis János altábornagy vezette ellenálló csoport néhány tagja is harcolt később a jugoszláv nép ügyéért és áldozta fel életét is.

Angliában a Magyar Légió toborzott antifasisztákat a kivándorolt négyezer magyar közül. Károlyi Mihály és felesége több beszédben szólította fel harcra honfitársait (saját gyermekük is e küzdelemben halt hősi halált). Az angliai mozgalomnak politikai jelentősége mellett voltak Magyarországra átdobott és itt elfogott hősi halottai, mint például a nyilasok által kivégzett Szenes Hanna, az angol légierő 23 éves hadnagya.

A semleges országokban is megélénkült a hitleri Németországgal szembeni ellenállás. A nemzetközi ellenállás egyik központja Svájc lett, itt dolgozott Radó Sándor földrajztudós „Dóra" fedőnevű felderítő-hírszerző központja is. Több európai ország ellenállási mozgalmában részt vevő magyarok szerepéről első ízben Godó Ágnes tanulmányaiból kapunk átfogó képet.

Pécsi Anna „Magyar ellenállók és partizánok Franciaország és Belgium antifasiszta küzdelmeiben" címmel írt összefoglalást. Franciaország Lengyelország után esett a villámháborús győzelemmámorban úszó fasiszta hadigépezet áldozatául. A kollaboránsok elárulták a francia népet, de a hazafiak felvették a harcot és folytatták a végső győzelemig.

Magyarországról a Horthy-fasizmus nehéz éveiben sok tízezren vándoroltak Franciaországba munkát keresni. Az 1919-es proletárforradalom bukása után emigrált magyar kommunisták mellett a Spanyol Köztársaság veresége után átmenekült magyarok is megtalálták a kapcsolatot a francia hazafiakkal. Az erdőkben szerveződő csoportok — a maquisard-ok — állandó rettegésben tartották a megszállókat és tiszteletet vívtak ki e névnek az egész haladó Európában. A Vörös Hadsereg 1943. évi győzelmei jelentős ösztönzést adtak a mozgalomnak, mely egyre több franciaországi magyart vont körébe. 1944-ben már 20 magyar fegyveres csoport működött. Az 1943 novemberi Manouchian-per világszerte ismertté vált, ebben három hónapi kínvallatás után 23 „idegent", köztük három magyart, Boczor Józsefet, Elek Tamást és Békés (Glasz) Imrét gyilkolták meg. A partizán (maquis) csoportokon kívül a bányavidékeken magyar bányász ellenállócsoportok végeztek felvilágosító, szabotázs- és fegyveres harci tevékenységet.

Belgiumban szintén sok emigráns élt, akikből több ellenálló csoport szerveződött. A Compagnie Hongroise (magyar század) tagjaiból harmincan estek el a fasisztákkal vívott elkeseredett küzdelmekben.

Az ismertetett tanulmánygyűjtemény a Magyarország területén és Európában kibontakozott antifasiszta ellenállási mozgalom sokszínű elemzését nyújtja. Magyarország sajátos helyzetének ismertetésével tárja fel azokat a körülményeket, amelyek az ellenállási mozgalom lehetőségeit behatárolták, vagyis igyekszik választ adni arra a kérdésre, miért volt kisebb méretű, mint a hitleri megszállás alatt álló más európai országokban.

Pozitívuma a könyvnek, hogy részletesen tárgyalja a magyar kommunisták szerepét az antifasiszta mozgalom, valamint a fegyveres ellenállás előkészítésében és megszervezésében, a budapesti és vidéki csoportok tevékenységének irányításában. Újszerűen szemlélteti az antifasiszta harc és a demokratikus átalakulás szükségszerű összekapcsolódását.

A kérdés ilyen módon történő feldolgozása — a Magyarországon és Európában vívott harcok párhuzamos bemutatása — minden eddigi kiadványnál teljesebb képet ad a magyar antifasiszta mozgalomról és fegyveres ellenállásról.

Rendkívül értékes a kötet illusztrációs anyaga. Jó néhány eddig ismeretlen fénykép, dokumentum szerepel a tanulmányok mellett, és több térkép mutatja, hol küzdöttek partizánok itthon és külföldön, hol harcoltak a Budai Önkéntes Ezred katonái Buda utcáin, hol voltak az ellenálló csoportok támaszpontjai. Jelentős segítséget ad a könyv végén található névmutató.

Antifasiszta hagyományaink további kutatása és feltárása, értékeinek gondos ápolása fontos feladata internacionalista, hazafias nevelőmunkánknak. A fasizmus ujjáéledt számos országban. Rendkívül fontos tehát annak megértése, hogy a fasizmus nem csupán múlt, hanem napjainkban is jelentkező veszély.

A kötet ötletes nyomdatechnikai és szerkesztési megoldásai nemcsak kiemelik a gazdag tartalmi mondanivalót, hanem fel is keltik az olvasó érdeklődését a könyv iránt.

Windisch Aladárné

CSENDES LÁSZLÓ

TÉRKÉPHISTÓRIA

(Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1980. 189 o., 14 t.)

Tapasztalható, hogy az elmúlt években egyaránt növekszik az érdeklődés szakemberek, laikusok és gyűjtők körében térképeink (térképmásolataink) térképírásunk, a térképkészítés technikája és az elkészült térképszelvényeken fellelhető gazdag forrásadatok szakszerű felhasználása iránt. Az érdeklődés fokozódásának talán az az oka, hogy az elmúlt évtizedekben szerencsésen egybeesett ez egyre terebélyesedő helytörténeti kutatási igény természeti értékeink védelmével, felújításával, valamint az a felismerés, hogy történelemkutatásunkban régi térképeink alaposabb feltárása hozzásegíthet bizonyos hipotézisek igazolásához,

esetleg cáfolásához. Tapasztalható, hogy fokozódik a régi térképeknek, mint kultúrtörténeti tárgyaknak és mint műalkotásoknak a cseréje is.

A megnövekedett kutatói igények jobb kielégítése érdekében az elmúlt években szaporodtak a „térképhistória" tárgyköréhez kapcsolódó különböző igényeket kielégítő kiadványok. Ezeknek a kiadványoknak jellemzője azonban általában az, hogy a térképkészítés történetének és a régi térképek lehetséges felhasználásának csupán egy-egy időszakát, illetve egy-egy szakterületét ölelték fel. Érezhetően hiányzott egy olyan közérthető, hazai térképírásunk fejlődését nemzetközi keretbe helyező és történelmi korszakhoz igazító, a lehetséges felhasználás területeit bemutató kiadvány, amely minden érdeklődőhöz eljuttathatta volna a munkához szükséges alapvető információkat, illetve ismereteket nyújthatott volna azoknak, akik e kérdésekkel csak napjainkban kezdenek foglalkozni.

Szerencse, hogy az érdeklődés fokozódása egybeesett a Magvető Kiadó „Gyorsuló idő" sorozatában megjelenő „Térképhistória" című kiadvány közreadásával. A jó megjelenésű, jól szerkesztett és már borítólapjával is figyelmet keltő kiadvány a Hadtörténelmi Intézet Térképtára vezetőjének, Csendes László alezredesnek tudományos igényű munkája.

A könyv szerzője jó érzékkel mutatja be a térképkészítés történetét, hazai gyakorlatát és jeles művelőit, a térképkészítés technikájának fejlődését, legfontosabb állomásait és alkalmazott eszközeit. Végigvezeti az olvasót a magyar térképkészítés kezdeteitől — az 1528. évi Lázár térképtől — a különböző ábrázolási módokon keresztül az első katonai felmérés rendkívül értékes anyagának részletes ismertetéséig. Erénye a könyvnek, hogy a laikus olvasónak is eligazítást ad a régebbi korok térképeinek a megértéséhez, értékeléséhez. A műszereket kedvelők számára magyarázattal szolgál a különböző díszítőelemek vizsgálatához. A szerző bemutatja a napjainkban is hasznosítható értékes felvételeket, amelyeket a különböző szaktudományok használhatnak fel.

Ismerteti térképraktárainkban levő régi térképeink közül azt a nagy, mind ez ideig feltáratlan térképcsoportot (szelvényeinek száma több ezerre tehető), amely a további kutatómunka fontos területe lehet és feldolgozása sok izgalmas eredménnyel kecsegtethet.

A szerző külön fejezetben foglalkozik az „Országleírás" témájával és gyakorlati példák sokaságán keresztül bizonyítja, hogy térképfelvételezéssel egyidőben készített „írott" anyagban milyen hihetetlen tömegű információ rejlik.

Az írott anyagot 14 — sajnos feketefehér színnyomású — melléklet egészíti ki azzal a céllal, hogy áttekintést adjon a térképírás fejlődéséről, valamint az ország területi felmérésének periodizálásáról. A jól kiválasztott mellékletek, ha nem is tudják pótolni azt, amit a sokszínű eredeti szelvények nyújtanának az érdeklődőknek, alkalmasak arra, hogy a szöveges résszel egybevetve, bizonyos eligazítást adjanak térképkészítő kultúránk fejlődéséről, legjelentősebb térképészeti emlékeinkről.

Egyetlen értelemzavaró hibára lehetne talán felhívni a figyelmet: a könyvben a XVIII. századtól kezdődően is a „Monarchia" érdekében végzett kartográfiai munka szerepel, holott 1867-ig csak a „monarchia" kifejezés lenne helyes, lévén a „Monarchia" a kiegyezéssel született Osztrák-Magyar Monarchia általánosan használt rövidítése. Ez a kellemetlen betűhiba a könyv előállítása során sajnos elkerülte a figyelmet.

A könyv szerzője példák egész sorával bizonyítja, hogy a térképek egyrészt a földrajzi-természeti környezet változásának megismeréséhez, másrészt az azóta eltűnt tereptárgyak, régi épületek, romok stb. meghatározásához, az országleírás pedig — ezen túlmenően — a települések akkori külső és belső képének rekonstruálásához nyújt segítséget a történészek, régészek, geográfusok stb. népes táborának.

N. Ipoly Márta

VOENNO-ISZTORICSESZKIJ ZSURNAL
(Szovjetunió)

1980. 1—6. sz.

A folyóirat ez évi első számában igen érdekes kérdést tárgyal *P. Pavlenko:* „A légideszant csapatok harcának fejlődése a háború utáni időszakban" című tanulmánya (1980. 1. sz. 27—33. o.). A légideszant csapatok létezésük ideje alatt (1980 augusztusában múlt ötven éve, hogy létrehozták őket) az ejtőernyősök kis csoportjából saját szervezéssel, speciális fegyverzettel és sajátos harcászati módszerekkel rendelkező modern fegyvernemmé váltak.

A Nagy Honvédő Háború idején a szovjet deszantok rendszerint korlátozott méretű feladatokat oldottak meg: objektumok (vonalak) elfoglalása és megtartása a főerők odaérkezéséig. Alapvető harci módszerük a védelem volt. A deszantcsapatok manőverező képessége kicsi volt, a helyváltoztatás a tevékenységi területen alapjában véve gyalogmenetben történt. Kevés volt a páncélelhárító eszköz.

A háború utáni első években nem történt lényeges változás a harcászat terén, mivel sem a fegyverzet, sem a deszanteszközök nem változtak. Az alapelvek továbbra is a következők voltak: deszant alkalmazása korlátozott körzetben, objektumok elfoglalása és tartása a front támadó főerőinek megérkezéséig. A deszant bevetési mélysége nem haladta meg a 20—100 km-t, az önálló harctevékenység ideje viszonylag rövid volt. Az IL-12- és IL-14 gépek csak a könnyű fegyverzettel, 82 mm-es aknavetőkkel felszerelt személyi állományt tudták szállítani.

A légideszant csapatok harci alkalmazásában a magfegyver megjelenése hozott döntő változást. Az ellenség erőinek, főként a légelhárítás eszközeinek megsemmisítésével kapcsolatos lehetőségek megnövekedése a deszant körzetében kedvező körülményeket teremtett a nagyerejű deszantokhoz. A magfegyver alkalmazása meggyorsította a földi csapatok támadásának ütemét, s ez lehetővé tette a deszant bevetési mélységének növelését. Ettől fogva a deszant célja az volt, hogy azonnal kihasználják az atomcsapások eredményeit, mélyen az ellenség hátában, a csoportosítások végleges szétzúzásához, vagy az adott pillanatban fontos objektumokat foglaljanak el. Ehhez minőségileg új fegyverzet és technika kellett.

A 40-es évek végén, az 50-es évek elején a csapatok új lövészfegyvereket (géppisztolyok, géppuskák), ASZU—57 önjáró deszantlövegeket, később GAZ—69-eket kaptak. Az 50-es évek végén megjelentek az AN—8 és AN—12 új repülőgépek. Ezek már képesek voltak 10 tonna terhet nagy távolságra szállítani.

Ebben a szakaszban a harcászat fejlődésének alaptendenciája a korlátozott körzetek passzív védelméről való lemondás és a nagyobb körzetekben végrehajtott manőverező tevékenységre való áttérés volt. Úgy vélték, hogy a deszantcsapatok képesek megsemmisíteni az ellenség támadó magfegyvereit, az irányítópontokat, képesek megzavarni az ellátást, elfoglalni az átkelőhelyeket és megtartani azokat. Mindez a támadás ütemének gyorsítását szolgálta. A manőverező képesség azonban kicsi maradt, mert a gépkocsik, beleértve a vontatókat és önjáró lövegeket is, csak a személyi állomány kis részét tudták szállítani. Az alegységek általában gyalogmenetben mozogtak. Az objektumok támadása szintén gyalogos harccal történt az ASZU—57-ek, a hátrasiklás nélküli lövegek és a 82 mm-es aknavetők támogatásával. Az ellenség szárnyakon és hátulról való megtámadásához a manővereket az önjáró lövegeken hajtották végre. Később a tűzerő növelése céljából kaptak 120 mm-es aknavetőket, 122 mm-es tarackokat, korszerű páncélelhárító fegyvereket, reaktív tüzérséget. Világosan látható tehát a csapatok tűzerejének növelésére irányuló törekvés.

A 60-as években a deszantcsapatok új, speciálisan az ő számukra kidolgozott eszközt kaptak, az ejtőernyővel (ejtőernyő-rakéta módszer) leszállított, lánctalpas, gyorsjáratú, kéltéltű BMD-t. Ez a harcjármű könnyű, a raj szállítására szolgál. Fel van fegyverezve ágyúval, irányítható páncélelhárító rakétákkal, géppuskákkal, fel van szerelve rádióval, navigációs berendezéssel, infravörös készülékkel. A harcjárművel egyidőben kaptak a csapatok irányítható páncélelhárító rakétákat, tökéletesített kézi gránátvetőket. Tökéletesítették a deszantszállító eszközöket is. Megjelentek az olyan nagy teherbírású, nagy hatósugarú repülőgépek, mint az AN—22 „Antej".

Mindez maga után vonta a harcászati módszerek változását is. Ha a leszállás helyén ellenség található, a csapatok már

leszállás közben elkezdik a megsemmisítést géppisztolyokkal és kézigránátokkal. A leszállás után a parancsnokok csoportokat szerveznek és határozott rohammal megsemmisítik az ellenséget. A tüzérség és a harcjárművek a földetérés helyéről kezdik meg a tüzelést, majd felzárkóznak a támadókhoz.

A háború alatt, amikor a leszállítást egyes gépek végezték, a gyülekeztetéshez órák, néha napok kellettek. Később ez az idő csökkent, ma a tökéletesített leszálló eszközök alkalmazása, jól kiképzett személyi állomány esetén, néhány perc alatt lehetővé teszi a harc megkezdését. Az objektumok megtámadása harcjárműveken történik és gyalogos harcra csak akkor kerül sor, ha a páncélelhárítás nem kielégítő, vagy a járművek számára a terep járhatatlan.

A deszant számára a legnagyobb veszélyt az ellenséges páncélosok és harci helikopterek jelentik. Ezért elsősorban a páncélelhárítást kellett megjavítani. A háború alatt a kézigránátok, aknák, mechanikus vontatás nélküli 37 mm-es és 45 mm-es lövegek voltak az alapvető eszközök, amelyekből 1—2 darab jutott az arcvonal egy kilométerére. Később megjelentek az ASZU—57-ek, aztán a 85 mm-es lövegek, a hátrasiklás nélküli lövegek, a kézi gránátvetők, az irányítható páncélelhárító rakéták.

A háború idején a légvédelem alapvető módszere az alacsonyan szálló gépekre kézifegyverekből leadott össztűz volt. Ennek a hatékonysága rendkívül alacsony volt, csak lassú járatú gépek esetén lehetett alkalmazni 200—500 m magasságig. Ma, a repülőtechnika fejlettségi fokának megfelelően, a csapatok el vannak látva modern légvédelmi fegyverekkel. A helikopterek elleni harcra alkalmazzák az irányítható páncélelhárító rakétákat, a harcjárművek fegyvereit, sőt a 122 mm-es tarackokat is.

A második világháború sajátos területéről ismertet érdekes adatokat *N. Azjasszkij:* „A partizánok hozzájárulása a »Közép« hadseregcsoport szétzúzásához" című írása (1980. 2. sz. 29—35. o.). A szerző rámutat, hogy a szovjet történeti irodalom a partizánok tevékenységének értékelésénél általában csak azt veszi számba, hogy közvetlenül mennyi kárt okoztak az ellenségnek, hány katonát és mennyi anyagot semmisítettek meg. Az értékelések rendszerint nem szólnak arról, hogy a háború különböző szakaszaiban az ellenük folytatott harc mekkora erőket kötött le és vont el a németek számára sokszor döntően fontos harci területekről. A cikk rengeteg ilyen adatot ismertet a „Közép" hadseregcsoport területéről, ezekből említünk meg néhányat.

A német adatok szerint a partizánok a háború első három hónapja alatt 447 vasúti hídat romboltak szét, ezek közül 117-et a „Közép" hadseregcsoport területén. A továbbiakban a tevékenységük egyre szélesedett, és 1942-ben ez már komoly nehézségeket kezdett okozni az ellátásban. Hogy a hátországi objektumok és összekötő vonalak védelmét jobban meg tudják szervezni, a németek a megszállt szovjet területet két övezetre osztották. Az első vonaltól a hadseregcsoportok ellátási vonaláig terjedő részt hadszíntérnek számították, amely hadseregek és hadseregcsoportok hadszíntéri és hátországi körleteire oszlott. A másik részt megszállási katonai-adminisztratív övezetnek nevezték.

A hadseregek és csoportok hátországi körzeteiben minden hatalom az illetékes parancsnokságok kezében volt. A hadsereg esetében a körzetek általában 200 km-re terjedtek ki. A hadseregkörzet őrcsapatai, policia-alakulatai stb. a hátországi körzet parancsnokának voltak alárendelve és az ún. hátországi hadtestet (Korück) alkották. 1942 végére a „Közép" hadseregcsoportonál 4 ilyen hadtest volt, minden hadseregnél egy.

A hadtestek összetétele különböző volt. A 2. páncéloshadsereg hátországi hadteste pl. (Korück-532) három gyalogoshadosztályból (707. német, 102. és 108. magyar), két ezredből, két csoportból, három önálló őrzászlóaljból és két páncélvonatból állt. 1942 őszén a „Közép" hadseregcsoport hadsereg-hátországi körzeteinek biztonságára 4 hadosztály, 23 önálló őrzászlóalj, egy tüzérdandár, sok tüzér, műszaki és szállító alegység ügyelt.

A hadseregcsoport hátországi körzetének őrzését, amely a hadseregek hátországi körzetei mögött 200—300 km-t foglalt magába, 4 őrhadosztály és a Szmolenszk parancsnokának alárendelt csapatok látták el, valamint az SS és a rendőrség parancsnokának alárendelt csapatok (1 gépesített SS hadosztály, 14 rendőrezred, 4 őrzászlóalj). Egy őrhadosztály létszáma 9—12 ezer ember volt. Ezek az erők azonban messze nem voltak elegendők a biztosításhoz, a parancsnokok állandóan újabb alakulatokat követeltek. 1942 végén a főhadiszállás képviselője a hadseregcsoportnál már azt javasolta, hogy a főhadiszállás tartalékait is vegyék igénybe őrszolgálatra.

Harcászati szinten (hadtest-hadosztály) szintén erőket kellett elvonni részint őrszolgálatra, részint a partizánok elleni harcra. Ezt a funkciót rendszerint gépesített zászlóaljak, lovasosztagok töltötték be. 1942 őszén már kénytelenek voltak

Németországból a hadseregcsoport körzetébe átszállítani két tábori tanhadosztályt is, amelyek a tanulás mellett őrszolgálatot láttak el.

Mivel mindez nem volt elegendő, kénytelenek voltak már 1942 nyarán elkezdeni a hadműveleteket is a partizánok ellen, amelyek igen komoly erőket kötöttek le. 1943. január 25. és február 8. között hajtotta végre a 9. német hadsereg a „Csillaghullás" hadműveletet a Bagyinszki dandárok, a szmolenszki partizánok egyik nagy csoportosítása ellen öt dandár és néhány önálló osztag, mintegy 2600 fős összlétszámával. A csoportosításba beosztottak egy SS lovashadosztályt, 4 hadműveleti csoportot, amelyben az őralakulatokkal együtt tevékenykedtek a frontról kivont harcoló alakulatok. Ennek ellenére az adott területen csak ideiglenesen sikerült csökkenteni a partizántevékenységet.

1943 január-február folyamán, amikor súlyos harcok folytak Orjol-Kurszk térségében, a hadseregcsoport parancsnoksága az erőinek jelentős részével még öt hadműveletet folytatott a partizánok ellen. Több hadjáratot folytattak Brjanszk, Vityebszk, Bobrujszk, Mogiljov térségében a „Citadella" hadművelet előkészítése idején is, amelyhez nagy reményeket fűztek. Ezek közül a legjelentősebb a „Cigánybáró" hadművelet volt 1943. május 17. és június 8. között a Brjanszktól délre eső erdőkben tevékenykedő partizánok ellen. A hadműveletbe 9 hadosztályt összpontosítottak, a légierők támogatásával. A partizánoknak volt 11 brigádjuk, 1 harckocsizászlóaljuk, 2 tüzérdandárjuk és néhány PO—2 repülőgépük (összesen 14 ezer ember). A hadműveletben a németek 3952 embert, a partizánok 2096 embert vesztettek. A hadművelet sikertelen voltát a németek is kénytelenek voltak elismerni. A „Cigánybáró" hadműveletel egyidőben hajtották végre a „Segítség a szomszédnak" és a „Szabad lövész" hadműveletet is, ugyancsak a brjanszki erdőkben. Ezek közül a második nem hozta meg a kívánt eredményt, az első pedig teljes kudarccal végződött.

Jelentősen hozzájárultak a partizánok a „Közép" hadseregcsoport szétzúzásához 1944 nyarán, amikor a partizánok száma Belorussziában már 150 ezer körül volt. A hadseregcsoport 11 tartalékhadosztályának többségét kénytelenek voltak igénybe venni a partizánok elleni harcra, akik csak 1944 júniusában 230 ellenséges csapat- és lőszerszállító vonatot siklattak ki, több tucat helyőrséget, törzset számoltak fel. Ilyenképpen komolyan befolyásolták a fronton zajló események menetét.

Nem lebecsülhető az a hatás sem, amit ez a tevékenység az ellenséges hadseregek erkölcsi állapotára gyakorolt. Guderian, a szárazföldi csapatok volt vezérkari főnöke írta a későbbiekben: „Ahogy a háború elhúzódott, a fronton a harcok egyre keményebbek lettek, a partizánháború valóságos korbáccsá vált, amely erősen befolyásolta frontkatonák erkölcsi állapotát".

A Honvédő Háború egyik epizódjának történetét írja le *Sz. Alferov:* „A 3. gárda-harckocsihadsereg átcsoportosítása a Dnyeperért vívott harcok idején" című cikke (1980. 3. sz. 16—24. o.). 1943 szeptemberének végére a Voronyezsi Front csapatai elérték a Dnyepert. Átkelvén a folyón, kilenc hídfőt hoztak létre, többek között Lutyezs térségében, valamivel Kijev fölött és a fölött a hely fölött, ahol a Gyeszna beleömlik a Dnyeperbe, valamint Velikij Bukrin térségében, jóval Kijev alatt. Ezeknek a hídfőknek a kifejlesztése Kijev elveszítésének a veszélyét jelentette a németek számára, ezért egyrészt ide összpontosították a 4. páncélos hadsereget és komoly erődítési munkálatokat kezdtek, másrészt megpróbálták felszámolni a hídfőket. Október folyamán a szovjet csapatok kétszer próbáltak kitörni a bukrini hídfőből — itt harcolt P. Sz. Ribalko altábornagy 3. gárda-harckocsihadserege is, de nem sikerült. A lutyezsi hídfőt sikerült október közepén 20 km szélesre és 15 km mélyre kibővíteni. Ezért a Főhadiszállás október 24-én megparancsolta, hogy csoportosítsák át ide a front csapatainak egy részét, többek közt a 3. harckocsihadsereget is.

Ribalko 25-én este kapta meg a front parancsát, hogy a sötétség beálltával kezdje meg az átcsoportosítást, és a hadsereg 30-án este legyen az lutyezsi hídfővel szemben átkelésre készen. Az átcsoportosítást teljesen rejtetten, csak éjjel szabad végrehajtani, betartva az álcázás összes előírásait. Szigorúan betiltották a rádiók használatát és az átcsoportosítással kapcsolatos bármiféle telefonbeszélgetést. Az összes rossz, vagy gyenge állapotban lévő harckocsit le kellett adni azzal, hogy az új helyen kapnak feltöltést.

A parancs vételének időpontjában a hadsereg a 23-án abbamaradt támadás folytatásához készülődött, folyt az anyagok kiegészítése. A készletek a következők voltak: lőszer a harckocsikhoz — 1,0—1,5 javadalmazás; a tüzérséghez és az aknavetőkhöz — 1,0—1,2; dízelolaj — 1,0—1,2; autóbenzin — 0,2—0,3; élelmiszer 2—3 napra. A benzinraktárak 150—340 km-re voltak az arcvonaltól, ezért a gépesített dandár személyi állományá-

nak gyalogmenetben kellett megtenni az utat.

26-án 4 órakor a parancsnok kiadta a parancsot az indulásra. Az elképzelés az volt, hogy 27-én 3 óráig átkelnek a Dnyeper keleti partjára és három éjszakai menettel elérik az új összpontosítási körzetet. Előírás szerint a harckocsiknak napi 100 km-t kell megtenniük 12—20 km/ó átlagsebességgel. Ribalko 21—50 km napi átlagot számolt 8—12 km átlagsebességgel, mert a haladást össze kellett egyeztetni a gyalogmenettel, hogy ezáltal a hadsereget harcrakész állapotban tudja tartani. Figyelembe vették az utak rossz állapotát és telítettségét is, valamint azt, hogy a technika a korábbi harcok miatt nem volt kiváló állapotban.

A pontonhidakon csak két éjjel tudták átszállítani a harckocsikat, ezért a terv teljesítésével már mindjárt az elején csúsztak. Ezt azzal igyekeztek behozni, hogy nappal is folytatták a menetet, amit a sűrű köd lehetővé tett. A Gyesznán való átkelést sokkal jobban előkészítették, mint az előbbit, s így a harckocsik és a gépkocsik átszállítása egy menetben, zavartalanul megtörtént. A Dnyeperen való második átkelés a lutyezsi hídfő területére szintén mgtörtént hidakon és kompokon. Az első éjjel átvittek 110 harckocsit, a másodikon 185-öt, a harmadikon, november 2-án reggel 8-ig a többit.

3-án éjjel s 3. gárda-harckocsihadsereget ismét harcba vetették. Kifejlesztve az összfegyvernemi csapatok támadását, egy nap múlva elérte Kijev nyugati elővárosait, elfoglalta Szvjatosinót, elvágta a Zsitomir felé vezető autóutat és vasútvonalat, amivel jelentősen elősegítette Kijev november 6-i felszabadítását.

Az átcsoportosítás sikeresen zajlott le. Az október 25-én 18 órakor kapott parancs tartalmát Ribalko már 16 óra 20 perckor ismerte. A menet idején a csapatok irányításához 20 PO—2-es repülőgépet használtak, a hadtestekben és dandárokban pedig motorkerékpáros összekötőket. Az átkelőhelyek légvédelmét a Főparancsnokság tartalékai látták el, a menetet és a pihenőket a hadtestek légvédelmi ezredei biztosították.

Külön figyelmet érdemel az álcázás jó megszervezése mind az átkeléseknél, mint a menet idején. Ez biztosította, hogy a hadsereget a harc kezdetén váratlanul lehetett bevetni. Az elhagyott hídfőben otthagytak több rádióállomást, amelyek folytatták szokásos napi adásaikat. Az elvitt harckocsik helyére maketteket állítottak. Az ellenséges légierő napokon át bombázta az elhagyott állásokat. A menet idején kijelölt tisztek ellenőrizték az álcázás szigorú betartását.

Bizonyos hiányosságok mutatkoztak a javítás megszervezése terén, ezért az elromlott harckocsik egy részét el kellett hagyni útközben. Az úton nem volt tökéletes az irányítás megszervezése, ezért előfordult, hogy egyes oszlopok megelőztek másokat, figyelembe véve azonban a rendkívül súlyos körülményeket, az átcsoportosítás megszervezése és lebonyolítása komoly hadművészeti eredményként értékelhető.

A második világháború egyik ritkán érintett kérdését tárgyalja *A. Szoszkov:* „Az aknazár-átjárók készítési eszközeinek és módszereinek fejlődése a háború idején" című tanulmánya (1980. 4. sz. 13—18. o.). A Szovjetunió megtámadásáig, a Honvédő Háború első hónapjaiban a német katonai vezetés úgy vélte, hogy az aknák és robbanó szerkezetek csak a nem robbanó akadályok kiegészítő és erősítő eszközeként használhatók. 1941 végén, 1942-ben azonban, amikor kénytelenek voltak védelmi harcokat folytatni az egyes hadászati főirányokban, az aknák és robbanóanyagok új típusait kezdték kidolgozni. Később, amikor a szovjet hadsereg támadásba ment át az egész arcvonalon, a védelem szilárdságának növelése érdekében elkezdték az aknák tömeges gyártását és az aknazárak építését. 1943-ban a német hadseregben már hat harckocsiakna- és három taposóakna-típus volt rendszeresítve. Tökéletesedett a zár rendszere, felépítése bonyolultabbá vált. Aknazárakat az első védelmi vonal első, második, néha harmadik lövészárka előtt is telepítettek. Az aknák tehát a háború második szakaszától a harci tapasztalatok, köztük a szovjet módszerek tanulmányozása alapján „másodrendű" eszközből tömegesen alkalmazott eszközzé váltak.

Ezeknek a záraknak a leküzdése nagy erőfeszítéseket követelt a támadó csoportoktól mind műszaki-technikai, mind pedig szervezeti tekintetben. Tökéletesíteni kellett az aknamentesítés régi eszközeit és újakat kellett létrehozni. A háború előtt a műszaki alakulatoknál voltak VIM—210 típusú aknakeresők, házilag gyártott tapogatók, különböző robbantó szerkezetek. Az átjárókat gyakorlatilag az első két eszköz segítségével kézzel készítették, esetleg robbantották. Próbáltak alkalmazni más módszereket is: tüzérségi tüzet, guruló trálokat, kerekes hidakat. Mindezek azonban a háború kezdetéig nem fejlődtek ki eléggé. A háború kezdetén pedig, mivel a szovjet hadsereg súlyos védelmi harcokat folytatott, a kutatás és fejlesztés elsősorban a védelmi akadályok építésére, és nem azok leküzdésére irányult.

A támadó hadműveletekre való áttéréssel egyidőben szükségessé válik az átjárókészítő eszközök tökéletesítése. 1943 végére a műszaki csapatok tökéletesített aknakeresőket (VIM—203, VIM—203M) kaptak és gyakrabban kezdték alkalmazni a robbantásos módszert. Kidolgozták az aknataposó PT—3 trált. A konstruktőr (P. Mugalev alezredes) javaslata alapján létrehoztak egy kísérleti műszaki-harckocsi alegységet, ami a későbbiek folyamán elvezetett a trálokkal felszerelt műszaki-harckocsiezredek felállításához.

A háború befejező szakaszában a műszaki alakulatok az említetteken kívül rendelkeztek még VIM—625, VIM—625B aknakeresőkkel, UZ—1 nyújtott robbanótöltetekkel, különböző műszerekkel a késleltetett hatású aknák kereséséhez, az óraszerkezetek felkutatására szolgáló műszerekkel stb.

Jelentős változások történtek szervezési téren is. A műszaki csapatoknál megjelentek a műszaki-utász rohamdandárok, az önálló műszaki-harckocsiezredek, amelyek feladata az volt, hogy átjárókat készítsenek az aknazárakon és részt vegyenek az erődített tűzfészkek leküzdésében a védelem áttörésénél. Az ország felszabadított területeinek aknamentesítésére 1943 februárjában a Főhadiszállás utasítására hátországi dandárokat hoztak létre, amelyek 5—7 műszaki zászlóaljból álltak, márciusban pedig kezdődött az aknakereső kutyákkal dolgozó zászlóaljak szervezése.

A háború második és harmadik szakaszában egyre gyakrabban kezdték alkalmazni az átjárókészítés kézi módszere helyett a robbantásos módszert. Ez sokkal megbízhatóbbnak bizonyult, különösen rossz időjárási viszonyok között, amikor pl. hó, fagy stb. miatt az aknákat nehéz volt kiszedni a földből. Itt nem kellett meghatározni minden akna helyét, elég volt feltárni az aknamező két szélét. A robbantáshoz fektetett, vagy függesztett tölteteket használtak, az egyes aknákat 200 grammos trotilkorongokkal robbantották fel. 1943 januárjában, amikor a Leningrádi Front csapatai áttörték a blokádot, a támadás előtti éjjel több mint 1000 függesztett töltetet helyeztek el a saját aknazár fölött és a tüzérségi előkészítés kezdetekor ezeket felrobbantották. A robbantás tökéletes aknamentesítést eredményezett.

A nyújtott robbanótölteteket eleinte úgy készítették, hogy 400 grammos trotilkorongokat erősítettek rúdra, s ezekel az 1—3 méteres rudakat — az egyiket a másik után — tolták előre. Az így keletkezett átjáró 2 m széles volt. Amikor ezeket a tölteteket 1 m magasra függesztették, az átjáró szélessége 8 méterre nőtt. Mindkét esetben elég hosszú időre volt szükség és nehéz volt észrevétlenül dolgozni. A háború végén megjelentek a rendszeresített nyújtott töltetek, amelyeket kerekeken lehetett mozgatni, ha a talajviszonyok megfelelőek voltak, Néhány töltet párhuzamos alkalmazásával széles átjárót lehetett készíteni. Ezt a módszert a külföldi hadseregekben a háború után fejlesztették ki és a tölteteket rakéták segítségével mozgatják a terepen.

A harckocsikra szerelt guruló trálokat 1943 novemberében alkalmazták először a kijevi támadó hadműveletben. A trálos harckocsik nyomában haladtak a többiek és a lövész alegységek. A műszaki akadályokon való folyamatos áthaladásuk teljesen váratlan volt a németek számára. A módszer nagyon hatásos volt, de ehhez sok trállal felszerelt harckocsit kellett alkalmazni. Ezért 1944-ben a belorussziai hadműveletben az áttörés helyén öt ilyen harckocsiezred tevékenykedett. Az erdős-mocsaras területen való alkalmazás azonban nehézségekbe ütközött.

A háború végére kidolgozták az átjárók harckocsik segítségével történő nyitásának módszerét. Az ezred, amelyben három trálokkal felszerelt század volt (összesen 20 ilyen harckocsi), rendszerint 2—3 km széles arcvonalon tevékenykedett. A támadás kezdetétől a trállal felszerelt harckocsik rendszerint párosával haladtak és egy 4,8 m széles sávot mentesítettek. Ezt aztán az utászok szükség szerint kiszélesítették nyújtott töltetekkel.

A háború alatt állandóan igyekeztek tökéletesíteni az átjárók tüzérségi és aknatűzzel való nyitásának módszerét. 1944-ben pl. a 2. gárdahadsereg kísérleteket folytatott a Krímben. Egy 100 taposóaknát és 50 harckocsiaknát tartalmazó aknamezőt 120 mm-es aknavetőkkel lőttek. 128 kilőtt aknával csak 7 harckocsiaknát sikerült felrobbantani, a taposóaknák pedig akkor is robbanóképesek maradtak, ha repeszek fúrták át őket. Más kísérletek is azt mutatták, hogy a lövedékek felforgatták a talajt, teleszórták repesszel, amelyek közt aztán nehéz volt aknakeresővel megtalálni az aknákat.

Kipróbáltak robbanózsinórból készített hálókat is aknamentesítésre, valamint hidakat az aknamezőn történő áthaladáshoz, de a zárrendszerek tökéletesedésével ezek nem hozták meg a várt eredményt.

A gyakorlatban olyan módszer alakult ki, hogy a saját aknazáron a támadás előtt 2—3 nappal készítettek átjárót, az ellenségén pedig a támadás előtti éjjel kezdték el az átjárónyitást és rendszerint

a tüzérségi előkészítés idején fejezték be.

A fasizmus felett aratott győzelem 25. évfordulójára megjelent jubileumi számból *V. Tolubko:* „Harcban Csehszlovákia felszabadításáért" című írását emeljük ki (1980. 5. sz. 29—35. o.). A Szovjetunió a Csehszlovákiát ért agresszió idején akkor is kész volt a szerződéses kötelezettségeit teljesíteni, ha Franciaország nem vállalja a szerződésből adódó saját kötelezettségeit. 1938 szeptemberében a nyugati határ közelébe helyeztek át 30 lövészhadosztályt és más csapatokat. Harckészültségbe helyezték a Beloruszsziai és Kijevi Különleges Katonai Körzet légierőit. Szeptember végén harckészültségbe helyeztek még 30 lövész és 6 lovashadosztályt, 2 harckocsihadtestet és 15 önálló harkocsidandárt. Behívtak 328 700 tartalékost, visszatartották a leszerelendőket. A nyugati területeken egy 2000 repülőgépből álló csoportosítást hoztak létre.

Benes kormánya azonban nem tartott igényt erre a segítségre és kiszolgáltatta az országot a fasisztáknak. 1939 márciusában Csehszlovákia megszűnt létezni, és a nagyhatalmak közül ez ellen egyedül az Szovjetunió emelte fel szavát.

A háború alatti ellenállás kibontakozásában nagy szerepet játszott a szovjet—csehszlovák barátsági, kölcsönös segélynyújtási és a háború utáni együttműködési szerződés, amelyet 1943. december 12-én írtak alá Moszkvában.

Az 1944. augusztus 29-én kitört szlovákiai felkelés a csehszlovákiai nemzeti-demokratikus forradalom kezdetét jelentette. Habár a szovjet csapatok és a velük együtt harcoló 1. csehszlovák hadtest csapatai nem tudtak közvetlenül áttörni a Kárpátokon, a szovjet hadvezetés nagy segítséget nyújtott a felkelőknek. 1944. október 15-ig átszállítottak 2000 puskát, több mint 2000 géppisztolyt, 467 golyószórót, 900 géppuskát, 265 páncéltörő fegyvert, 23 nagy űrméretű géppuskát, aknavetőket, lőszert, gyógyszert, 796 tonna összmennyiségben. A felkelés körzetébe irányították át az 1. önálló csehszlovák vadászrepülő ezredet, a 2. csehszlovák ejtőernyős dandárt. A Csehszlovákia területén működő összes szovjet partizánalakulatok parancsot kaptak, hogy csatlakozanak a felkelőkhöz.

A csehszlovák nép győzelmében a szovjet hadsereg felszabadító harca jelentette a döntő tényezőt, amely harcok 8 hónapig tartottak. Ezeket a harcokat három szakaszra lehet osztani: az első (1944 szeptember—október) tartalmazza a szlovák felkelők megsegítésére indított hadműveleteket, a hitleristák és együttműködők kiűzését Szlovákia keleti és délkeleti részéből; a második szakasz (1945 január-április) Csehszlovákia központi körzeteinek felszabadítása; a harmadik pedig (1945 május) a prágai támadó hadművelet, amely Csehszlovákia egész területének felszabadítását eredményezte.

Az első szakasz legsúlyosabb harcai a Kárpátokban zajlottak. A 38. és 1. gárdahadsereg, valamint az 1. csehszlovák hadtest szeptember 30-ra elérte a Kárpátok gerincét és október 6-ra a csehszlovák hadtest a 67. lövész- és a 31. harckocsihadtesttel együtt elfoglalta a Dukla-szorost. A csehszlovák katonák, Visni-Komarnikot elfoglalva, hazájuk területére léptek. Október 27-én a szovjet csapatok elfoglalták Ungvárt, kiértek az Alföldre, de nem tudtak kapcsolatot teremteni a felkelőkkel, mert a hitleristák és Tiso fasiszta szlovák csapatai ekkorra ismét elfoglalták a felszabadított területeket. A felkelők és a partizánok visszavonultak a hegyek közé.

1945 tavaszán Csehszlovákia területén még két nagy támadó hadművelet zajlott le, a morava—osztravai és a pozsonyi-brnói.

A befejező hadművelet a prágai volt, ami egyben az európai háború utolsó hadművelete is. Ennek az ellenség 65 hadosztályból, 3 dandárból és 15 önálló ezredből álló nagy csoportosítását kellett felszámolnia. A hadműveletben 3 front vett részt, több mint 2 millió emberrel.

A szovjet hadsereg nagy árat fizetett Csehszlovákia felszabadításáért. Több mint 140 ezer ember vesztette életét, 365 ezren sebesültek meg.

Ugyancsak a háború befejező szakaszának érdekes tapasztalataival foglalkozik *V. Csernuhin* és *V. Tarakanov:* „A Főparancsnokság tartalékát képező tüzérség nagy távolságokra való átcsoportosítása a háború harmadik időszakában végrehajtott támadó hadműveletek tapasztalatai szerint" (1980. 6. sz. 10—16. o.) című összefoglalása. A tüzérség átcsoportosítása és a főirányokban való összpontosítása a Honvédő Háború egyes hadműveleteinél olyan méretekben történt, amelyekhez hasonlót a hadtörténelem korábban nem ismert. A háború harmadik időszakában különösen a Főparancsnokság tartalékát képező tüzérség átcsoportosítása öltött nagy méreteket. Az átcsoportosítás, ami időnként nagy távolságra történt, saját eszközökkel, keréken, vasúton vagy vízi szállítóeszközökkel ment végbe, esetenként a módszereket kombinálták.

A háború harmadik időszakában az átcsoportosítás főként frontok, illetve hadszínterek közt ment végbe. 1944-ben pl. a tüzérségi tartalékoknak a bobrujszki

irányból a koveli irányba való átcsoportosítása a lublini-breszti hadművelet kezdetére azt eredményezte, hogy az 1. Belorusz Front három hadserege áttörésének szakaszán lövegekből és aknavetőkből 250—280 cső jutott 1 km arcvonalszakaszra. A iaşi—kisinyovi hadművelet kezdetére két tüzérhadosztálynak az áttörés helyére való átcsoportosítása azt eredményezte, hogy a 2. és 3. Ukrán Front egyes hadseregeinek a szakaszán csaknem 300 löveg, aknavető és reaktív tüzérségi jármű jutott 1 km arcvonalszakaszra. A tüzérségi összerő tekintetében is háromszoros fölényt sikerült biztosítani, ami azt eredményezte, hogy a harcászati védelmi övezetet a támadás első napján több irányban sikerült áttörni.

A tüzértartalékok frontok, vagy hadszínterek közötti átcsoportosítását a szovjet hadsereg tüzérségének törzse tervezte a Főhadiszállás direktívái és a Vezérkar utasításai alapján.

A gyakorlat azt bizonyította, hogy a reaktív tüzérség és a gépkocsi vontatású páncéltörő tüzérség magasabbegységeit és egységeit 1000 km távolságig helyesebb volt kerekeken mozgatni, mert így jelentős időt lehetett megtakarítani. 1944 májusában és júniusában pl. a belorussziai hadművelet előkészítése idején a Főhadiszállás tartalékából az 1., 2. és 3. Belorusz Fronthoz irányítottak kerekén öt M—13-as gárda-aknavető ezredet és öt M—31—12 ezredet. Ezek 300—700 km-es menetet hajtottak végre, naponként 200—250 km-t teljesítve. 1944 áprilisában a 4. gárda-páncéltörő dandár 750 km-t három éjszakai menetben tett meg, az első éjszaka 350 km-t. 1945 januárjában a 37. hadsereg 10. gárda-páncéltörő dandárja 1300 km-t tett meg 5 nap alatt.

1000 km fölötti távolságra az átcsoportosítás rendszerint vasúton történt. Rendszerint vasúton csoportosították át a lánctalpas vontatású tüzérséget 1000 km-nél rövidebb távolságra is. 1944 júniusában a 2. Ukrán Front alárendeltségéből 2000 km-es távolságra, a Leningrádi és Karéliai Fronthoz csoportosították át 8 nap alatt a 7. tüzérhadosztályt. Ugyanez év augusztusában az északnyugati hadszíntérről a iaşi—kisinyovi hadműveletet végrehajtó 2. és 3. Ukrán Fronthoz irányították át az áttörő 7. és 5. gárdahadosztályt. 1945 májusában—júniusában vasúton szállítottak át több mint 10 000—12 000 ezer kilométer távolságra, a nyugati hadszíntérről a távol-keletire hét légvédelmi tüzérhadosztályt, 136 önálló tüzérdandárt és ezredet. A vasúton nagy távolságra való szállításnak több előnye volt: kímélte a motorokat és a harci technikát, jelentős mennyiségű üzemanyagot lehetett megtakarítani, könnyebb volt a személyi állománynak, útközben kiképzést és politikai foglalkozásokat lehetett folytatni.

Nagyon fontos volt a szállítási tervek pontos kidolgozása és betartása, de a szállítás lebonyolítása ugyanakkor rugalmas, összehangolt tevékenységet is megkövetelt, mert a terveket gyakran kellett rövid idő alatt módosítani. A szállítási normák és a terv szerint pl. a 6. gárdahadosztály átszállításához Lettországból Mongóliába 1945 júniusában 28 szerelvény kellett volna. A hadosztály azonban csak 21 szerelvényt kapott. A pontos számítások és új rakodási módszerek alkalmazásával a szállítást ezzel is végre tudták hajtani.

Egy teljes tüzérdandár szállításához rendszerint 3—4 szerelvényt adtak. A kombinált szállításhoz az űrméretektől és a vontatóeszközök fajtájától függően 1—3 szerelvényt. Ha a munka jól volt megszervezve, egy szerelvény berakodásához átlagosan 2—3 óra kellett. A szerelvények napi 250—400 km sebességgel haladtak.

A menetek biztosítása elővéddel, szárnybiztosítással és utóvéddel történt. Ezek méreteit az határozta meg, hogy mekkora volt az ellenséges erőkkel való találkozás valószínűsége. A meneteket rendszerint éjszaka hajtották végre. A nappali menetek csak az arcvonaltól távoli területeken voltak megengedve, és csak borús időben. A pihenőket, nappali tartózkodást erdőben kellett megszervezni.

Mind a keréken, mind a vasúton történő átcsoportosításnál szigorúan be kellett tartani az álcázásra, az ellenség félrevezetésére vonatkozó előírásokat. Mindemellett igen fontos volt az irányítás, a javítás, az üzemanyag-biztosítás, az ellátás, az egészségügyi ellátás, valamint a politikai munka jó megszervezése. *(Lengyel István)*

KRÓNIKA

BESZÁMOLÓ A XV. NEMZETKÖZI TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI KONGRESSZUSRÓL BUKAREST, 1980. AUGUSZTUS 10—17.

A történészek nemzetközi kongresszusának első ízben 1900-ban Párizsban történt összehívása óta állandóan jelentkező igény e tudomány művelői részéről, hogy a világ minden részéből összegyűlve tájékozódjanak egymás munkájáról, egyúttal reprezentálják saját tevékenységüket. E folyamatot két világháború vérzivatara törte meg. Az 1948-ban újjáalakult Nemzetközi Történelemtudományi Bizottság 1950 óta ötévenként lehetőséget biztosít a köznyelvben történész világkongresszusnak nevezett eseménysorozat megrendezésére. Párizs, Róma, Stockholm, Bécs, Moszkva, San Francisco után ez évben Bukarest volt a színhely.

Az UNESCO támogatásával és Románia Szocialista Köztársaság államelnökének védnökségével megrendezett eseménysorozaton 70 ország mintegy 1700 történésze vett részt, akikhez 800 romániai kutató és oktató csatlakozott. A 74 tagú magyar küldöttséget *Nemes Dezső* akadémikus, a Magyar Történészek Nemzeti Bizottságának elnöke vezette. A hazai hadtörténészek képviseletében a kongresszus munkálataiban *Liptai Ervin* ezredes, a történelemtudományok kandidátusa, *Godó Ágnes* alezredes, a hadtudományok kandidátusa és *Zachar József*, a történelemtudományok kandidátusa vett részt.

A plenáris megnyitó ülésre augusztus 10-én 16 órakor a Kongresszusi Palota nagytermében került sor. Az elnöklő *Mihnea Gheorghiu*, Románia Szocialista Köztársaság Társadalmi és Politikai Tudományok Akadémiájának elnöke, egyúttal a román szervező bizottság vezetője mondott megnyitó beszédet. Üdvözölte a külföldi és hazai résztvevőket, továbbá a romániai párt-, állami-, társadalmi és tudományos élet megjelent képviselőit. Ezt követően arról szólt, hogy Nicolae Ceausescu román államfő, aki a Társadalmi és Politikai Tudományok Akadémiájának tiszteletbeli elnöke, milyen figyelmet szentel a történelemtudománynak és a kongresszusnak, amelynek védnökségét is örömmel vállalta.

A román államelnök üzenetet intézett a kongresszus résztvevőihez. Ezt *Ioan Ursu*, a román tudományügyi és technológiai nemzeti bizottság első alelnöke olvasta fel. *Nicolae Ceausescu* örömét fejezte ki, hogy a történelmi megismerés elmélyítését szolgáló rendezvénysorozatnak Románia Szocialista Köztársaság fővárosa, Bukarest adhat otthont. A vizsgálandó kérdések közül kiemelte a különböző civilizációk kölcsönhatását, a nemzetté alakulás folyamatát, a nemzeti államok létrejöttét és létlehetőségeit. Külön hangsúlyozta a kortárs történelmi fejlődés vizsgálatának szükségességét. Ezt követően arról szólt, milyen nagy a meglehetősen bonyolult jelenlegi nemzetközi helyzetben a történészek felelőssége, hogy a múlt tanulságaival a haladást és békét szolgálják. Üzenete további részében hosszasan foglalkozott minden nép függetlenségének és szuverenitásának a többi nép általi tiszteletben tartásával, a felmerülő vitás kérdések békés megoldásával. Befejezésül arra hívta fel a figyelmet, hogy ez évben ünneplik Romániában az első központosított dák állam létrejöttének 2050 éves évfordulóját, mivel a román nép ősei a dákok és a velük egybeolvadt rómaiak.

Az UNESCO főtitkárának üzenetét személyes képviselője, *Vladimir Stepanek* tolmácsolta. Az üzenet kiemelte, hogy a múlt tanulmányozásával a történelemtudományok hozzájárulnak az emberi társadalomfejlődés érdekében kifejtett UNESCO-tevékenység hatékonyságához, ezért nagy figyelem kíséri e tudományok világkongresszusát.

A plenáris megnyitó ülésen előadást tartott *Karl D. Erdmann*, a Nemzetközi Történelemtudományi Bizottság NSZK-beli elnöke „A történészek ökumenikus közössége" címmel. Bevezetőben hálás

köszönetet mondott a román államfőnek a kongresszus fölötti védnökségéért és a kongresszushoz intézett üzenetéért. Ezt követően a történészek ökumenikus egységével kapcsolatosan három tézist közölt. Ezek szerint a történészek vitáit a történelmi objektivitás eszméje irányítja, és a tények az elsődlegesek, amelyek magukban hordozzák tanításukat és filozófiájukat. Ezek a tények, ellentétben a marxizmus állításával, véleménye szerint sok okúak. Az egyes tények értékének a meghatározója végül is a létük. E három tézisre építve befejezésül a történészek alapszabályban is rögzített nemzetközi együttműködését hangsúlyozta, amely ezen a kongresszuson a szellemi szabadság formájában nyilatkozik meg, és így járul hozzá a békéhez, szabadsághoz és a történelemtudomány virágzásához.

Stefan Pascu, Románia Szocialista Köztársaság Történészei Nemzeti Bizottságának elnöke előadására „A római eredetű népek származása. A román nép eredete és történelmi fejlődése" címmel került sor. Bevezetőben azt részletezte, mennyire azonosan — őslakosságból és rómaiakból összeolvadva — születtek meg a római eredetű népek. A román nép eredetére rátérve, a trák etnikumú gétákról és dákokról, valamint Burebista i. e. 82—44. közti központosított független geto-dák államáról szólt. Decebál az i. sz. 1. században ezt az államot támasztotta fel — folytatta az előadó —, és a rómaiak 106-ban azután ezt szétverve, alávetették a getodákok zömét, míg egy kisebbségük Erdély északkeleti részében és Moldvában szabad maradt. A geto-dák őslakosság és a rómaiak együttélése megindította a romanizálódást, amely azután átterjedt a szabad őslakosságra is, nemcsak az eddig felsorolt területeken, hanem Máramarosban és a Körösök vidékén is. A népvándorlás mindezeken a területeken már letelepült, mezőgazdaságból élő lakosságot talált, amely a szlávokat asszimilálta.

Áttérve a román nép történelmi fejlődésére, azt részletezte Stefan Pascu, hogy annak keretét a 10-től a 19. századig a magyar, lengyel, oszmán, Habsburg- és cári betolakodók elleni harc jelentette.

A román nép egységéhez és függetlenségéhez vezető első lépcső — tért át e kérdésre az előadó — az 1848-as forradalom volt, amelyet az oszmán, cári és Habsburg-hadsereg beavatkozása ítélt kudarcra. A továbbiakban 1859-ben bekövetkezett „a kis egység", Havasalföld és Moldva egyesülése, majd 1877-ben függetlensége, de a cél az összes haladó erő számára valamennyi románlakta terület nemzeti egységállamban való egyesítése volt. Amikor két évi semlegesség után Románia az antant oldalán hadba lépett az első világháborúban, akkor a még idegen uralom alatt állt területek felszabadítására fogott fegyvert. A cári és az osztrák—magyar birodalom összeomlásával erre megnyílt a lehetőség, Bukovina, Erdély és Besszarábia egyesült Romániával. Ezt a forradalmi tettet, a román nép önkéntes egyesülését, az egységes nemzetállamot kodifikálták az első világháborút lezáró békék. Virágzó fejlődés indult meg, amit az önvédelmi kisantant biztosított. A fasizmus hatalomra jutása jelentős, döntően románlakta területeket elszakított, és a Szovjetunió-ellenes háborúba kényszerítette Romániát. A román nép azonban az első kedvező alkalommal össznépi felkeléssel fordult szembe a fasiszta koalícióval, és ez döntő tényező volt annak gyors legyőzésében — fejezte be fejtegetéseit Stefan Pascu.

Másnaptól a kongresszus a nemzetközi szaktörténeti társaságok, bizottságok és munkacsoportok keretében kezdte meg munkáját. A magyar történelemtudomány álláspontjának kifejtésére az egyidőben tartott 27 ülés egyharmadában került sor. Így a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaságban, ahol az egyik ülésen *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, az MTA alelnöke elnökölt, *Ránki György* akadémikus felolvasta *Berend T. Iván* akadémikussal közösen készített, „Gazdaságfejlődés és Kelet-nyugati kapcsolatok a 19. századi Európában" című referátumát, a vitában pedig felszólalt *Ember Győző* akadémikus. A Nemzetközi Oklevéltörténeti Bizottságban az egyik ülésen elnöklő *Györffy György,* a történelemtudományok doktora szólt több ízben. A vitában szólalt fel a Nemzetközi Jog- és Intézménytörténeti Bizottságban *Csizmadia Andor* akadémikus, a Francia Forradalom Történetének Nemzetközi Bizottságában *Köpeczi Béla* akadémikus, az MTA főtitkárhelyettese, a Szláv Tanulmányok Nemzetközi Bizottságában *Niederhauser Emil,* a történelemtudományok doktora, a Társadalmi Mozgalmak Történetének Nemzetközi Bizottságában *Ránki György* akadémikus, *Spira György* a történelemtudományok kandidátusa és *Miskolczy Ambrus,* a Reneszánsz Tanulmányozásának Nemzetközi Egyesületében *Klaniczay Tibor,* az irodalomtudományok doktora, a Nemzetközi Várostörténeti Bizottságban *Székely György* akadémikus és *Szatmáry Ágnes.*

Részletesen kívánunk szólni a Nemzetközi Összehasonlító Hadtörténeti Bizottság munkájáról. Az augusztus 11-i első ülésen *Eugen Bantea* vezérőrnagy (Románia) elnökölt. A házigazdák nevében

Gheorghe Gomoiu altábornagy (Románia), a bizottság vezetése nevében *Bengt A. Ahslund* ezredes (Svédország), e bizottság elnöke köszöntötte a 30 országból megjelent mintegy 160 résztvevőt.

Ezt követően *Alexandru Savu* ezredes (Románia) ismertette *Eugen Bantea* vezérőrnaggyal közösen készített referátumát, amely „A hadsereg és a társadalom kapcsolatának történelmi fejlődése" címet viselte. Ebben a hadsereg társadalmi meghatározottságának tényezői közül kettőt emeltek ki. A legmodernebb fegyverek sokaságának felhalmozódásával, amely immár az emberiség létét fenyegeti, megnőtt a hadseregek társadalmi-politikai szerepe, ebből fakadóan a hadüggyel való foglalkozás a társadalomtudományok, így a történelemtudomány előtanulmányozását jelenti. A hadsereg iránti megnőtt társadalomtudományi érdeklődés további gyökerét az jelenti, hogy a 19—20. századi forradalmi eszmék a marxizmus megjelenésétől kezdve nagy figyelmet fordítanak a szervezett erőre és annak intézményként való megjelenési formájára, a hadseregre.

A Román Hadtörténészek Nemzeti Bizottsága megbízásából kidolgozott referátum leszögezte, hogy a háború, mint a fegyveres erő megnyilatkozása, ismert volt már az állam, az osztályok és társadalmi csoportok megjelenése előtt. Az állammá szerveződés folyamatával párhuzamosan mindinkább a közösségen kívülmaradottak, „az ellenség" elleni fellépések kerültek előtérbe. Az egyes korok háborúi a tudományos-technikai színvonalat tükrözik.

A referátum második része a nagy társadalmi-politikai átalakulások következtében megszülető forradalmi hadseregek létrejöttével foglalkozott. Kifejtette, hogy a népi hazafiság, a népi felkelők és önkéntesek bátorsága sohasem volt elegendő a forradalom megvédéséhez és a konszolidációhoz. Mindenkor szükséges volt az egységes, központosított nemzeti fegyveres erő létrehozása a régi rendszerhez hűséges erőkkel szemben. Külön kiemelte a más népek forradalmi akcióival való szimpátia és szolidaritás megnyilatkozását, az önkéntesek fegyveres segítségnyújtását.

Végül a román referátum a hadseregnek a nemzetközi politikai kapcsolatokra gyakorolt hatásával foglalkozott. Megkülönböztette a háború során a fegyverek révén közvetlenül gyakorolt hatást, az abból fakadó ellenséges és szövetséges viszonyokat, a győztesek és legyőzöttek közti kapcsolatokat, valamint a békeidőben a különböző államok politikai kapcsolataival összefüggésben a katonai vezetők befolyását, amely végül szövetségi rendszerekben ölt testet. A katonai vezetők ugyan par excellence „a háború megtestesítői", és jelenleg is vannak köztük agresszív, expanzionista, hegemonista törekvéseket követők, nő azonban azoknak a száma, akik felismerik a fegyverkezés jelenlegi állása mellett a háború céltalanságát, mivel az az egész emberiség megsemmisülését eredményezheti — zárult a referátum.

Pavel A. Zsilin altábornagy (Szovjetunió) „A szovjet fegyveres erők és a szocialista haza védelme" című korreferátumában rámutatott, hogy a hadsereg és társadalom, a hadsereg és a forradalom, a háború elmélete és realitása közti összefüggések vizsgálata során nem lehet attól eltekinteni, hogy a történelem eddig négy típusú: rabszolgatartó, feudális, kapitalista és szocialista hadsereget ismer. Ezeket a kor történelmi összefüggéseiből kiragadva és egybemosva nem lehet tárgyalni, mivel a hadsereg története a társadalom történetének függvénye. A hadseregek nagy társadalmi átalakulásokban játszott szerepének valós feltárásához pedig szükséges a szociológia tudományának segítségül hívása.

Pavel A. Zsilin hangsúlyozta, hogy a szocialista típusú hadseregek a legfiatalabbak, a forradalmak során jöttek létre, mint Szovjet-Oroszországban 1918 februárjában a Munkás—Paraszt Vörös Hadsereg. Bár az ifjú szovjethatalom proklamálta a békét, létének biztosítására az intervenciósokkal szövetkezett feudális-kapitalista birtokos osztálybeliekkel szemben szüksége volt a fegyveres erőre. Mégpedig a korábbi hadseregekkel szemben új szocialista hadseregre, amely szoros szövetségben áll népével, fegyelmezett, begyakorlott és az állammal szemben ideológiailag elkötelezetten hűséges, egyidejűleg egyesíti a dolgozó osztályok érdekeit, megtestesíti a szovjet hazafiságot és a proletár internacionalizmust. Így a történelem során első ízben jött létre a dolgozók érdekeit védelmező, az agresszorokkal szemben honvédő fegyveres szervezet. Ez a funkció a belső ellenforradalmi és a külső intervenciós erők elleni harcokban öltött testet.

A polgárháború és a Nagy Honvédő Háború során az ellenség nemcsak imperialista, hanem konkrét osztálycélt tűzött maga elé: az új társadalmi-állami rendet akarta megdönteni — folytatta az előadó. Ezért az egész nép összefogásával a fegyveres küzdelem nemcsak a hadszíntéren, hanem az ellenség hátában is folyt és abban aktív részt vállaltak munkájukkal a hátország dolgozói. A Nagy Honvédő Háború jelentőségét a következőkben össze-

gezte: gátat vetett a fasiszta agresszorok világuralmi terveinek, jelentős erőit lekötötte, végül közvetlenül segítséget jelentett más országok felszabadulásához. Befejezésül Pavel A. Zsilin a soknemzetű szovjet nép fegyveres erőinek a béke biztosításában, a kommunizmus építésében játszott szerepét vázolta.

Ezt követően *André Corvisier* (Franciaország) „A katonai hivatás Franciaországban a nagy társadalmi átalakulások idején" című korreferátuma hangzott el. Bevezetőben a fogalom meghatározásának nehézségeiről beszélt, jelezte, mennyire az egyes időszakok, az adott technikai színvonal, társadalmi-tudományos-kulturális-politikai adottságok függvénye. Ezt követően a társadalmi átalakulások három példáját, az 1560—1598 közötti polgárháborút, az 1789—1818 közötti forradalmi honvédő háborút és következményeit, végül az 1870—1914 közötti fegyveres béke időszakát elemezte.

A katonai hivatás szempontjából levont következtetései első helyére az kívánkozik, hogy a 16. században a katonai hivatás még kisszámú, elsősorban nemes, részben polgár, esetlegesen paraszt fegyvereshez kötődött, a Nagy Francia Forradalom a polgári társadalom megvalósításával párhuzamosan az állampolgár-katona eszményt igyekezett megvalósítani, ezt érte el a Harmadik Köztársaság.

Míg a vallásháborúk korában a katonai hivatás választása egyéni indíttatású, a Nagy Francia Forradalomkor a Konvent a rekrutákra számított, de jelentős volt az önkéntesek száma, 1914-ben pedig már totális mozgósítás következett be, ugyanakkor még inkább számítottak a fiatal franciák önkéntes bevonulására is — folytatta az előadó. A vezetőknél is jelentős változás következett be, kezdetben a fizikai és erkölcsi kiemelkedés számított, a forradalmi háborúk idején az ideológiai elkötelezettség került előtérbe, majd ez helyet adott a technikai-műszaki képességeknek.

Befejezésül André Corvisier a katonai hivatás jellemző jegyeit a következőkben összegezte: szakértelem minden szinten, az erkölcsi tényezők összetartó erejének és rangsorolódásának megléte.

Következő korreferensként *Everett L. Wheeler* (USA) kapott szót, aki „Az ókori görög és kínai hadelmélet eredetéről" címmel felhívta a figyelmet azokra a művekre, melyekből rekonstruálható a kiképzés, irányítás és a háborúk lefolyása. Külön kiemelte az ilyen szempontból eddig kevéssé hasznosított szépirodalmi alkotásokat, valamint a nyugati történelmi és a keleti filozófiai munkákat.

Raimondo Luraghi (Olaszország) „Az »ipari háború« ideológiája 1861—1945" című korreferátuma következett ezután. Felidézte az előadó, hogy az ipari forradalom nyomán bekövetkezett gépi korszak a 19. század elejétől foglalkoztatta a katonai gondolkodókat. Az első ipari háború azonban csak az 1861/65-ös amerikai polgárháború volt, így minden korábbi gondolkodó legfeljebb, ahogyan Joszif V. Sztálin 1946-ban Karl von Clausewitz-ről mondta, „a háborúskodás manufakturális korának képviselője" lehetett. Ebben a tökéletesített fegyverek és lőszerek tömeges gyártása következtében a technika vált elsődlegessé az emberrel szemben.

Ez az akkori katonai gondolkodókat — folytatta az előadó — a tömeges fegyver- és felszerelésgyártás, egyre nagyobb fegyverek és harcjárművek, továbbá harci gépek kifejlesztése gondolatához vezette el. Ebből fakadóan a hadipotenciál szempontjából a nehézipart tartották elsődlegesnek, annak magas szintű kiépítését és a tömeges gyártásra való felkészítését szorgalmazták. Az „ipari háború" elmélete a nukleáris fegyverek és az elektronika megszületésével lekerült a napirendről.

A délelőtti ülés ezt követő vitájában felszólalt *Robert M. Healey* (USA), *Matti Lappalainen* (Finnország), *Jean-Paul Charnay* (Franciaország).

Augusztus 11-én délután a bizottság különválva, két szekcióban folytatta tevékenységét. Az I. szekció témája a „Hadsereg és társadalom a nagy társadalmi változások időszakában" volt. Elsőként *Christopher Scott* (Nagy-Britannia) „Népi hadsereg és politikai párt. Hadsereg és társadalom 1643—1653" című korreferátuma hangzott el. Ennek bevezetőjeként az angol polgárháborút „a modern demokrácia kormányzási formájáért való első forradalomként", „a hadsereg által végrehajtott társadalmi változásként" értékelte. Ezután azt elemezte, hogy a parlament hadserege népi hadsereg volt, és létszáma ennek következtében meghaladta a királyi hadseregét. A forradalom idején hozott gazdasági, politikai, egyházügyi és törvényhozásbeli intézkedések azonban nem fokozták népszerűségét, sőt 1653-ra az előadó elemzése szerint népszerűtlen politikai erővé változtatták, vagyis a társadalom és a hadsereg között szakadás következett be.

Olav Riste (Norvégia) „Politika a hadviselésben — egy mai kérdés történelmi távlatban" című korreferátuma bevezetőjeként elmondta, hogy Norvégiában nagy

vitát keltett az a törvény, amely engedélyezte, hogy a hadsereg kötelékébe tartozók politikai pártok rendezvényein, beleértve a politikai tüntetéseket is, részt vehetnek, sőt a különböző pártok helyi szervezeteiben folytathatják politikai tevékenységüket. A kérdés megértéséhez felidézte, hogy 1942-ben, Norvégia náci megszállása idején az emigrációba szorult törvényes kormány került szembe először ezzel a kérdéssel, és az akkori körülmények között a hadseregen belüli pártpolitikai tevékenységet határozottan megtiltotta. 1946-ban, a felszabadulást követően, a rendelkezést úgy módosították, hogy a fegyveres szolgálatot teljesítők részt vehetnek azokon a politikai rendezvényeken, amelyek a választásokkal kapcsolatosak, nem a nemzetvédelem ellen irányulnak és nem katonai jellegűek. Ezt követően még többször kellett foglalkozni a katonák párttagságával, míg több engedmény után a bevezetőben idézett döntés született.

Következő előadóként *Kazimierz Sobczak* (Lengyelország) „A hadsereg, mint a nemzettudatot formáló tényező" című korreferátumát hallhatta e szekció. A kérdést a szocialista hadseregekre leszűkítve és elméleti megközelítéssel fejtette ki. Röviden szólt arról, hogy a béke védelme agresszió esetén a szocializmus fegyveres megvédését jelenti. Békeidőben az ENSZ és más nemzetközi szervezetek számára biztosított csapatkontingensen kívül elsődlegesen a magas szintű harckészültség fenntartása és fejlesztése a fontos az agresszor visszatartása érdekében. Más oldalról a szocialista hadsereg fontos belső funkciója békeidőben a nép gazdasági, társadalmi, politikai, tudományos és kulturális életében való részvétel. Befejezésül azt elemezte, milyen szerepe van a szocialista hadseregnek az ifjú állampolgárok politikai nevelésében, hogy a haza, a szocializmus és a béke megbízható védelmezőivé váljanak.

Gheorghe Gomoiu altábornagy (Románia) korreferátumát „A katonai szolgálatot teljesítők részvétele Románia kulturális és tudományos életében" címmel olvasta fel. Bevezetőben felidézte, hogy a román hadsereg elsődleges feladata a haza védelme, a nemzeti függetlenség biztosítása. E hadseregben a múlt század első felétől hagyománya van annak, hogy kulturális területen tevékenykedők a hadsereg kötelékébe léptek, mivel tevékenyen részt akartak vállalni az állami egység és a nemzeti függetlenség biztosításában. Más részről tényleges állományú tisztek, tábornokok jelentős tudományos, kulturális tevékenységet is folytattak és jelentősen hozzájárultak az egyetemes román műveltséghez. Befejezésül tájékoztatást adott a román néphadsereg művelődési intézményeiről.

Ezután *Cornelis Schulten* (Hollandia) tartotta meg „A holland hadsereg és a nemzeti nevelés a 19. században" című korreferátumát. Rámutatott, hogy Hollandia 1813-ban elnyert függetlenségét követően I. Vilmos király — a francia példát véve alapul — iskolaszázadokat hozott létre, amelyek kötelékében az analfabéta katonáknak meg kellett tanulniuk írni, olvasni, számolni.

A tanév a novembertől áprilisig tartó téli hónapokra terjedt ki, és napi két óra oktatás volt — folytatta az előadó. Tankönyvként szabályzatokat és a katonai élettel foglalkozó műveket választottak. 1841-ben zászlóalj-iskolákat hoztak létre, ezekben az oktatás azonban a korábbiak szerint folyt. 1850-től előtérbe helyezték a 10 évesnél idősebb gyermekek ezredfiakként való oktatását. Az analfabéta katonák aránya az 1846-os 24%-ról 1877-re 12%-ra csökkent. 1868-tól a katonák elemi oktatása ingyenes állami iskolákban is folyt — fejezte be elemzését Cornelis Schulten.

Az ülés vitájában felszólalt *Michael Salewski* (NSZK) és *Erik Norberg* (Svédország).

A II. szekcióban, amelynek a témája „A háború elmélete és valósága" volt, *Lee Kennett* (USA) korreferátuma hangzott el elsőnek „Harcászat és kultúra. Egy 18. századi tapasztalat" címmel. Előadásában a háborús kép racionalizálódásával foglalkozott, amely a Francia Királyságból kiindulva a kor szellemének megfelelően vizsgálat tárgyává tette a hadtudomány addigi eszméit. Az akkori hadtudományi művek „háborús gépezetről" beszélnek, a szabályzatok az elméleti számítások tapasztalat után módosított eredményeit tartalmazzák.

Ez követően *Iván I. Rosztunov* (Szovjetunió) „A szovjet hadelméleti gondolkodás fejlődése a két világháború közti időben" című korreferátuma került napirendre. Bevezetőben az előadó az új típusú Munkás—Paraszt Vörös Hadsereg létrejöttének forradalmi és honvédő körülményeit idézte fel. Majd rámutatott, hogy ez az új típusú hadsereg nem vehette át gépiesen a burzsoá hadtudomány eredményeit, szükség volt a szovjet hadtudomány megteremtésére. Ennek az volt a feladata, hogy egy eljövendő háború jellegét és lefolyását elemezve, meghatározza a szovjet fegyveres erők fejlesztésének útját-módját. A szovjet hadtudó-

sok elemzésükben az első világháború tapasztalataiból indultak ki, nagy figyelmet fordítottak a hadművészet fejlődésének új szakaszát jellemző páncélos, vegyi, légi és légvédelmi csapatokra. Ebből kiindulva hangsúlyozták a sokoldalú gazdasági felkészülés, a hátország szerepét. Nagy gonddal végezték a politikai-erkölcsi felkészítést is —, fejezte be korreferátumát az előadó.

Következő előadóként *Hiroyuki Kataoka* (Japán) „A háború előtti japán nemzeti stratégia döntéshozatalának jellege" címmel olvasta fel korreferátumát. Ebben az első világháborút megelőző korral kapcsolatosan azt hangsúlyozta, hogy a döntéshozatalban azonos súllyal szerepe volt a vezérkari főnöknek, illetve a hadügyminiszternek és a miniszterelnöknek, mert a császár előtt a katonapolitikáért azonos mértékben voltak felelősek. Bár kisebb nézetkülönbségek előfordultak, döntő ténynek az bizonyult, hogy mind a katonatisztek, mind a civil hivatalnokok a régi szamuráj családokból származtak. Így egységes álláspontot foglaltak el a nemzeti függetlenséget és a virágzást biztosító katonai hatalom megteremtésének kérdésében, ahogyan ezt az 1907-es Első Nemzeti Stratégiai Terv elnevezésű dokumentum tanúsítja.

Bruce Menning (USA) korreferátumának. „Katonai intézmények a cári Oroszország sztyeppeterületein 1700—1861" volt a címe. A címben körülírt térség alatt az előadó a Fekete-tengertől északra eső területet értette, ahol elsősorban az orosz—török háborúk során létrehozott orosz katonai intézményeket vizsgálta. A kérdést azonban leszűkítette a szabad kozákság jelenlétére és a háborúk során való hadbahívására, továbbá az ukrajnai területi milícia létrehozására. Hangsúlyozta, hogy a reguláris cári erők tartósan nem tartózkodtak e területen, a háborúk kivételével a fentiek elegendőnek bizonyultak az orosz „katonai gyarmatosítás" biztosítására.

Ezt követően *Borisz V. Panov* (Szovjetunió) „A szovjet hadművészet fejlődése a Nagy Honvédő Háború éveiben" című korreferátuma hangzott el. Bevezetőben felidézte a Szovjetuniót ért fasiszta támadást, amely 6000 kilométer széles arcvonalon három stratégiai irányban következett be, és jelentős kezdeti sikereket aratott. A legfelsőbb szovjet hadvezetésnek választania kellett, melyik főirányban csoportosítsa elsőként erőit. Moszkvának, az ország fővárosának a megvédése volt a legfontosabb, a stratégiai védelmet így a nyugati irányból érkezett támadással szemben hozta létre az összesen 300 hadosztály felének csoportosításával. Hasonlóan erős csoportosítást hoztak létre a sztálingrádi hadműveletet megelőzően. Miután a kezdeményezés a szovjet hadvezetés kezébe került, a főcsapásokat és a főirányokat egybehangolták és a stratégiai támadást a teljes fronton megindított hadműveletekkel hajtották végre. Ezekre a haderő- és fegyvernemek tevékenységének összehangolása, jelentős tüzérségi és légi előkészítés volt a jellemző — fejezte be elemzését az előadó.

A II. szekció első napi vitájában felszólalt *Sergiu Iosipescu* (Románia), *Christopher Duffy* (Nagy-Britannia), *Iván I. Rosztunov* (Szovjetunió), *Bruce Menning* (USA) és *Borisz V. Panov* (Szovjetunió)

Augusztus 12-én délelőtt az I. szekcióban *Eberhard Kessel* (NSZK) „A hadsereg a 18. és 19. század fordulóján" című korreferátuma szerepelt napirenden. Bevezetőben megállapította, hogy az abszolutizmus korában az állandó hadseregeket a hadvezetés anyagi előfeltételeinek, az összetételnek, a hadkiegészítésnek, a haditechnikának és a fegyverhatásnak az azonosságából fakadóan azonos struktúra jellemezte, és ez az azonosság a mindebből fakadó harcászatban is jelentkezett. Kivételt csupán Svájc és a Török Birodalom jelentett.

Az azonosságot az amerikai és a francia forradalom törte meg — folytatta az előadó. Az új hadseregfejlődési tendencia alapját a francia forradalom önkéntesei jelentették, mivel valamennyi egyenjogú állampolgár ügye lett a honvédelem. A forradalmi hadsereg kitermelte az új vezetőket is, akik viszont létrehozták az új harcászatot. Erre a raktárak és táborok feladása, a málha csökkentése, a rekvirálás bevezetése, a tömeghadsereg, a támadóoszlop és a lőfegyverekkel vívott ütközet egyesítése, a tüzérség megnövekedett szerepe volt a jellemző. Ezt a hadelmélet kibővülése, „az abszolút háború eszméjének" a megszületése követte. Ennek lényege az ellenséggel szembeni erőfölény biztosítása volt, és a hadvezetés intenzitásának fokozódásához vezetett.

Európa többi népe „tanult" a francia példából — elemezte tovább az előadó —, de területenként és nemzetenként eltérő következtetések levonásával a korábbi azonosság eltűnt a hadügyből.

Dorothea Schmidt (NDK) korreferátuma, amelynek címe „Haderő és néptömegek a poroszországi hadügy polgári átalakulásának kezdetén" volt, több ponton kapcsolódott az előbbihez. Bevezetőben megállapította: a porosz katonai vezetők

elismerték, hogy a napóleoni uralom elleni függetlenségi háború feltételezi a társadalmi reformokat, az állampolgári-hazafias tudat felébresztését. A katonai reformerek érdeme, hogy meglátták a tömegek és az erkölcsi tényező szerepét.

Az előadó azzal zárta fejtegését, hogy bár Poroszországban a társadalmi haladás reformok útján valósult meg, ez nem zárta ki a néptömegek forradalmi akcióit. Ez a reformerekre visszahatva, arra ösztönözte őket, hogy egy népfelkelés gondolatát is fontolóra vegyék az idegen uralom lerázásáért vívott fegyveres küzdelemben. Erre végül is az adott történelmi körülmények között nem került sor. Az általános hadkötelezettségre és Landwehr-re épülő hadseregreform mindenesetre történelmi jelentőségűnek bizonyult, és a haderő és a néptömegek új viszonyát teremtette meg.

Leszek Grot (Lengyelország) korreferátumában „A Lengyel Néphadsereg új típusú hadseregként való második világháború alatti létrejöttéről és fejlődéséről" szólt. Bevezetőben a hitlerista agresszióról, a lengyel nép több fronton vívott honvédő háborújáról beszélt, majd rátért a Szovjetunió segítségére. Kiemelte a szovjetunióbeli lengyel alakulatok megalakulásának jelentőségét, az ehhez nyújtott politikai támogatás súlyát és a gazdasági segítség mértékét. Szólt arról a tényről, hogy ugyancsak a szovjet vezetés lehetővé tette több tízezer lengyel harcos Iránba való evakuálását, miután a lengyel emigráns kormány Londonból ez irányú kéréssel fordult hozzá.

Ezt követően azt elemezte az előadó, hogy a Lengyel Munkáspárt 1942. január 5-i határozatát követően a nemzeti felszabadító harcnak a Szovjetunió oldalán való megindítására miként szervezték meg a szovjetunióbeli Lengyel Hadsereg alakulatait, és azok hogyan kapcsolódtak be a Vörös Hadsereg kötelékében az antifasiszta fegyveres küzdelembe. Kiemelte a kommunisták gazdag harci tapasztalatainak és a szovjet—lengyel fegyverbarátság napi megnyilatkozásainak ideológiai jelentőségét. Az előadó leszögezte, hogy az 1944. július 21-én létrehozott Lengyel Néphadsereg, amelyben a volt partizánokkal együtt kezdetben mintegy 275 000 fő szolgált, összetételét és szellemét tekintve valóban új típusú, szocialista hadsereg volt.

Ezután *Shiro Tagami* (Japán) tartotta meg „A hadsereg és a társadalom viszonya a Meidzsi-restauráció idején" c. korreferátumát. Bevezetőben leszögezte, hogy a Meidzsi-restauráció a kapitalista fejlődést lehetővé tevő és az egységes nemzetállamot megteremtő 1854—1871 közti reformok összességét jelenti. Katonai vonatkozásban az új kormányzat modern haderőt kívánt megteremteni és a szamurájhadsereg helyére állítani, amely a feudális rendszerben gyökerezett. Ezt az is indokolta, hogy a lakosság összlétszámából a szamurájosztály ekkor már csak 2%-kal részesedett. Az európai hadügy tanulmányozását követően, az új haderő felállításakor 1869-ben a hadseregnél a francia, a haditengerészetnél az angol példát vették alapul. 1877-ben a hadseregnél a francia rendszert a porosszal cserélték föl. Az előadó befejezésül arra a kérdésre tért ki, hogy az európai minta szerint megteremtett modern japán hadseregben is a hagyományos szamuráj szellem uralkodott.

Következő korreferensként *Knud J. V. Jespersen* (Dánia) „Társadalmi változás és hadügyi forradalom a koraújkori Európában. A dán példa" címmel beszélt. Felidézte a középkori lovaghadsereg helyén a zsoldos gyalogság és könnyűlovasság megjelenését, a tűzfegyverek elterjedését, a hadsereg társadalmi bázisának eltolódását. Ezután azt részletezte, hogy Dániában az abszolút uralkodó csak 1675—1679 között — a Svédországgal vívott háború tanulságait levonva — szüntette meg az arisztokraták addigi lovagszolgálatát. Mivel az ilyen szolgálatot teljesítők száma addigra erősen lecsökkent, már korábban bevezették az általános nemesi felkelést, és a hadügy irányítása királyi helyett állami feladattá vált. Befejezésül az előadó azt elemezte, hogy miért élhetett Európában ilyen példátlanul sokáig tovább az addigi lovaghadsereg egy formája.

Ezután *Gunnar Arteus* (Svédország) olvasta fel *Ulf Olsson*nal és *Kerstin Strömberg-Back*-kal közösen készített „A hadsereg befolyása a svédországi társadalmi változásokra 1600—1945" c. korreferátumát. Ebben először azt szögezte le, hogy a hadsereg a társadalom szerves részét képezi. Rekrutálása, felszerelése, szervezése és harcászata a társadalom gazdasági-szociális struktúrájának és műszaki fejlettségének a függvénye. Kevéssé vizsgált azonban a hadsereg befolyásoló szerepe a társadalmi változásokban. Pedig az európai nemzetállamok ismételt fegyveres összeütközésekben születtek meg, és az állandó hadseregek nélkülözhetetlenek voltak az állam területének megvédésében. Zsoldoshadseregről lévén szó, ennek minőségét az ember-pénz-felszerelés hármasa határozta meg. Az előadó ezt követően e kérdés szemszögéből példaként elemezte a 17. századi svéd háborúkat.

Ezután *Matti Lappalainen* (Finnország) „A finn társadalom és hadszervezet közötti kapcsolat történelmi szemszögből" című korreferátumára került sor. Áttekintésében először a svéd uralom alatti nemesi lovasszolgálatot és a „helyi védelmet" segítő paraszti katonaállítást elemezte. Az orosz fennhatóság alatti 19. századra áttérve, az orosz hadseregben szolgálatra kötelezett vadászok, gránátosok kiállításáról szólt. Majd felidézte, hogy a finn alakulatok, a finn haderő mindenkor a finn függetlenség szimbólumának számított. Orosz—finn nézetkülönbség keletkezett azonban a finn haderő főparancsnoki tisztével, oroszoknak a finn alakulatokban való szolgálatával és a finn erőknek Finnországon kívüli alkalmazásával kapcsolatosan. Az előadó befejezésül az 1918-as függetlenséget követő „Fehér- és Vörös-Finnországra való kettészakadásról", a polgárháborúról és a két terület eltérő hadszervezetéről szólt.

A délelőtti ülés vitájában ezt követően felszólalt *Klaus-Richard Böhme* (Svédország), *Jean-Paul Charnay* (Franciaország), *Matei Ionescu* (Románia), *Eberhard Kessel* (NSZK), *Michael Salewski* (NSZK), *Shiro Tagami* (Japán), *André Martel* (Franciaország), *Fernand Gambiez* tábornok (Franciaország), *Thomas Barker* (USA), *Bengt A. Ahslund* ezredes (Svédország), *Vilho Tervasmäki* (Finnország).

A délutáni ülésen elsőként *Ilie Ceausescu* vezérőrnagy (Románia) adta elő *Ioan Talpes* századossal közösen készített „Össznépi részvétel a haza védelmében — a román nép történelmének állandó tényezője" c. korreferátumát. A téma kijelölésének szellemében Dareiosz perzsa birodalmától a fasiszta Hitler-Németországig terjedő 2500 évet a román nép szemszögéből a hódítók elleni harccal jellemezte. Áttekintve a különböző történelmi korszakokban vívott legkülönbözőbb háborúkat, minden egyes esetben az „össznépi honvédő" jelleget emelte ki az előadó.

Következő felszólalóként *Günther Glaser* (NDK) mondta el „A Német Demokratikus Köztársaság Nemzeti Néphadserege — a német hadtörténelem fordulatának kifejezője" című korreferátumát. Abból kiindulva, hogy a haderő a társadalmi és állami berendezkedés jellegét viseli magán, az antifasiszta-demokratikus és a szocialista átalakulás során német földön megszületett a munkás-paraszt hatalom és a béke védelmezője: a Nemzeti Néphadsereg. Részletezte a hadsereg szocialista, hazafias és internacionalista vonásait, amelyek új típusúvá teszik a német hadtörténelemben. Befejezésül az NSZEP vezető szerepéről és a Nemzeti Néphadseregnek a Varsói Szerződés koalíciós hadseregeként betöltött szerepéről szólt.

Következő korreferensként *Manfred Messerschmidt* (NSZK) kapott szót, aki „A porosz—német hadsereg nevelésügye" c. témát adta elő. Ismertette, hogy a 19. század során az általános hadkötelezettségen alapuló porosz hadseregben a katonai és politikai nevelő tevékenység célja kezdetben a liberális, majd a szocialista szellemmel való leszámolás volt, hogy a hadsereg a monarchista-konzervatív-militarista körök megfelelő eszköze legyen. A weimari köztársaság idején a konzervatív szellemű „nem politizáló" katona volt a vezetés eszménye. A fasiszta hatalomátvétel után a nemzetiszocialista világnézetű kiképzés nem ütközött nehézségbe. E kiképzés eredményeként, az SS és a Gestapo mellett a Wehrmacht is a végpusztulásig kitartott Hitler mellett — fejezte be fejtegetését az előadó.

Matitiahu Mayzel (Izrael) „Az izraeli parancsnok szociális háttere a függetlenségi háború előtt és alatt" c. korreferátumában a palesztinai zsidó lakosság katonai jellegű szervezeteiről adott áttekintést. Az őslakosságot tekintve ezeket „önvédelmi szervezeteknek" minősítette, és a parancsnok mögötti zsidó közösség e századi változásait elemezte. Részletezte a bevándorlást és az ezzel együtt megalakult újabb katonai szervezeteket, kitérve a brit hadsereg kötelékében a második világháború alatt szerzett hadi tapasztalatokra. Befejezésül a lakosság hadrafoghatóságának második világháború utáni adatait ismertette.

Louis-Edouard Roulet dandártábornok (Svájc) „Társadalom, hadsereg, állam Svájcban a Bourgogne-i és itáliai háborúk korában" címmel tartott korreferátumot. A 15. század második felének és a 16. század első felének Helvét Konföderációját a független közösségek tartós politikai szövetségeként jellemezte. Ismertette az egyes katonák sajátosságait, majd a hadseregre rátérve, azt így minősítette: „majdnem mindig külön gyalogos magánhadsereg, bizonytalan fegyelmű, félelmetes módon sűrű sorokban és a gyakorlat során aligha könnyen kezelhetően felálló, nehezen irányítható, vezényelhető, de tömeges létszámával, rohamainak erejével és a harcosainak félelem nélkül végrehajtott rövid csapásaival végül is felülkerekedő hadsereg." Előadásában ezután az így felsorolt egyes jellemzőket elemezte.

Ezt követően a korreferátumok fölötti vita következett. Ennek során felszólalt *Richard Allemann* ezredes (Svájc), *Michael Salewski* (NSZK), *Jacques Suant* (Franciaország), *Manfred Messerschmidt* (NSZK), *Friedrich-Christian Stahl* (NSZK), *Reinhard Brühl* (NDK), *Christopher Scott* (Nagy-Britannia), *Jassine Soueid ezredes* (Libanon), *Jean Lorette* (Belgium).

Augusztus 12-én délelőtt a II. szekcióban elsőként *David John Lyon* (Nagy-Britannia) „Torpedóháború — elmélet és gyakorlat" c. korreferátuma hangzott el. Ebben a Brit Admiralitás Torpedóbizottságának 1873-as tervezetéből kiindulva a brit torpedófejlesztés történetét tekintette át.

Philip K. Lundeberg (USA) korreferátumának „A galván tengeri érintőaknák első hadi alkalmazása. A tudományok közti együttműködés példái" volt a címe. Ebben a Waterloo-t követő fél évszázad során a beruházók, vállalkozók, mérnökök, tudósok és katonák együttműködéseként létrejött új harceszköz fejlődését elemezte.

Alekszej V. Antosják (Szovjetunió) „A szovjet haderő második világháborús felszabadító küldetése" c. korreferátumában felidézte a fasiszta Németország támadását, a Nagy Honvédő Háború fő hadműveleteit. Majd az egyes európai népek felszabadításában játszott szovjet szerepre rátérve, ismertette a különböző hadműveleteket, a szovjet segítséget anyagiakban és élőerőben. Befejezésül az internacionalista felszabadító harctevékenység során a Vörös Hadsereget ért veszteségekről szólt.

Iván V. Tyimohovics (Szovjetunió) korreferátuma „A szovjet légi haderő a Nagy Honvédő Háborúban, a légtér uralmáért vívott harcban" címmel került napirendre. Ebben a Nagy Honvédő Háború egyes időszakaira bontva elemezte a szovjet—német fronton a légi erőviszonyokat, a szovjet felszállásokat és azok eredményeit, az ellenségnek okozott veszteségeket és az elért eredményeket, valamint a szovjet gazdaság erőfeszítéseit.

Következő korreferensként *Alberto Santoni* (Olaszország) „A Balkánon a Marica és a Barbarossa hadművelet előtt végrehajtott német mozgások angolok általi felfedése az Ultra desifrírozó készülék segítségével" c. témáról beszélt. Ismertette a német kódrendszer kialakulását, a használt gépi eszközöket, a német kódrendszer desifrírozására tett angol—francia erőfeszítéseket, a megfelelő készülék elkészítését és az Ultra nevet viselő desifrírozó berendezéssel szerzett főbb információkat.

John E. Jessup tábornok (USA) korreferátumában a kézi lőfegyverek standardizálásáról beszélt. A 19. század elejére a korábban angol és indián kézben volt számos típusú lőfegyver alkatrészellátása ugyanis már szinte lehetetlenné vált. A standardizálás során viszont az intézményesített bürokratizmussal kellett megküzdenie a katonai vezetésnek.

Jacob Kipp (USA) korreferátumának témája „Oroszország haditengerészeti minisztériuma és a páncélos hajók rendszeresítése. Oroszország 1862—1867 közti gazdasági fejlődésének jellege" volt. Az előadó, abból az aspektusból kiindulva, hogy „a krími háború ágyúdörgése jelezte az orosz kapitalizmus megszületését", a haditengerészeti modernizálást vette vizsgálat alá. Részletezte a haditengerészet vezetésének és az ipari burzsoáziának a kapcsolatait, majd a haditengerészeti rendeléseknek a vas- és gépipar fejlődésére gyakorolt hatását elemezte.

Charles Christienne tábornok (Franciaország) „A francia főhadparancsnokságnak a két világháború közti technikai fejlődéssel való kapcsolata" c. korreferátumát olvasta fel, amely a katonai konzervativizmust tette vizsgálat tárgyává. Ismertette, hogy a legfelsőbb francia hadvezetés a szárazföldi csapatokat részesítette előnyben a légierővel szemben és elsődlegesen a hagyományos fegyvernemek mellett állt ki. Rámutatott, hogy 1919—1924 között megvolt a modernizálási törekvés, de hiányzott az anyagi fedezet; 1925—1930 között még ez a törekvés is elhalt; 1930—1936 között sikerült az első gépkocsizó gyaloghadosztályokat és az első gépesített könnyű hadosztályt megteremteni; 1936—1940 között újra hiányzott a nagy átfegyverzésre való törekvés, egyúttal pedig annak anyagi fedezete is. Mindez a náci Németországnak való kiszolgáltatottsághoz vezetett — fejezte be a fejtegetését az előadó.

A délelőtti ülés ezt követő vitájában felszólalt *Donald M. Schurman* (Kanada), *Jürgen Rohwer* (NSZK), *Alberto Santoni* (Olaszország), *Alekszej V. Antosják* (Szovjetunió).

A délutáni ülésen *Jae Kyu Park* (Koreai Köztársaság) lépett elsőként az előadói dobogóra, korreferátumának címe „A Korea és Japán között az 1590-es

években vívott tengeri háború története, különös tekintettel Lee Soon Shin tengernagy flottahadműveletére" volt. Az 1592—1598 közötti háború főbb hadműveleteinek felidézése után a sikeres 1598-as koreai hadművelet okait elemezte. Az eredményességet a sikeres felőrlő stratégia kiválasztásában, a következetes harcászati alkalmazásban, az utánpótlás biztosításában összegezte.

Cemal Enginsoy (Törökország) „Az irreguláris Török Nemzeti Milicia jellemzői a török nemzeti háborúban 1919—1923 között jelentős ellenséges reguláris erők ellen vívott döntő hadműveletekben" című korreferátuma következett. A háborút a nemzeti függetlenségért, a békéért és a területi integritásért vívott önvédelmi küzdelemként jellemezve, a gerilla-hadviselést megvalósító milícia kezdeti sikereit részletezte, majd az abból kialakuló reguláris hadsereg sajátosságait elemezte.

Iván E. Krupcsenko (Szovjetunió) „A szovjet fegyveres erők tapasztalatai, amelyekre a Nagy Honvédő Háború idején jelentős ellenséges csoportosítás bekerítése után indított hadműveletek tervezése és végrehajtása során tettek szert" c. korreferátuma következett. Ebben a bekerítést követő hadműveletet az egyik döntő támadási módként jellemezte, amely sok eredeti elgondolás megvalósítását tette lehetővé. Némelyik politikai-stratégiai jelentőségűvé vált, mint pl. a sztálingrádi, a belorusz, a iași—kisinyovi, vagy éppen a berlini bekerítés. Jellemzői a bekerített ellenség teljes megsemmisítése, az egymás utáni bekerítések sorozata, a bekerítés és megsemmisítés egységes folyamata, a városbeli erőcsoportosítás bekerítése és megsemmisítése.

William Rodney (Kanada) korreferátumának témája „Vasúti Bizottság, forradalom és a délnyugati front 1917-ben. Vázlat a szövetségesek kudarcához" volt. Bevezetőben ismertette az orosz front előkészítését jelentő szállításügyi lépéseket. Ezt követően részletezte, miként bénult meg a hadiszállítás az orosz forradalom kitörését követően, hogyan kívánt ezen segíteni a Brit és az Amerikai Vasúti Bizottság, miként ítélte azonban eleve kudarcra az orosz hadsereg bolsevizálódása.

Következő hozzászólóként *Nyikoláj Ny. Azovcev* ezredes (Szovjetunió) „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hadi tapasztalata" címmel adta elő korreferátumát. Ebben részletesen elemezte a bolsevikok irányította fegyveres felkelést és a kibontakozó fegyveres forradalmi harcot. Ismertette a békedekrétum megszületését és az ellenséges támadással kikényszerített polgárháborút. A kivívott győzelemmel kapcsolatosan a forradalmi erőt, a forradalmi hadsereget és a forradalmi katonai vezetést emelte ki. Hangsúlyozta, hogy a szovjet nép és a szovjet fegyveres erők győzelme az intervenciósok és a fehérgárdisták fölött a nemzetközi imperializmusra mért katonai-politikai vereséget jelentette. Fontos elméleti tanulságokkal szolgált a szocialista forradalomelmélet továbbfejlesztéséhez. Befejezésül e forradalom „lemásolásának" veszélyeitől óvott.

Li Ji-jun (Kína) „Mao Ce-tung katonai elmélete és a kínai forradalmi háború" c. korreferátuma következett ezután. Az előadó az 1927—1949 közti fegyveres küzdelem elméleti alapjaival foglalkozva Mao Ce-tung elmélyült és rendszeres hadelméleti tanulmányait emelte ki, amelyeket alkotó módon alkalmazott a kínai forradalom sajátosságaira. A gyakorlati megvalósítás is Mao Ce-tung nevéhez fűződik — folytatta —, mert nemcsak államférfi, hanem főparancsnok is volt. A forradalmi néphadsereg hadisikereinek elemzése után az előadó azonban azt a következtetést vonta le, hogy „Mao Ce-tung hadelmélete a Kínai Kommunista Párt és a forradalmi nép kollektív elmélkedésének kikristályosodása".

Ezt követően *Fahri Celiker* (Törökország) adta elő „A hadsereg és a nemzet közti együttműködés a török felszabadító háborúban. A hadsereg szerepe a Török Köztársaság megalapításában" c. korreferátumát. Ismertetve az Oszmán—Török Birodalom első világháborús vereségét, a győztesek békediktátumát, rátért a függetlenségi háború (1919—1922) időszakára. Kiemelte, hogy a győzelem zálogát jelentette, amikor Mustafa Kemal tábornok nemcsak a hadsereg kötelékeit, hanem a lakosság spontán létrejött nemzetvédelmi bizottságait is maga mögé tudta állítani és képes volt mozgósítani. A Török Köztársaság létrehozása során a hadseregnek jelentős szerepe volt a nemzeti tudat formálásában a függetlenségi háború kezdeti időszakában, győzelme tette lehetővé a békediktátum elvetését és az egységes török nemzetállam megteremtését, végül letéteményese volt a török forradalomnak is, amely a függetlenségi háborúval párhuzamosan kibontakozott.

A II. szekció délutáni ülésének vitájában ezután felszólalt *Kim Sok Hyon* (Koreai NDK), *Ioan Alexandrescu* (Románia), *Iván E. Krupcsenko* (Szovjetunió), *André Corvisier* (Franciaország).

Augusztus 12-én este, a két szekció munkáját befejezve, a Nemzetközi Összehasonlító Hadtörténelmi Bizottság plenáris záróülést tartott. Ennek során felszólalt *Raimondo Luraghi* (Olaszország), *Thierno Mouchtar Bah* (Kamerun), *Friedrich Forstmeier* (NSZK), *Erik Norberg* (Svédország), *Jean Parisieau* ezredes (Kanada), *Reinhard Brühl* vezérőrnagy (NDK), *André Corvisier* (Franciaország), *Eugen Bantea* vezérőrnagy (Románia), *André Martel* (Franciaország).

A Második Világháború Történetének Nemzetközi Bizottságában folyt munka témája „A második világháború alatti propaganda" volt. A referátumot román történészek készítették, és *Ion Popescu-Puturi* adta elő.

E témában Budapest színhellyel 1978-ban már rendeztek nemzetközi tudományos ülésszakot. A korreferátumok jórészt a már egyszer elhangzottakat ismételték meg. Tartalmi ismertetés helyett így csupán felsorolásra korlátozódunk. Bukarestben a következő korreferátumokra került sor: *Gheorghe Zaharia — Nicolae Copoiu* (Románia): A Hitler-ellenes háború alatti romániai ellenállás propagandája; *Charles-Louis Foullonx* (Franciaország): A Szabad Franciaország rádiópropagandája; *Stanislawa Lewandowska* (Lengyelország): A nemzetiszocializmus-ellenes propaganda a megszállt Lengyelországban; *Gheorghe Unc — Vladimir Zaharescu* (Románia): Szervezett propaganda a román emigrációban a második világháborúban; *Alekszej I. Babin* (Szovjetunió); A szovjet hazafiság és a proletár internacionalizmus fő propaganda irányelvei a Nagy Honvédő Háború idején; *Nyikoláj D. Kozlov* (Szovjetunió): A frontsajtó szerepe a katonák nemes erkölcsi és harci jellemvonásainak kialakításában a Nagy Honvédő Háború idején; *Michael Balfour* (Nagy-Britannia): Nagy-Britannia és a remény propagandája; *Kentaro Awaya* (Japán): A japán propaganda a Csendes-óceáni háború idején; *Mario Isnesghi* (Olaszország): A második világháború alatti olasz propaganda; *Richard Polenberg* (USA): A második világháború alatti amerikai propaganda; *Jovan Vujosević* (Jugoszlávia): A Jugoszláv Népfelszabadító Mozgalom propagandájának fő kérdései; *Wolfram Wette* (NSZK): Magyarország, Románia és Bulgária — a második világháború alatti propaganda célja; *William R. Young* (Kanada): Kanadai belső propaganda a második világháború alatt; *Juhász Gyula*, a történelemtudományok doktora: A második világháború alatti magyarországi propaganda; *Kurt Petzold* (NDK): Fajelmélet és antiszemitizmus a fasiszta Német Birodalom háborús ideológiájában; *Martti Julkunen* (Finnország): Finnországi tájékoztatás a második világháború alatt, mint a külpolitika függvénye; *Thanas Nano* (Albánia): Az Albániai Népi Felszabadító Mozgalom propagandája; *Liu Simu* (Kína): Kínai propaganda a japánellenes háború idején; *Georg Kreis* (Svájc): Semlegesség és hadipropaganda. Svájc a nemzeti szocialista fenyegetés idején.

A Második Világháború Történetének Nemzetközi Bizottságában a referátum és a korreferátumok fölötti vitában 48 résztvevő kapott néhány percre szót. Magyar részről *Ránki György* akadémikus és *Sipos Péter*, a történelemtudományok doktora tudta jelezni álláspontját.

A Nemzetközi Történelemtudományi Kongresszus munkáját augusztus 13-tól egyrészt úgynevezett „nagy témák" plenáris üléseken való megvitatásával, másrészt történelmi korszakok szerinti szekcióülésekkel folytatta.

Az augusztus 13-i plenáris ülésen a „Kelet-Európa, a népek találkozásának színhelye" c. referátum hangzott el, amelyet *Emil Condurachi* és *Razvan Theodorescu* (Románia) készített. Felkért szakértőként mások mellett *Niederhauser Emil*, a történelemtudományok doktora tett bíráló és kiegészítő megjegyzéseket. A vitában felszólalt *Köpeczi Béla* akadémikus, az MTA főtitkárhelyettese.

„A béke formái és problémái a történelemben" című téma az augusztus 14-i plenáris ülés napirendjén szerepelt. Ennek referátumát *Raoul Manselli* (Olaszország), *Luiz Diaz del Corral* és *Antonio Truyol Serra* (Spanyolország) adta elő. A vita során a magyar álláspont jelzésére az egyes korszakokkal kapcsolatosan *Nemes Dezső* akadémikusnak, *R. Várkonyi Ágnesnek*, a történelemtudományok doktorának és *Jeszenszky Gézának*, a történelemtudományok kandidátusának volt módja.

Harmadik „nagy témaként" augusztus 15-én „A szövetségi és több központú államok kérdései" című referátum hangzott el, amelyet *Julius Bardach* és *Hubert Izdebski* (Lengyelország) készített. Magyar részről a vitában *Hajdu Tibor*, a történelemtudományok doktora szólalt fel.

Az augusztus 16-i plenáris ülés napirendjére a *Claude Fohlen* (Franciaország) által készített „A nő a társadalomban" c. referátum került. A vita során *Szabó Ágnes*, a történelemtudományok kandidátusa kapott szót.

Az ókortörténeti szekció ezekben a napokban a kelet-nyugati kapcsolatok és a civilizációk és társadalmak témakörben elhangzott referátumokat vitatta meg. Magyar részről *Hahn István* akadémikus „Európa északi és északkeleti népeinek kapcsolata a római birodalommal" című referátumát adta elő, és felszólalt a vitában is.

A középkor történetével foglalkozó szekció témái a társadalmi és gazdasági változások és a kelet-nyugati kapcsolatok voltak. Referátumot tartott *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, az MTA alelnöke „A levantei kereskedelem és Kelet-Európa a középkorban" címmel. A vitában felszólalt *Karácsonyi Béla,* a történelemtudományok kandidátusa és *Granasztói György.*

Az újkortörténeti szekció napirendjén a kontinensek és népek közti kapcsolatok, eszmék és társadalmak, valamint a gazdasági élet témája szerepelt. Referátumot tartott *Köpeczi Béla* akadémikus, az MTA főtitkárhelyettese „Nagyhatalmi rendszerek a 17—18. században" címmel, aki az egyik ülésen elnökölt és több ízben felszólalt a vitában is. Rajta kívül e szekcióban szót kapott még *Niederhauser Emil,* a történelemtudományok doktora, *Tokody Gyula,* a történelemtudományok doktora, *Pamlényi Ervin,* a történelemtudományok kandidátusa, *Spira György,* a történelemtudományok kandidátusa és *Szász Zoltán.*

A legújabb kor történetét vizsgáló szekcióban a nemzetközi kapcsolatok, a belpolitika és gazdaság, a társaságok, valamint az ipari munka és igazgatás, együttműködési formák témában hangzottak el referátumok. *Berend T. Iván* akadémikus „Az 1929/33-as gazdasági válság kelet-európai hatása" c. referátumát távollétében *Ránki György* akadémikus olvasta fel és képviselte a vitában. Ennek során felszólalt még *Jemnitz János,* a történelemtudományok doktora, *Orbán Sándor,* a történelemtudományok doktora, *Ádám Magda,* a történelemtudományok doktora, *Kővágó László,* a történelemtudományok kandidátusa.

A történész világkongresszus külön módszertani szekciót is szervezett. Ennek ülésein a történész nyelvezete, a történelemoktatás helye és szerepe az emberformálásban, az orális történelem módszertani kérdései és a demográfia, járványok, iskolázottság témák szerepeltek. Referátumot tartott *Glatz Ferenc,* a történelemtudományok kandidátusa „Az élőszó, mint történelmi forrás" címmel. A vitákban felszólalási lehetőséghez jutott a szakértőnek felkért *Spira György,* a történelemtudományok kandidátusa, továbbá *Ember Győző* akadémikus, *Erényi Tibor,* a történelemtudományok doktora, *Laczkó Miklós,* a történelemtudományok doktora, *Balázs Alice,* a történelemtudományok kandidátusa és *Faragó Tamás.*

Jeleznünk kell azt is, hogy egyes bizottságok, társaságok, szekciók napirendjén hadtörténelmi vonatkozási előadások is szerepeltek. Így a Délkelet-Európai Tanulmányok Nemzetközi Bizottságában hangzott el *Avdo Suceska* (Jugoszlávia) „A 17—18. századi boszniai és hercegovinai felkelések" című korreferátuma. A Nemzetközi Sajtótörténeti Bizottság *Günter Heidorn* (NDK) „Háború és béke a két világháború közti tömegkommunikációban" c. referátumát vitatta meg, ehhez több, hadtörténész szemmel is érdeklődést keltő korreferátum hangzott el. Ugyanígy az Európai Jelenkortörténeti Társaságban *Fritz Klein* (NDK) „Háború és béke. Eszmék és magatartások Európában 1899—1919". c. referátuma és néhány ehhez csatlakozó korreferátum hadtörténelmi vonatkozásokat is tartalmazott. Az újkortörténeti szekcióban napirendre került *Frantisek Hejl* és *Richard Prazak* (Csehszlovákia) „A nemzeti újjászületés tipológiája Közép- és Dél-Európában" c. közös referátuma. Ugyanott hangzott el *Milorad Ekmecić* (Jugoszlávia) „Egy válság megoldása. Az 1878-as berlini kongresszus és következményei" c. referátuma, *Gerhard Heitz* és *Günter Vogler* (NDK) közös előadása „Európai parasztmozgalmak a 16—18. században" címmel, valamint *Stefan Kieniewicz* (Lengyelország) „1830 — forradalom és reform Európában" című referátuma. A legújabb kor történetével foglalkozó szekcióban adta elő *Helmut Stoecker* (NDK) „A német szociáldemokrácia és a délnyugat-afrikai antikolonialista felkelés 1904—1907" c. referátumát.

A kongresszus idején a Nemzetközi Történelemtudományi Bizottságban, valamint az egyes tagtársaságokban, részbizottságokban és munkacsoportokban tisztújításra került sor. A Nemzetközi Történelemtudományi Bizottság új elnöke *Alexander Gieysztor* (Lengyelország) lett, míg új főtitkárrá *Helène Ahrweilert* (Franciaország) választották. A magyar történettudomány sikereként e grémium tagja lett újjáalakulása óta első ízben egy magyar történész is *Ránki György* akadémikus személyében.

A Nemzetközi Összehasonlító Hadtörténelmi Bizottság új elnöke *André Corvi-*

sier (Franciaország), új főtitkára *Cornelis Schulten* (Hollandia) lett, míg alelnökké újraválasztották *Pável A. Zsilin* altábornagyot (Szovjetunió), *David Chandlert* (Nagy-Britannia), *John E. Jessup* tábornokot (USA) és *Eberhard Kesselt* (NSZK), valamint további alelnöknek megválasztásra került *Rudolf Dzipanov* vezérőrnagy (Lengyelország) és *Alexander Savu* ezredes (Románia).

A Második Világháború Történetének Nemzetközi Bizottsága elnökké *Henri Michelt* (Franciaország), alelnökké *Pável A. Zsilin* altábornagyot, *Arthur L. Funkot* (USA), *Czeslaw Madajczykot* (Lengyelország) és *W. F. Deakint* (Nagy-Britannia), elnökségi taggá pedig *Tone Ferencet* (Jugoszlávia) és *Gheorghe Zahariát* (Románia) választotta.

A XV. Nemzetközi Történelemtudományi Kongresszus az augusztus 17-i plenáris záróüléssel fejezte be munkáját, amelyen megjelent a romániai párt-, állami, társadalmi és tudományos élet számos reprezentánsa.

Először a Nemzetközi Történelemtudományi Bizottság tisztétől megvált két vezetője kapott szót. *Karl D. Erdmann* (NSZK) addigi elnök szubjektív hangvételű beszédében a Romániához fűződő személyes élményeit idézte fel és a kongresszus rendező szerveinek munkáját méltatta.

Michael François (Franciaország) aki az újjáalakulás óta 32 éven át töltötte be a nemzetközi bizottság főtitkári tisztét, áttekintést adott a történelemtudomány és a történészek együttműködésének három évtizedes fejlődéséről. Befejezésül reményét fejezte ki, hogy azon országok történészei, amelyek még nem vesznek részt a Nemzetközi Történelemtudományi Bizottság munkájában, felfigyeltek a világméretű eszmecserére és együttműködésre, ez pedig ösztönözni fogja őket, hogy bekapcsolódjanak a következő világkongresszus munkájába.

A Nemzetközi Történelemtudományi Bizottság újonnan megválasztott elnöke, *Alexander Gieysztor* (Lengyelország) székfoglalójában azt hangsúlyozta, hogy a történész világkongresszus munkáját az időnkénti kemény tudományos viták mellett is a jó légkör, a kölcsönös megértés jellemezte. Ezután a nemzetközi bizottságot és a világkongresszust jellemezve, az együttműködés életképességét, eredményességét és rugalmasságát emelte ki. Előretekintve az 1985-ös következő világkongresszusra, mindezt biztató előjelnek értékelte. Reményét fejezte ki, hogy Európa mellett a többi földrész is népesebb küldöttségeket fog küldeni, hogy mind teljesebbé válhasson a történészek egyetemes közössége. A bukaresti világkongresszus rendezését, a jövőt tekintve is, példamutatónak értékelte. Kívánatosnak tartotta, hogy az elkövetkező időben a nagy civilizációk interdiszciplináris vizsgálata, a régionális és nemzeti sajátosságok elemzése kerüljön napirendre. Befejezésül kiemelte, hogy a történészek szerte a világon a két világkongresszus közti időben is az egyetemes kultúra gazdagításán fáradoznak és több nemzetközi fórumon kicserélik tapasztalataikat. Ezzel hozzájárulnak a jóakarat és a béke uralmának biztosításához.

Befejező előadásként ezután hangzott el *Virgil Candea* (Románia) „A román nép helye az egyetemes történelemben" c. referátuma. Ebben még egyszer összegezte a bevezető előadásban részletezett román álláspontot, a kongresszus munkája során gyakran kifejtett dáko-román kontinuitást, a középkori fejlődést meghatározó több államiságra szakadást és a magyar, lengyel, oszmán, Habsburg- és cári betolakodók elleni állandó harcot, a nemzeti egységállam megteremtését célzó 1848-as forradalmakat és további politikai tevékenységet, az ezt nemzetközi jogilag elismerő első világháború utáni békéket, a második világháborúba való belekényszerülést és az antifasiszta koalícióban az össznépi felkelést követően játszott kiemelkedő szerepet. Bár gyakran hivatkozott előadása során a kongresszus egyes területeken folyt munkájára, a mindenütt jelentkezett eltérő nézetek és az ebből fakadó vita jelzésétől is eltekintett.

Munkája befejezése előtt a XV. Nemzetközi Történelemtudományi Kongresszus felhívást fogadott el, amelyet a világ valamennyi országának történészeihez intézett. Ebben kifejezésre jutott a meggyőződés, hogy a béke, az enyhülés és a népek együttműködése elengedhetetlenül szükséges és elsőrendűen fontos a világ számára. A népek egymás iránti tisztelete, bizalma és barátsága erősítését, az emberi szabadságjogok, a nemzeti függetlenség és egyenjogúság biztosítását kell szolgálnia a történelemtudománynak, a világ történészei tevékenységének is, bármilyen módszertani iskolához tartoznak, bármilyen ideológiai, politikai és vallásalapon folytatják is azt. Kutatásaik során szerzett ismereteiket a vitás kérdések békés megoldásának és az emberi haladásnak a szolgálatába kell állítaniuk — fejeződik be a felhívás.

A plenáris záróülés az elnöklő *Mihnea Gheorghiu* zárszavával ért véget.

Zachar József

BIBLIOGRÁFIA

AZ 1978. ÉVI MAGYARORSZÁGON MEGJELENT HADTÖRTÉNELMI IRODALOM BIBLIOGRÁFIÁJA

I. RÉSZ

A BIBLIOGRÁFIA BEOSZTÁSA

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, historiográfiák, sajtótörténet, terminológia
Elméleti munkák és a hadtörténetírás kérdései
Tudományos élet
A hadtörténelem az ismeretterjesztésben és a honvédelmi nevelésben
Múzeumi, levéltári, könyvtári és térképtári gyűjtemények

II. A HADMŰVÉSZETTÖRTÉNET ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

Általános és összefoglaló munkák
Vártörténet
A haditechnika története
A hírszerzés és kémkedés története

III. MAGYARORSZÁG HADTÖRTÉNETE

Magyarország hadtörténelme a honfoglalástól 1526-ig
Magyarország hadtörténelme 1526—1711-ig
Magyarország hadtörténelme 1711—1848
Az 1848—1849. évi szabadságharc
Magyarország hadtörténelme 1850—1918
Az 1918—1919. évi forradalmi események és a Magyar Tanácsköztársaság hadtörténelme
Magyar internacionalisták a Szovjetunióban
Magyarország hadtörténelme 1919—1939
Magyarország a második világháborúban
  Hazánk felszabadulása
  Ellenállási mozgalom és partizánharcok
Magyarország és a magyar fegyveres erők története 1944—1978
A Magyar Néphadsereg és a fegyveres testületek évfordulói

IV. EGYETEMES HADTÖRTÉNELEM

A legrégibb időktől 1918-ig
A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a polgárháború
A két világháború közötti időszak hadtörténelme
A második világháború
  Ellenállási mozgalom. Magyar antifasiszták az európai népek ellenállási mozgalmában

Háborús bűnök
A második világháború utáni időszak haditörténelme
A szocialista államok fegyveres erői

V. ÉLETRAJZOK, EMLÉKEZÉSEK

A GYAKRABBAN ELŐFORDULÓ FOLYÓIRATOK RÖVIDÍTÉSEINEK JEGYZÉKE

AH	Acta Historica
ÉT	Élet és Tudomány
HK	Hadtörténelmi Közlemények
Ho	Honvédelem
HSz	Honvédségi Szemle
ISz	Igaz Szó
Mo	Magyarország
N	Néphadsereg
PK	Párttörténeti Közlemények
Sz	Századok
TSz	Történelmi Szemle

Bibliográfiák, historiográfiák, sajtótörténet, terminológia

Az Akadémiai Kiadó könyveinek és folyóiratainak bibliográfiája, 1950—1977. (Szabó Ágnes, Végh Ferencné és Vitályos Lászlóné korábbi összeállításainak felhasználásával szerk. Zehery Miklósné. Bp. Akad. K. 1978. 795 p.
(ld. még Magyar Tudományos Akadémia Kiadványai . . .)

Batári Gyula: A „Honvédorvos" 1888—1914.) — Orvosi Hetilap, 1978. 4. sz. 215—216. p.

Az 1975. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. Összeáll. Viniczai István, Windisch Aladárné. 2. r. — HK, 1978. 1. sz. 153—167. p.

Az 1976. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája 1. r. Összeáll. Viniczai István, Windisch Aladárné. — HK, 1978. 4. sz. 617—632. p.

Az 1976-ban Magyarországon megjelent történeti munkák válogatott bibliográfiája. — AH 24. köt. 1978. 3—4. sz. 321—365. p.

Fomin, V. I.: Die sowjetische und ungarische kriegsgeschichtliche Literatur. Ostmitteleuropa im zweiten Weltkrieg. Bp. Akad. K. 1978.) 225—226. p.

A Földrajzi Értesítőben 1952—1976 között megjelent cikkek bibliográfiája. Összeáll. Simonfai Lászlóné, Lerner János. — Földrajzi Értesítő, 1978. 1. sz. 81—167. p.

Glatz Ferenc: Ungelöste Probleme in der Erforschung des zweiten Weltkrieges. (Ostmitteleuropa im zweiten Weltkrieg. Bp. Akad. K. 1978. 231—254. p.

Gyáros László: Új Szó. A Szovjet Hadsereg Lapja Magyarország lakossága számára. — HK, 1978. 1. sz. 57—67. p.

Honismereti bibliográfia. — Honismeret, 1978. 5—6. sz. 1—4. p.

25 éves a Belügyi Szemle. 1953 előtt Rendőrségi Szemle. — Magyar Rendőr, 1978. 1. sz. 2. p.

Iszlamov, T. M. — *Józsa* Antal: A magyar internacionalisták történetének forráskutatása és historiográfiájának néhány kérdése. (Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917—1922. Bp. Kossuth K. 1978.) 298—337. p.

Juhász Gyula: Politik- und diplomatiegeschichtliche Literatur über die Geschichte Ungarns im zweiten Weltkrieg. (Ostmitteleuropa im zweiten Weltkrieg. Bp. Akad. K. 1978.) 45—66. p.

Kalauz az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak válogatott irodalmához. (Főszerk. Tasnádi Sándorné, mtárs. Abonyi Józsefné. Név- és címmutató Tóthné Szendrényi Jolán.) Bp. Kossuth K. 1978. 108 p. 2 t.

Katona István: A történelem újságlapjai. (Új Szó.) — N, 1978. 13. sz. 12. p.

A kommunista sajtó és a honvédelem. (Hatvan éves a magyar kommunista sajtó.) — N, 1978. 48. sz. 3. p.

Konieczny, A.: Historiographie des zweiten Weltkrieges über den Widerstand ausländischer Zwangsarbeiter in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. (Ostmitteleuropa im zweiten Weltkrieg. Bp. Akad. K. 1978.) 183—185. p.

Kosáry Domokos: A magyar történetírás a „romantika korában". — Irodalomtörténeti Közlemények, 1978. 5—6. sz. 540—559. p.

Kovács Jenő: Dolgozó Honvéd. Adalékok egy csapatújság történetéhez. — HK, 1978. 1. sz. 115—132. p.

Kovács Jenő: A kommunista sajtó születése. (60 éves a Vörös Újság.) — Határőr, 1978. 49. sz. 10—11. p.

Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertóriuma 1975. 1—2. r. Összáll. Viniczai István, Windisch Aladárné. — HK, 1978. 2. sz. 291—306., 3. sz. 440—456. p.

Lukács Lajos: Az 1848/49-es magyar emigráció olaszországi tevékenységének historiográfiája. — AH, 24. köt. 1978. 3—4. sz. 249—276. p.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadványai 1828—1950. Gergely Pál gyűjtésének felhasználásával szerk. Pamlényi Ervin. Mutatók: Szabó Ágnes. Bp. Akad. K. 1978. 422 p.
[ld. még Akadémiai Kiadó . . .]

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek, ismertetések) válogatott jegyzéke. (1977. január 1. — december 31.) Összeáll. Rozsnyói Ágnes, Sz. Gyivicsán Mária. — Sz, 1978. 6. sz. 1219—1329. p.

Máté György: Hatvanéves a magyar kommunista sajtó. [1918. december 7-én jelent meg a Vörös Újság első száma.] — Népszabadság, 1978. 288. sz. 5. p.

Nagy Csaba: A Magyar Száműzöttek Lapja, a Kossuth-emigráció első sikeres lapalapítási kísérlete. — ÉT, 1978. 41. sz. 1282., 1305. p.

Ostmitteleuropa im zweiten Weltkrieg. Historiographische Fragen.) Red.: Ferenc Glatz. Bp. Akad. K. 1978. 254 p.

Pacor, M.: Die italienische Geschichts-

schreibung über die Geschichte des Donaubeckens und des Balkans im zweiten Weltkrieg. (Ostmitteleuropa im zweiten Weltkrieg. Bp. Akad. K. 1978.) 163—182. p.

Pintér István: Beiträge zur Historiographie der Widerstandsbewegung. (Ostmitteleuropa im zweiten Weltkrieg. Bp. Akad. K. 1978.) 67—77. p.

Puskas, A. I.: Az Októberi Forradalomban és a szovjet-oroszországi polgárháborúban részt vett internacionalisták történetének magyar historiográfiája. (Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917—1922. Bp. Kossuth K. 1978.) 271—285. p.

Puskas, A. I.: Zu einigen Fragen der Historiographie der Geschichte des zweiten Weltkrieges. (Ostmitteleuropa im zweiten Weltkrieg. Bp. Akad. K. 1978.) 197—207. p.

Ránki György: Geschichtsliterarische Fragen Ostmitteleuropas im zweiten Weltkrieg. (Ostmitteleuropa im zweiten Weltkrieg. Bp. Akad. K. 1978.) 17—44. p.

Remete László: Megjelent a Vörös Ujság. 1918. december 7.) — Ország Világ, 1978. 49. sz. 8—9.).

Soós István: A második világháború utáni lengyel historiográfiáról. — TSz, 1978. 3—4. 601—608. p.

Whitnah, D. R.: Die heutige amerikanische Geschichtsschreibung über den zweiten Weltkrieg. (Ostmitteleuropa im zweiten Weltkrieg. Bp. Akad. K. 1978.) 149-151. p.

Zaharia, G. — *Unc,* G. — *Petrie,* E. — *Jani,* B.: Die rumänische Geschichtsschreibung über die Rolle Ostmittel- und Südosteuropas am Vorabend des zweiten Weltkrieges und im Weltkrieg. (Ostmitteleuropa im zweiten Weltkrieg. Bp. Akad. K. 1978.) 131—147. p.

Zsilin, P. A.: Neue Fragen, neue Probleme in der Forschung der Geschichte des zweiten Weltkrieges. (Ostmitteleuropa im zweiten Weltkrieg. Bp. Akad. K. 1978.) 101—107. p.

Elméleti munkák és a hadtörténetírás kérdései

Brühl, R.: A Német Demokratikus Köztársaság Nemzeti Néphadseregében folyó hadtörténelmi kutatások időszerű kérdéseiről. — HK, 1978. 2. sz. 175—193. p.

Glatz Ferenc: Trianon és a magyar történettudomány. — TSz, 1978. 2. sz. 411—421. p.

Gömbös János: Gondolatok a lenini katonapolitikáról. — Akadémiai Közlemények, 59. sz. 1978. 70—84. p.

Jonca, K.: Die Theorie der „völkerrechtlichen Grossraumordnung" mit besonderer Berücksichtigung der Donau- und Balkanstaaten. (Ostmitteleuropa im zweiten Weltkrieg. Bp. Akad. K. 1978.) 125—129. p.

Móricz Lajos: Hadtudományelméleti alapkérdések értelmezése. — Ho, 1978. 4. sz. 81—87. p.

Móricz Lajos: A tudományos munka feltételeinek további javítása. — Ho, 1978. 1. sz. 87—91. p.

Munkásmozgalomtörténet — társadalomtudományok. Elméleti és módszertani tanulmányok. Szerk. Vass Henrik, Sipos Levente, (Kiad. az MSZMP KB Párttörténeti Intézet.) Bp. Akad. K. 1978. 343 p.

Okladnikov, A. P.: Október, forradalom, internacionalizmus. (Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917—1922. Bp. Kossuth K. 1978.) 9—16. p.

Pach Zsigmond Pál: Hazafiság és nemzetköziség a magyar történettudományban. (Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917—1922. Bp. Kossuth. K. 1978.) 341—353. p.

Pach Zsigmond Pál: A patriotizmus és az internacionalizmus szerepe napjainkban. (Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917—1922. Bp. Kossuth K. 1978. 17—22. p.

Pach Zsigmond Pál: Történelemszemlélet — nemzeti hagyományok. Kovács Dénes beszélgetése —— akadémikussal. — Népszabadság, 1978. 89. sz. 11. p.

A pártalapszervezetek szerepe a tudományos munka segítésében. — Ho, 1978. 5. sz. 113—121. p.

Ránki György: Emlékirat és történelemtudomány. N. Sándor László beszélgetése — — akadémikussal. — Magyar Hírlap, 1978. dec. 24.

Rottler Ferenc: A szocialista patriotizmus és a proletár internacionalizmus egysége az MSZMP politikájában. (Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917—1922. Bp. Kossuth K. 1978.) 381—395. p.

Vass Henrik: Adalékok a szovjet—magyar internacionalista kapcsolatok történetéhez (Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917—1922. Bp. Kossuth K. 1978.) 354-380. p.

Vető Károly: Lenin műve „A proletárforradalom katonai programja". — Időszerű tanulmány a haza védelmének tudati megalapozásához. — HSz, 1978. 10. sz. 87—93. p.

Zajcev, A. N.: A marxista—leninista hadtudomány a győzelem tudománya. — Akadémiai Közlemények, 59. sz. 1978. 21—35. p.

Zentai Artúr: A békés egymás mellett

élés lenini koncepciója és megvalósulásának összefüggései korunkban. —Ho, 1978. 4. sz. 52—57. p.

Zöldi László: A Nemeskürty-jelenség. [Nemeskürty István történeti témájú könyveinek vitáiról.] — Élet és Irodalom, 1978. 17. sz. 3—4. p.

Zöldi László: Történész a Dunánál. Beszélgetés (Juhász Gyulával) emlékiratokról és dokumentumokról. — Élet és Irodalom, 1978. 35 sz. 7. p.

Tudományos élet

Balázs Ilona: Kerekasztal vita az európai fasizmusról. — Sz, 1978. 5. sz. 955—964. p.

Bódi János: Legfontosabb feladatunk. (Országos tanácskozás az MHSZ agitációs és propagandamunkában elért eredményeiről.) — MHSZ Élet, 1978. 4. sz. 8—13. p.

Az Egyesített Fegyveres Erők hadtudományi értekezlete. — Ho, 1978. 2. sz. 100—102 p.

Elméleti ünnepi ülés a szovjet hadsereg megalakulásának 60. évfordulója alkalmából. — Akadémiai Közlemények, 59. sz. 1978. 7—54. p.

Emlékülés (1978. szeptember 18-án) Stromfeld Aurél születésének 100. évfordulóján.(Az MSZMP KB Párttörténeti Intézete, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, valamint a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum rendezésében.) Hetés Tibor: Stromfeld Aurél katonai pályafutása. — Szabó Ágnes: Stromfeld Aurél és a húszas évek magyar munkásmozgalma c. előadások bővített szövegével. — HK, 1978. 4. sz. 463—483. p.

Eszménk erejével. Az MHSZ első országos agitációs-propaganda értekezlete. Budapest 1978. január 18. (Kiad. az MHSZ OK Agit. és Prop. Oszt. Bp. 1978.) 110 p.

Giancinto Miklós: Csapatorvosi tudományos értekezlet a Magyar Néphadsereg Központi Katonai Kórházában. — Honvédorvos, 1978. 1. sz. 89—93. p.

Heiter Róbert: Egy tanácskozás tapasztalatairól. (MN Központi Klubja és a budapesti közművelődési intézmények a honvédelmi nevelő munka közművelődéssel kapcsolatos feladatairól.) — MHSZ Élet, 1978. 1. sz. 14—15. p.

Juhász Gyula: Háborús propaganda, illegális sajtó. (Részletek — — előadásából. Nemzetközi konferencia Budapesten.) — Magyar Hírlap, 1978. 265. sz. 6. p.

A Magyar Néphadsereg és a Magyar Tudományos Akadémia közötti együttműködés fejlődéséről. — Ho, 1978. 2. sz. 103—104. p

Milei György: Szibériai szovjet—magyar tudományos konferencia a proletár internacionalizmusról. (1976. szeptember 5—15.: Habarovszk, Irkutszk, Novoszibirszk.) — (A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. Bp. Kossuth K. 1978.) 280—283. p.

Nagy László: Thököly hadserege. (Tudományos konferencia Hajdúszoboszlón: Thököly Imre történelmünkben.) — Lobogó, 1978. 46. sz. 16. p.

Nemzetközi konferencia Balatonalmádiban. A hazafias, honvédelmi nevelőmunka kérdéseiről tárgyaltak a testvérszervezetek küldöttségei. — MHSZ Élet, 1978. 12. sz. 16—17. p.

A Párttörténeti Intézet megalakításának 30. évfordulója. Vass Henrik ünnepi megemlékezése. Óvári Miklós beszéde. — PK, 1978. 4. sz. 162—174. p.

A Rákóczi [Ferenc II.] emlékév diákpályázatain díjnyertes tanulmányok. (Szerk. Kovács Kálmán.) [Kiad az] Eötvös Loránd Tudomány Egyetem. Bp. 1977. 155 p.
Bibliogr. a jegyzetekben.

Rákóczi-tanulmányok. A II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszak előadásai. [Kiad. az] ELTE Bölcsészettudományi Kar. Szerk. Sinkovics István, Gyenis Vilmos. Bp. ELTE Soksz. 1978. 204 p. 2 t.
Bibliogr. a jegyzetekben.

Ránki György: Tömegsajtó és propaganda. Megjegyzések egy nemzetközi történésztanácskozás kapcsán. (A háborús propaganda és az illegális sajtó.) — Népszabadság, 1978. 292. sz. 4—5. p.

Rehák Ferenc: A sajtó szerepe a második világháborúban. (A budapesti nemzetközi történésztanácskozásról.) — Magyar Sajtó, 1978. 12. sz. 372—375. p.

Szarka István: Magyar és csehszlovák történészek vitája. Bocskaitól Rákócziig. — Magyar Nemzet, 1978. 307. sz. 10. p.

Szocialista hazafiság. Országos tanácskozások Egerben (1974., 1976.) Rövidített jegyzőkönyv. (Szerk. Szecskó Károly. Kiad. az Eger Városi Tanács VB.) Eger, 1978. 205 p.

Tanácskozott a LOK (Liga Obrony Kraju — lengyel honvédelmi szövetség) VII. kongresszusa. — MHSZ Élet, 1978. 14. sz. 14—15. p.

Tóth Gyula: Munkásosztály — munkásmozgalom — hazafiság. A cselekvő hazafiság fóruma. (A kilencedik egri konferencia a hazafias nevelésről.) — N, 1978. 43. sz. 7. p.

Tudományos ülés a Hadtörténelmi Intézetben a szovjet hadsereg születésének 60. évfordulója alkalmából. — Népszabadság, 1978. 42. sz. 5. p.

Tudományos ünnepi ülés a Hadtörténeti Intézetben a szovjet hadsereg megalakulásának 60. évfordulója alkalmából. — N, 1978. 8. sz. 6. p.

Tudományszervezői értekezlet. (1977. november 22.) — Ho, 1978. 2. sz. 105—107. p.

A Varsói Szerződésben részt vevő baráti hadseregek hadtudományi szervei képviselőinek értekezletéről. — Ho, 1978. 7. sz. 86—90. p.
(Voennaja Müszl' 1978. 3. sz.-ból.)

Zachar József: Tudományos ülésszak 1978. március 6-án). Bulgária török uralom alóli felszabadulásának 100. évfordulója alkalmából. (Krónika.) — HK, 1978. 2. sz. 285—287. p.

A hadtörténelem az ismeretterjesztésben és a honvédelmi nevelésben

Bódi János: Három évtized a hazafias honvédelmi nevelés szolgálatában. [MHSZ 30. évfordulója.] — Polgári Védelem, 1978. 3. sz. 6—7. p.

Bodó László: A hazafias—honvédelmi nevelés néhány elvi és módszertani kérdése a középiskolában. — Pedagógiai Szemle, 1978. 9. sz. 799—807. p.

Bodó László: Az ifjúság honvédelmi neveléséért. (1—3. r.) — MHSZ Élet, 1978. 9—10. sz. 58—59., 11. sz. 20—22., 12. sz. 14—15. p.

Csatári Dániel: Szocialista hazafiság — történelmi tudat. (A VI. Országos Honismereti Akadémián elhangzott előadás.) — Honismeret, 1978. 5—6. sz. 35—40. p.

Földesi Sándor: A fegyverbarátságra és a szocialista közösség szeretetére való internacionalista nevelés. — HSz, 1978. 5. sz. 81—85. p.

Hantos Mihály: A Pusztaszeri Nemzeti Emlékhely. (A VI. Országos Honismereti Akadémián elhangzott előadás.) — Honismeret, 1978. 5—6. sz. 41—42. p.

A hazafiságról katonai szemmel. — HSz, 1978. 12. sz. 1—4. p.

Hazafiságtudatunk kiapadhatatlan forrásai. — HSz, 1978. 9. sz. 1—5. p.

Kiss Lajos: Legfőbb feladatunk. — — vezérőrnagy, az MHSZ főtitkárának nyilatkozata. — MHSZ Élet, 1978. 1. sz. 16—19. p.

Maklári Albin: A honvédelmi nevelőmunka néhány tapasztalata és feladata. — HSz, 1978. 8. sz. 42—46. p

Molnár Imre: A jelenleg használatban lévő török és magyar középiskolai történelemkönyv Szigetvár ostromáról. — Történelemtanítás, 1978. 2. sz. 23—27. p.

A történelemtanításhoz. (Az Országos Hadtörténelmi Múzeum programja az 1978—1979-es tanévre. Ismerteti: Draveczky Balázs. — Köznevelés, 1978. 44. sz. 12. p.

Múzeumi, levéltári, könyvtári és térképtári gyűjtemények

Bakay K.: Egy 5. századi előkelő harcos sírlelete Lengyeltótiban. — Acta Archaeologica, 30. köt. 1978. 1—2. sz. 149—172. p.

Bartha Lajos: Egy háromszáz éves magyar térkép és a nagyszombati meridián kérdése. (Nagyszombati Kalendárium címlapján, 1677.) — Geodézia és Kartográfia, 1978. 5. sz. 379—385 p

Bölöny József: Magyarország kormányai 1848—1975. Bp. Akad. K. 1978. 328. p. 1 t.
(Magyar Országos Levéltár kiadványai. IV. Levéltártan és történeti segédtudományok. 2.)

Csata terepasztalon. [Írta:] A. N. (A pákozdi csata.) — N, 1978. 37. sz. 13. p.

Csendes László: Földabrosz. [Kiad. az Országos] Hadtörténeti Múzeum. Bp. 1978. 143 p.
(Minikönyvek.)

Csendes László: Lázár deák földabrosza. 1528: hazánk első jó térképe. — ÉT, 1978. 22. sz. 687—690. p.

Csendes László: Térképalkotás. Négyszázötven éves a magyar térképészet büszkesége. (Lázár deák 1528-ban megjelent térképe.) — HK, 1978. 2. sz. 223—236. p.

Frisnyák Sándor: Szabolcs-Szatmár megye régi térképei. — Szabolcs-Szatmári Szemle, 1978. 4. sz. 110—116. p.

Füleki Mihály: Új könyvtári szabályzat a Néphadseregben. — Könyvtáros, 1978. 12. sz. 699—703. p.

Füzes Miklós: „A fenékpusztai gabonatemető" egy római katonai expedíció növényi bizonyítékai. — ÉT, 1978. 25. sz. 787—790. p.

Gál Éva: Térkép a Zichyek Óbudájáról 1735). — Geodézia és Kartográfia, 1978. 4. sz. 282—286. p.

Györkei Jenő: Egy forradalmár kitüntetése. (A Hadtörténeti Múzeumba került néhai Tóth József internacionalista „Vörös Zászló" rend kitüntetése.) — N, 1978. 13. sz. 3. p.

Halápi László: Hadifestők az első világháborúban. — N, 1978. 40. sz. 12. p.

Hrenkó Pál: Egy elfelejtett magyar földmérő: Matolai János. (1730.) — Geodézia és Kartográfia, 1978. 3. sz. 197—206. p.

Hrenkó Pál: Gondolatok a Zichyek óbudai térképei kapcsán. — Geodézia és Kartográfia, 1978. 4. sz. 286—293. p.

Hrenkó Pál: Lucas Geörg Sicha hadmér-

nök tokaji várképei nyomában, 1664. — Geodézia és Kartográfia, 1978. 5. sz. 368—378. p.

Hrenkó Pál: Magyarország négyszázötven éves térképe. (Lázár-térkép, 1528.) — Geodézia és Kartográfia, 1978. 2. sz. 77—80. p.

Hrenkó Pál: Szabolcs megye Mikovinyféle térképe. — Szabolcs-Szatmári Szemle, 1978. 4. sz. 103—109. p.

Hrenkó Pál: Térképi díszítőrajzok, szakmatörténeti adalékok. — Geodézia és Kartográfia, 1978. 6. sz. 441—451. p.

Hrenkó Pál: Térképtörténeti korszakváltás Mikoviny Duna—Tisza-közi térképén. — Geodézia és Kartográfia, 1978. 1. sz. 37—47. p.

Hunyadi Károly: A sírkápolna titka. (József nádor és családjának sírja a budai várpalotában.) — ISz, 1978. 16. sz. 43—45., 17. sz. 37—39. p.

Ipoly Márta, N.: Történelmi források régi térképek tükrében. (Hadtörténelmi Térképtárról ismertetés.) — Földrajzi Értesítő, 1978. 2. sz. 269—272. p.

K[acsó] L[ajos]: A béke legyőzhetetlen őrzői. Jubileumi kiállítás nyílt a Hadtörténeti Múzeumban. („Hatvanéves a szovjet hadsereg.") — N, 1978. 8. sz. 13. p.

K[acsó] L[ajos]: Honvédelmünk, hadseregünk. Képzőművészeti kiállítás a Hadtörténeti Múzeumban. — N, 1978. 47. sz. 12. p.

Kacsó Lajos: Jöjjetek ezrével... (1919-es dokumentumok a Hadtörténeti Múzeumban.) — N, 1978. 11. sz. 13. p.

Kapronczay Károly: A szabadságharc korából származó puskagolyó. — Orvostörténeti Közlemények, 1976. 4. sz. 117—118. p.

K[atona] I[stván]: Rengj csak föld. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum kiállítása az őszirózsás forradalomról. — N, 1978. 43. sz. 12. p.

Katona István: Történelmi emlékhely Pákozdon, — N, 1978. 35. sz. 13. p.

Kelemen András: Kurucoknál látogatóban. (Párizs és környéke magyar emlékei. Bercsényi emlékek.) — Honismeret, 1978. 4. sz. 66—68. p.

Kóbor László: A Hadtörténelmi Múzeum ritkaságai. („Hatvanéves a szovjet hadsereg" c. kiállítás megnyitása előtt.) A bakui magyarok három könyve. — Magyar Hírlap, 1978. 43. sz. 11. p.

Konrád, M.: Partizánmúzeum Besztercebányán. — MHSZ Élet, 1977. 15. sz 31. p.

Kovács Jenő: Örök jelképei a szabadságnak. (A szabadságharc zászlóinak visszaadása 1948. április 4-én.) — Határőr, 1978. 15. sz. 12—13. p.

Megnyílt „A szovjet hadsereg hatvan éve" c. kiállítás a Hadtörténelmi Múzeumban. [Írta:] P. S. — Népszabadság, 1978. 44. sz. 5. p.

Németh György: A negyvennyolcas egyenruhák. — N, 1978. 10. sz. 13. p.

Neukum Lea: Hungarikakutatás. [Bakócz Tamás kereszteshadjárati „búcsúlevelének" megtalálásáról, az Országos Széchényi Könyvtár könyvtörténeti kutatómunkájáról.] — Mo, 1978. 41. sz. 23. p.

[Nyulj]i [Jáno]s: Országjáró kiállítás. (A „Vörös Hadsereg 60 éve" című kiállítás a Hadtörténeti Múzeumban.) — ISz, 1978. 6. sz. 28—29. p.

[Nyulj]i [Jáno]s: Pákozd ünnepre készül. (A Hadtörténeti Múzeum rendezi be a pákozdi emlékházat.) — ISz, 1978. 18. sz. 5—7. p.

Rákóczy Rozália: 60 éves a Szovjetunió Vörös Hadserege. Időszaki kiállítás az Országos Hadtörténeti Múzeumban. (Krónika.) — HK, 1978. 4. sz. 610—612. p.

Rákóczy Rozália: Az Országos Hadtörténeti Múzeum kiállításai. Magyar internacionalisták a szovjethatalomért — bolsevikok a Magyar Tanácsköztársaságért. Időszaki kiállítás a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tiszteletére. — A Képtár új kiállítása. (Krónika.) — HK, 1978. 1. sz. 149—152. p.

Rákóczy Rozália: Az Országos Hadtörténeti Múzeum kiállításai. Tüzérmúzeum Várpalotán. (Krónika.) — HK, 1978. 2. sz. 288—290. p.

Ring Gusztávné: Stromfeld Aurél tárgyi emlékei és dokumentumai a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumban. — Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei, 1978. 1. sz. 40—55. p.

Ságvári György: Magyar internacionalisták a szovjet hatalomért. — Bolsevikok a Magyar Tanácsköztársaságért. (A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum és az Országos Hadtörténeti Múzeum közös kiállítása a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulójára.) — Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei, 1978. 1. sz. 68—76. p.

Stegena Lajos: Lázár deák 450 éves Magyarország térképe. Tabula Hungariae ad quatuor latera. — Magyar Tudomány, 1978. 10. sz. 790—793. p. 1 térk. mell.

Takács Tibor: Emlékkiállítás Stromfeld Aurél életútjáról. (A Hadtörténeti Múzeumban.) — N, 1978. 37. sz. 12. p.

Takács Tibor: A kitüntetések tudósa. (Makai Ágnes.) — N, 1978. 9. sz. 12—13. p.

Takács Tibor: A múlt üzenetei. (A Hadtörténeti Múzeum új szerzeményeiről.) — N, 1978. 13. sz. 13. p.

Tardy János: Néhány adalék a (Wolfgang) Lazius személyére és Magyaror-

ság-térképeire vonatkozó megállapításokhoz. — Geodézia és Kartográfia, 1978. 6. sz. 452—458. p.

Tóbiás Áron: Nyírbátor és a Báthoriak. [Új múzeum.] — Új Tükör, 1978. 49. sz. 10—11. p.

Várady-Sternberg János: Egy ukrán festő ismeretlen képe II. Rákóczi Ferencről. — ÉT, 1978. 23. sz. 710—713. p.

Varga—Takács [Tibor]: Hadsereg született. 1918—1978. (Kiállítás a Hadtörténeti Múzeumban a Vörös Hadseregről.) — Határőr, 1978. 10. sz. 13. p.

Visy Zsolt: Pannóniai limes-szakaszok légi fényképeken. — Szabó Klára— Lőrincz Barnabás: Jelentés az Intercisa—2. jelzőtorony feltárásáról. (A XI. Nemzetközi Limeskongresszuson kiállított anyagról, említés a Hadtörténelmi Intézet Térképtára térképeiről is.) — Archeologiai Értesítő, 1978. 2. sz. 235—259. p.

Zolnay László: Mátyás király temetési pajzsa. Egy magyar műtárgy kalandos sorsa. — Budapest, 1978. 1. sz. 42—44. p.

II. A HADMŰVÉSZETTÖRTÉNET ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

Általános és összefoglaló munkák

Altunin, A.: A Szovjetunió polgári védelme fejlődésének alapvető szakaszai és irányai. — Ho, 1978. 2. sz. 94—99. p.
U. a. Polgári Védelem, 1978. 2. sz. 4—6. p.

Efimov, G. P.: A városokért vívott harctevékenységek. — Ho, 1978. 4. sz. 6—14. p.

László Lajos: Európai semleges államok légiereje. (Fejlődéstörténet.) 2—13. r. — Re, 1978. 1—12. sz. 10—11. p.

Rázsó Gyula: „A csatatérek királynője". A gyalogság újjászületése a XV—XVI. században. — ÉT, 1978. 4. sz. 99—102. p.

Szabó Miklós: Az összfegyvernemi magasabbegység együttműködése a légierővel, tüzérséggel és harckocsikkal a harcászati mélység áttörése során (1941—1945). — Ho, 1978. 2. sz. 86—93. p.

A szakasz és a század harcászata. Harci példák a Nagy Honvédő Háborúból. (Írták: A. M. Adgamov, E. T. Marcsenko stb. Taktika v boevüh primerah. Vzvod. Taktika v boevüh primerah. Rota. Ford. Nagy László, Kozák Miklós.) Bp. Zrínyi K. 1978. 373 p. illusztr.

A zászlóalj harcászata. Harci példák a Nagy Honvédő Háborúról (Taktika v boevüh primerah. Batal'on. [Írták:] E. T. Marcsenko, A. K. Sovkolovics [stb.] Ford. Képíró Gábor.) Bp. Zrínyi K. 1978. 242 p. illusztr.

Vártörténet

Csorba Csaba: Esztergom hadi krónikája. Bp. Zrínyi K. 1978. 235 p. 24 t.

Forgách Simon 1570. évi jelentése a török várakról. [Közread. bev., és ford. Prokopp Gyula. (Nógrád m. múzeumi évkönyv. 23. köt. 1977.) 389—396. p.

Joó Tibor: A regéci vár. (14—18. sz.) Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 16. köt. Miskolc, 1977.) 29—35. p.

Kecskés László: Komárom erődrendszere. — Műemlékvédelem, 1978. 3. sz. 193—222. p.

Kiss Anikó: A gyulai vár. Gyula, 1977. 34 p. illusztr.
(A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai. 71.)

Marosi Endre: Gyávák voltak-e az egri hősök utódai? A vár feladása 1596-ban. — ÉT, 1978. 29. sz. 914—917. p.

Miklós Zsuzsa: Árpádkori földvár Váchartyán—Várhegyen. — Archeológiai Értesítő, 1978. 1. sz. 95—105. p.

Nagy József: Eger története. Bp. Gondolat, 1978. 388 p. 24 t.
Bibliogr. 374—377. p.

Nagy László: A végvári dicsőség nyomában. (Bp. Zrínyi K. 1978.) 274 p. illusztr.
Bibliogr. a jegyzetekben.

Tóth Endre: Sabaria — Szombathely karoling vára. — Vasi Szemle, 1978. 3. sz. 396—413. p.

A haditechnika története

Horváth Árpád: Régi fegyverek. Német harckocsi prototípus 1917-ből. Szórólövegek. — Haditechnikai Szemle, 1978. 3. sz. 90. p.

Horváth Árpád: A tábori telefon históriája. — N, 1978. 11. sz. 16. p.

Kováts Zoltán: Óriáslövegek és alkalmazásuk. [A tűzfegyverek kialakulásától napjainkig.] — Haditechnikai Szemle, 1978. 1. sz. 36—39. p.

Nagy István György: A szabadságharc hadi rakétái — ÉT, 1978. 10. sz. 290., 299. p.

Sárhidai Gyula: Lövészpáncélosok a második világháború végéig. — Haditechnikai Szemle, 1978. 4. sz. 155—160. p.

Sárhidai Gyula: A repülőgépipar helyzete és teljesítményei Magyarországon a

második világháború időszakában. — Re, 1978. 5—9. sz. 12—13. p.

Schmidt László: Második világháborús harcjármű modellek. (Magyar harckocsik.) — Haditechnikai Szemle, 1978. 4. sz. 149—151. p.

Sokarev, J.: Tűzfegyverek története. — Interpress Magazin, 1978. 3. sz. 14—20. p.

Szentesi György: Hat évtized haditechnikája. — Ország Világ, 1978. 7. sz. 12—13. p.

Szücs József: Repülés csavarszárnyakon. A helikopter múltja, jelene és jövője. — Népszabadság, 1978. 209. sz. 10. p.

Ungvár Gyula: A tacsankától a hadászati rakétáig. [A szovjet hadiipar fejlődése.] — Haditechnikai Szemle, 1978. 1. sz. 1—6. p.

Vámos Imre: A neutronbomba története. — Magyar Nemzet, 1978. 53. sz. 8. p.

Varsányi Ernő: 40 szovjet repülőgép-tervező, 80 repülőgép. — Bp. Zrínyi K. 1978. 64 p.
(Haditechnika fiataloknak.)

Winkler László: A magyar X-gépek története. A titkos hazai repülőgép építések újabb kutatási anyagai. — Re, 1978. 1—4. sz. 12—13. p.

A hírszerzés és kémkedés története

Harmat Endre: Hóhérok hegedűvel. Bp. Gondolat, 1978. 299 p.

Kocsis Tamás: Szonya jelentése (Ruth Werner, a szovjet felderítőszolgálat tagja.) — Lobogó, 1978. 3—4. sz. 26. p.

Leimetter József: Találkozás „Dórával" (Radó Sándor). — MHSZ Élet, 1978. 14. sz. 27. p.

Pallag Róbert: Nyugati szolgálat. Aki visszatért a „láthatatlan háború"-ból. (Szabó Miklós hírszerző). — Határőr, 1978. 41. sz. 12. p.

Radó Sándor: Dóra jelenti... 4. kiad. (Bp.) Kossuth K. 1978. 470 p.

Révay Zoltán: Titkosírások. Fejezetek a rejtjelzés történetéből. Bp. Zrínyi K. 1978. 239 p. illusztr.

Titkos háborúk történetéből. A Szajna fedőnevű rezidentura. 1—3. r. — Belügyi Szemle, 1978. 1. sz. 67—75., 2. sz. 85—92., 3. sz. 69—76. p.

Titkos háborúk történetéből. Az Atlanti Fal felderítése. 1—2. r. — Belügyi Szemle, 1978. 4. sz. 79—85., 5. sz. 71—75. p.

Titkos háborúk történetéből. A cherbourgi akció. (1969.) — Belügyi Szemle, 1978. 6. sz. 79—84. p.

Titkos háborúk történetéből. Izraeli ügynök Egyiptomban. — Belügyi Szemle, 1978. 7. sz. 66—71. p.

Titkos háborúk történetéből. A damaszkuszi rezidens. 1—3. r. — Belügyi Szemle, 1978. 8. sz. 82—87., 9. sz. 74—80., 10. sz. 72—77. p.

Titkos háborúk történetéből. John Matthews dossziéja. (Mátyási János életútja.) — Belügyi Szemle, 1978. 11. sz. 64—69. p.

Titkos háborúk történetéből. Az „Aranykulcs" akció. (Zsitomir, 1942.) — Belügyi Szemle, 1978. 12. sz. 69—75. p.

Vajda Péter: Veszélyes ellenség. 2. jav., bőv. kiad. Bp. Zrínyi K. 1978. 312 p.

Vincze János: Az imperialista titkosszolgálatok külpolitikai befolyása. — Belügyi Szemle, 1978. 8. sz. 59—65. p.

Vladimirov, V.—*Szuszlov*, L.: Az Abwehr ügynöke (Mokij Demjanovics Karascsenko.) (Agent Abvera. Regény. Ford. Tomori Lajos.) 2. kiad. (Bp.) Kossuth K. 1978. 229 p.

III. MAGYARORSZÁG HADTÖRTÉNETE

Berényi Iván: A magyar korona története. (Bp. Kossuth K. 1978.) 170 p. 4 t. (Népszerű történelem.)
Bibliogr. 166—170. p.

Bölöny József: Sacra Regni Corona. (A koronáról szóló cikkek tévedései.) — TSz, 1978. 2. sz. 355—363. p.

Csendes László: A korona rejtekhelye 1849—1853 között. (Krónika.) — HK, 1978. 4. sz. 613—616. p.

Dávid Katalin—*Kovács* Endre: Magyarország—Lengyelország. A barátság ezer éve. (Képanyagot összeáll. Dávid Katalin, Andrzej Fischinger.) Angolra ford. Waclaw Felczak, Andrzej Fischinger.) Bp. — Warszawa, Corvina — Krajowa Agencja Wyd. (1978.) 74 t.

Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve. 1. (Szerk. K. Balog János. Kiad a Tolna megyei Levéltár.) [Szekszárd.] Szekszárdi ny. 1978. 522 p. 42 t.

Kállay István: A koronakrónikához. Történelmi források. — Mo, 1978. 1. sz. 22—23. p.

Kovalovszky Miklós: Tízezer arany „egy fontos ládáért". [A magyar korona sorsa 1848—1853-ban.] — Magyar Nemzet, 1978. 55. sz. 11. p.

Szabó L. István: Mi történt a koronával 1945-ben? — Népszabadság, 1978. 13. sz. 6. p.

Magyarország hadtörténelme a honfoglalástól 1526-ig

Árvayné Rényi Zsuzsa: Még egyszer Mohácsról. (A mohácsi történelmi emlékhely bírálata.) — TSz, 1978. 1. sz. 218. p.

Barta Gábor: Az 1514. évi parasztháború mezőtúri epizódja. — Jászkunság, 1978. 3—4. sz. 75—82. p.

Borosy András: Főurak, familiárisok, udvari harcosok Magyarországon a XIII. században. — HK, 1978. 3. sz. 315—338. p.

Földes László: Dózsa Györgyről, rokonaitól. — Honismeret, 1978. 1. sz. 36—38. p.

Győrffy György: Az augsburgi csata: 995. — ÉT, 1978. 49. sz. 1539—1541. p.

Kosáry Domokos: Magyar külpolitika Mohács előtt. Bp. Magvető, (1978.) 202 p.
(Gyorsuló idő.)
Bibliogr. a jegyzetekben 171—[203]. p.

Kosáry Domokos: Módszertan vagy bűvészkedés? Hozzászólás *[Perjés* Géza vitamódszeréhez.] — Valóság, 1978. 10. sz. 64—96. p.

Kristó Gyula: A rozgonyi csata. (1312.) Bp. Akad. K. 1978. 111 p. 8 t. 1 térk. (Sorsdöntő történelmi napok. 3.)
Bibliogr. 102—110. p.

Kubinyi András: A Szávaszentdemeter — Nagyolaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előzményéhez — HK, 1978. 2. sz. 194—222. p.

Nehring, K.: Források a 15. század 2. felének magyar külpoliltikájához. — Levéltári Közlemények, 1976. 2. sz. 247—268. p.

Nehring, K.: Mátyás külpollitikája. — TSz, 1978. 3—4. sz., 427—440. p.

Perjés Géza: A „Mohács-kérdés" módszertanához. — Valóság, 1978. 9. sz. 68—79. p.

Szakály Ferenc: Nándorfehérvár 1521-es ostromához. Egy királyi adománylevél köztörténeti tanulságai. HK, 1978. 4. sz. 484—499. p.

Tardi Lajos: Dózsa alakja, szelleme. — Jászkunság, 1978. 3—4. sz. 83—87. p.

Váczy Péter: A pogánykori magyar fejedelmi jelvénytől I. István koronájáig. — Világosság, 1978. 2. sz. 97—99. p.

Magyarország hadtörténelme 1526—1711-ig

Aretin, K. O. v.: Magyarország és I. József császár politikája. — TSz, 1978. 3—4. sz. 520—526. p.

Artamonov, V. A.: Magyarország és az orosz—lengyel szövetség (1707—1712). — TSz, 1978. 3—4. sz. 527—531. p.

Benczédi László: A Habsburg-abszolutizmus indítékai és megvalósulása az 1670-es évek Magyarországán. — TSz, 1978. 3—4. sz. 535—556. p.

Benczédi László: Két malomkő között. A Thököly-felkelés 300. évfordulójára. — Népszabadság, 1978. 232. sz. 11. p.

Benda Kálmán: A Rákóczi-szabadságharc és az európai hatalmak. — TSz, 1978. 3—4. sz. 513—519. p.

Esze Tamás: „Egy szegénylegény volt Esze Tamás." H[orváth] T[amás] beszélgetése — — történésszel a kuruc Esze Tamásról. — Új Tükör, 1978. 16. sz. 22—23. p.

Esze Tamás: Üllő és kalapács között. Horváth Tamás beszélgetése Thököly Imre 300 éve kirobbant szabadságharcáról. — Új Tükör, 1978. 44. sz. 14—15. p.

Gazdag István: Debrecen a Rákóczi-szabadságharcban. — Múzeumi Kurir, 1977. 25. sz. (III. köt. 5. sz.) 5—8. p.

Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc a XVIII. század elején és Európa. — Nouvelle Études Hongroises, 12. köt. 1977. 227—237. p.

Köpeczi Béla: A Thököly-felkelés és Európa. — Magyar Hírlap, 1978. 242. sz. 6. p.

Molnár Imre: Az eszéki török hadihíd (1566. 1664. Szigetvár ostroma.) — Lobogó, 1978. 41. sz. 25. p.

Molnár Imre: Szigetvár ostroma török tankönyvekben. — Lobogó, 1978. 2. sz. 24—25. p.

Molnár László: Törökellenes küzdelmek Somogy megyében a XVI. század második felében. — Somogy, 1978. 4. sz. 80—86. p.

Nagy László: Erdélyi „boszorkányperek" a politikai hatalom szolgálatában. — Sz, 1978. 6. sz 1097—1141. p.

Nagy László: Kara Musztafa. Karrier és selyemzsinór. — Interpress Magazin, 1978. 5. sz. 132—139. p.

Nemeskürty István: Balassi Bálint. Bp. Gondolat K. 1978. 279. p.
(Nagy magyar írók.)
Bibliogr. 272—279. p

Nyakas Miklós: Egy végvári katona címeres nemeslevele 1581-ből. — Múzeumi Kurir, 1977. 24. sz. (III. köt. 4. sz.) 72—73. p.

Nyakas Miklós: Kömlei Kiss Miklós böszörményi főkapitány két levele Szabolcs-vármegyéhez 1640-ből. — Múzeumi Kurir, 1977. 24. sz. (III. köt. 4 sz.) 40—42. p.

Perényi József: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár diplomáciai kapcsolatai a poltavai csata előtt. (Rákóczi-tanulmányok. [Kiad. az] ELTE Bölcsészettudományi Kar. Szerk. Sinkovics István. Gyenis Vilmos. Bp. 1978.) 23—66. p.
Bibliogr. a jegyzetekben.

Rákóczi Ferenc, II. erdélyi fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról

1703-tól annak végéig. Mémoires du prince Francois II. Rákóczi sur la guerre de Hongrie depuis 1703 jusqu a sa fin. Ford. Vas István. Tanulmányt, jegyz. írta Köpeczi Béla. Szöveget gondozta Kovács Ilona. Bp. Akad. K. 1978. 543 p. 15 t.
(Archívum Rákócziánum. III. osztály. Irók. II. Rákóczi Ferenc művei. 1.)

Roy, P.: Thököly és Franciaország. — Nouvelle Études Hongroises, 12. köt. 1977. 217—226. p.

Spielmann József—*Tonk* Sándor—*Szőkefalvi Nagy* Zoltán: Osztrák katonakórházak Erdélyben 1807-ben. — Orvosi Hetilap, 1978. 18. sz. 1109—1112. p.

Staszewski, J.: Lengyelország és Magyarország a [Rákóczi] szabadságharc idején. — TSz, 1978. 3—4. sz. 532—534. p.

Takáts László—*Szemkeő* Endre—*Vámos* László: Magyarországi tábori kórház szervezési és működési elve 1692-ben. — Orvostörténeti Közlemények, 1977. 4. sz. 51—63. p

Thököly, Zrínyi Ilona és a Rákóczi gyerekek. A rádióban hallottuk. Szerk. Kerekes István. — ÉT, 1978. 40. sz. 1270—1272. p.

Várkonyi Ágnes, R.: Jobbágykatonák tehermentessége Rákóczi rendeletében és a valóságban. — Valóság, 1978. 1. sz. 17—31. p.

Várkonyi Ágnes, R: Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról. Bp. Gondolat, 1978. 430 p.

Magyarország hadtörténelme 1711—1848

Bíró Ferenc: A legérzékenyebb nemzedék. [Báróczi Sándor és „testőríró" barátai.] — Irodalomtörténeti Közlemények, 1978. 1. sz. 16—31. p.

Kerényi Ferenc: „Vitézi játék" a győri csatáról (1817-ből). — Magyar Könyvszemle, 1978. 1. sz. 51—55 p.

Kosáry Domokos: A császár (Napoleon) és Magyarország. (1809. évi győri csata.) — Új Tükör, 1978. 1. sz. 10—11. p.

Az 1848—1849. évi szabadságharc

Ács Tibor: Dicső győzelem. (A pákozdi csata.) — ISz, 1978. 18. sz. 2—4. p

Ács Tibor: A pákozdi csata. — Ho, 1978. 10. sz. 85—92. p.

Andrássy Antal: A szabadságharc jutai mártírja (Nagy István). — Somogy, 1978. 4. sz. 75—79. p.

Az aradi tizenhárom. — Népszabadság, 1978. 236. sz. 4. p.

Baló Benjámin: Leiningen Károly utolsó órái. Baló Benjámin református lelkész levele Leiningen-Westerburg Károly aradi vértanú kivégzéséről. — Confessio, 1978. 1. sz. 111—114. p.

Bona Gábor: Az 1848—1849-es szabadságharc katonai vezetésének nemzetiségi összetételéről. — Valóság, 1978. 7. sz. 80—93. p.

Budapest története. 4. köt. A márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Szerk. Vörös Károly. Írta: Spira György, Vörös Károly. Bp. Akad. K. 1978. 809 p. 1 mell. 2 térk. mell. Illusztr.

Chastain, J.: Iratok Franciaország magyarországi politikájának történetéhez 1848-ban. — Levéltári Közlemények, 1976. 2. sz 269—294. p.

Fekete István: Kibicsakló óda egy hadsereghez. (Nemeskürty István: Kik érted haltak szent világszabadság c. könyve.) — Élet és Irodalom, 1878. 4. sz. 11. p.

Fekete Miklós: Kossuth katonai irodája. Egy soknevű hivatal tevékenysége 1848 szeptemberétől 1849 augusztusáig. — HK, 1978. 3. sz. 385—402. p.

Gál Sándor: Szuronyvitan a gyalogság számára... (Ill. Franz Weiss.) Pest, 1848. Kozma. [Hasonmás kiad.] (Utószó Ács Tibor.) [Bp.] (Zrínyi K.) [1978.] 73, [6] p.
(Minikönyvek.)

Garzó Imre: Életem és abból merített gondolatok. (Sajtó alá rend., jegyz. Blazovich László, Varsányi Péter István. Előszó Varsányi Péter István.) Bp. Magvető, 1978. 269 p. illusztr.
Bibliogr. 267—269. p.

Hunyadi Károly: 1848—1849 katonapedagógiai hagyatéka. (A Magyar Hadi Főtanoda.) — HSz, 1978. 9. sz. 12—16. p.

K(ovássy) Z(oltán): Emlékünnep Isaszegen [(1977. október 9. Magyar-lengyel 48-as emlékek.] — Honismeret, 1978. 1. sz 14—15. p.

Kovássy Zoltán: Lenkey (János) tábornok emléke. — Hevesi Szemle, 1978. 1. sz. 38—42. p.

Kovássy Zoltán: Nyolcvan huszár és a többiek. (Az 1848—1849-es szabadságharc.) — Lobogó, 1978. 40. sz. 24—25. p.

Kovássy Zoltán: ...szuronyt szegezve egészen a palliszádokig. (Budavár, 1849-i ostroma.) — Lobogó, 1978. 7. sz. 25. p.

Küzdelem, bukás megtorlás. Emlékíratok, naplók az 1848—1849-es forradalom és szabadságharc végnapjairól. 1—2. köt. (Vál., szerk., előszó, bev., jegyz. Tóth Gyula.) Bp. Szépirod. K. (1978.) 2 db.
(Magyar századok.)

Magyar Péter — *Solymár* József: A vörös talár. Mednyánszky Cézár kalandos élete. 1—10. r. (Az 1848—1849-es szabadságharc és az emigráció jelentős

alakja.) — Lobogó, 1978. 40—46., 48—50. sz. 27. p.

Máté Sándor: Mészáros Lázár sírjánál Titley-ben. — Népszabadság, 1978. 146. sz. 12. p

Mészáros László: Kossuth és a ráckevei hajóhíd. — Budapest, 1978. 3. sz. 31. p.

Mészáros László: Pestmegyei szabadcsapat felállítása 1849-ben. (Ráckevei Hajós-Gergelyi féle szabadcsapat.) — Budapest, 1978. 3. sz. 30. p.

Mus, Wl.: Lengyel légió szervezése Magyarországon. 1848 november — 1849 március. — HK, 1978 3. sz. 339—362. p.

Nagy Csaba: Egy negyvennyolcas honvédtiszt hagyatéka (Grisza Ágost.) — Honismeret, 1978. 4. sz. 58—60. p.

Nagy Csaba: Az olmützi kazamaták foglyai [az 1848—1849. évi szabadságharc bukása után.] — Új Tükör, 1978. 41. sz. 10—11. p.

Nagy Tibor — *Gacsály* Gábor: Protestáns lelkészek az 1848—1849. évi szabadságharcban. — Theológiai Szemle, 1978. 1—2. sz. 24—31., 3—4. sz. 99—104. p.

Nánási Éva, B.: A szabadságharc papírpénzei. — ÉT, 1978. 36. sz. 1145. p.

Pásztor Emil: Kazinczy Lajos zsibói fegyverletétele 1849-ben. — Borsodi Szemle, 1978. 3. sz. 39—47. p.

Sereg József: Török Ignác emlékezete. — Hevesi Szemle, 1978 3. sz. 28—32. p.

Spira György: 1848. Nemeskürty István új könyvéről. — Kritika, 1978. 3. sz. 13—14. p.

A szabadságharc kilenc nagy csatája. Than Mór csataképei. Görgey Artur, Görgey István stb. csataleírásai. (Vál. Katona Tamás. Utószó: Cennerné Wilhelmb Gizella, Képmagy. Barcy Zoltán. Bp.) M. Helikon, 1978. 139 p. 28 t. Bibliogr. a jegyzetekben.

Szabadságharcos elődeinkre emlékezve.. (A Pákozd — sukorói győzelem.) — HSz, 1978. 9. sz. 6—11. p.

Szele Lajos: A szabadságharc amazonjai. — Lobgó, 1978. 10. sz. 14. p.

Timár György: A nyakravalós tábornok levelei (Mészáros Lázár.) — Élet és Irodalom, 1978. 48. sz. 8. p.

Tóth Gyula: Az ostorsuhogtató. (Johann Franz Kempen v. Fichtenstamm emlékirataiból.) — Új Tükör, 1978. 50. sz. 18—19. p

Tüskés Tibor: „Nagy öröm és világítások történtek". Egy szemtanú (Vinkovics Antal) 1848—1849-ről. — Új Tükör, 1978. 11. sz. 16—17. p.

Urbán Aladár: Kormányválság és Batthyány Lajos ügyvezető miniszterelnöksége 1848 szeptemberében. — Sz, 1978. 6. sz. 1039—1096. p.

Ugróczky Mihály: Egy keszthelyi diák naplója. (Szekovics Pál az 1848. évi eseményekről.) — ISz, 1978. 18. sz. 8—9. p.

Varsányi Péter István: Adalékok Csernovics Péter kormánybiztos és a délvidéki katonai vezetők kapcsolatához 1848 nyarán. — HK, 1978. 3. sz. 363—384. p.

Wesselényi Miklós: [18]48 diplomáciája. — Mo, 1978. 12. sz. 12. p.

Zóka László: Az ozorai csata (1848. október 7.) — Honismeret, 1978. 5—6. sz. 93—95. p.

Magyarország hadtörténelme 1850—1918

Berend T. Iván — *Szuhay* Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848—1944. 3. kiad. (Bp.) Kossuth K., Közgazd. és Jogi K. 1978. 381 p. Bibliogr. 366—378. p.

Frank Tibor: Ismeretlen Marx-levél Szemere Bertalanhoz. (1852.) — Magyar Tudomány, 1978. 4. sz. 272—277. p.

Frank Tibor: Marx és Zerffi Gusztáv (1852—1853.) — Magyar Filozófiai Szemle, 1978. 5. sz. 666—670. p.

Hajdu Tibor: Károlyi Mihály. Politikai életrajz. (Bp.) Kossuth K. 1978. 610 p. illusztr.

Károlyi Mihály levelezése. 1. [köt.] 1905—1920. Szerk. Litván György. [Kiad.] (Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete.) Bp. Akad. K. 1978. 806 p. 17 t

Kisasszondy Éva: Perczel Miklós 1848—1849-es honvéd ezredes naplója az emigrációból. — Tolnai Könyvtáros, 1978. 1. sz. 65—69. p.

Küzdelmes évszázad. Fejezetek a magyar munkásmozgalom történetéből. Főszerk. Vass Henrik. Szerk. Sipos Péter. [Kiad. a] (MSZMP KB Párttörténeti Intézete.) 2. jav. bőv. kiad. (Bp.) Táncsics K. 1978. 324 p. 54 t. Bibliogr. 311—321. p.

Magyarország története. 1890—1918. 1—2. köt. Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Mucsi Ferenc. Bp. Akad. K. 1978. 2 db. (Magyarország története tíz kötetben. 7.)

Merényi László: Békemozgalmak 1917—1918 fordulóján. — Budapest, 1978. 7. sz. 18—21. p.

Merényi László: Békemozgalom Borsod, Abaúj és Zemplén megyékben 1917—1918 fordulóján. — Borsodi Szemle, 1978. 4. sz. 1—11. p.

Merényi László: Boldog békeidők... Magyarország 1900—1914. (Bp.) Gondolat, 1978. 237 p. illusztr. (Magyar história.) Bibliogr. 229—230. p.

Merényi László: Osztrák-magyar tömeg-

mozgalmak a békéért. Sztrájkok, tüntetések és felkelés 1917—1918 fordulóján. — ÉT, 1978. 2. sz. 41—43. p.

Nagy Csaba: Elfeledett arcok (Grisza Ágost). Az 1866-os Klapka-légió emlékalbumából. — Új Tükör, 1978. 10. sz. 40—41. p.

Ormos Mária: Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának néhány kérdéséről. (Az 1918—[19]19-es magyarországi forradalmak. Bp. 1978.) 5—26. p.

Siklós András: Tisza István: „Ezt a háborút elvesztettük". Az országgyűlés utolsó ülésszaka. — Historia, 1978. 15—17. p.

Az 1918—1919. évi forradalmi események és a Magyar Tanácsköztársaság hadtörténelme

Andrássy Antal: Vörös zászlók alatt... Somogyi fiatalok a Tanácsköztársaság védelmében. — Somogyi Ifjúság, 1978. Emlékszám. 2—4. p.

Bandur Károly: Forradalmak Magyarországon 1918—1919-ben. — Nógrádi Szemle, 1978. 4. sz. 3—12. p.

Bodnár Lajos: Harcokban edződtünk. Emlékek a foradalmi mozgalomból. — Népszabadság, 1978. 178. sz. 6. p

Borsányi György: Kun Béla. 2. kiad. Bp. Akad. K. 1978. 218 p. 1 t. (Életek és korok.) Bibliogr. 215—218. p.

Botos János: Mit kell tudni az 1918—1919-es magyarországi forradalmakról? (Bp.) Kossuth K. 1978. 215 p. Bibliogr. 213—214. p.

Dénes Zsófia: A mi tizennyolcas októberünk. Ahogy azt átéltem. — Magyar Nemzet, 1978. 257. sz. 9. p.

Erényi Tibor: 1918 októbere — hatvan év távlatából. — Társadalmi Szemle, 1978. 10. sz. 63—73. p.

Az 1918. évi polgári demokratikus forradalom Szabolcs-Szatmárban. Dokumentumok. Közli: Petri Edit. — Szabolcs-Szatmári Szemle, 1978. 4. sz. 32—44. p.

1918—1919-es magyarországi forradalmak. (Fel. szerk. Vadász Sándor, Dombrády Lóránd. Szerk. M. Szabó Mária. [Kiad. a] TIT Országos Központi Társadalomtudományi Osztálya.) Bp. Házi soksz. 1978. 194 p.

Faragó Imre: Mindig sorkatonaként... [A 4. Bihari Vörös Ezred harcosának visszaemlékezése.] — Népszabadság, 1978. 244. sz. 6. p.

Farkas Márton: 1918 katonaforradalmárai. — N, 1978. 43. sz. 3. p.

Farkas Márton: 60 éve történt... Népek sorsfordulója. 1—2. r. — N, 1978. 41—42. sz. 6—7. p.

Farkas Márton: Az őszirózsás forradalom katonapolitikájáról. — Ho, 1978. 10. sz. 76—84. p.

Fomin, V. I.: Szovjet-Oroszország segítsége a Magyarországi Tanácsköztársaságnak. (Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917—1922. Bp. Kossuth K. 1978.) 233—246. p.

Földes Péter: A Margaréta-ügy. Regény 1918-ról. Bp. Móra K. 1978. 239 p.

Földes Péter: Mennyei páncélvonat. 3. kiad. Bp. Móra K. 1978. 520 p.

Füzi Imre: A Tanácsköztársaság vezérkari főnöke Stromfeld Aurél. — ÉT, 1978. 37. sz. 1158—1160. p.

Gaál Endre: A KMP megalakulása és a Tanácsköztársaság Csongrád megyében. (A VI. Országos Honismereti Akadémián elhangzott előadás.) — Honismeret, 1978. 5—6. sz. 18—20. p.

Gábor Sándorné: Szamuely Tibor. 2. kiad. Bp. Akad. K. 1978. 246 p. 1 t. (Életek és korok.) Bibliogr. 243—246. p.

Gerencsér Miklós: A vörös halász. (Török Kálmán, a Tanácsköztársaság karhatalmista harcosa.) — Népszabadság, 1978. 279. sz. 4. p.

Gerő András: Győzött a forradalom. — Magyar Nemzet, 1978. 257. sz. 9. p.

Hajdu Tibor: Az 1918-as polgári demokratikus forradalom helye a magyar történelemben. — Magyar Tudomány, 1978. 11. sz. 801—807. p.

Hajdú Tibor: A Magyar Népköztársaság kikiáltása. (1918. november 16.) — Népszabadság, 1978. 270. sz. 4. p.

Hajdú Tibor: A Nemzeti Tanácstól a nép forradalmáig. — Népszabadság, 1978. 256. sz. 12. p.

Hegedűs Ferenc: A pilóták atyja. [Metzenauer Hugó, a tizenkilences vörös pilóták egykori parancsnoka.] — Képes Újság, 1978. március 18. 4—5. p.

Heltai Miklós: Gödöllő emlékezetes napjai. Stromfeld Aurél főhadiszállása. — Mezőgazdasági Mérnök, 1978. április 3. 5. p.

Hetés Tibor: Stromfeld Aurél. Bp. Zrínyi K. 1978. 237 p. 12 t.

Hetés Tibor: Stromfeld Aurél. (Az 1918—[19]19-es magyarországi forradalmak. Bp. 1978.) 163—194. p.

Hetés Tibor: Stromfeld Aurél. — Ho, 1878. 8. sz. 105—111. p.

[Hetés Tibor]: Stromfeld Aurél 1878—1978. [Fotó Németh Ferenc. Kiad. az Országos Hadtörténeti Múzeum. Bp. MN Térképészeti Intézet 1978.] 6 sztl. lev.

Hetés Tibor: Stromfeld Aurél katonai pályafutása. (Emlékülés Stromfeld Aurél születésének 100 évfordulóján. — — előadásának bővített szövege.) — HK, 1978. 4. sz. 463—472. p.

Hetés Tibor: A túlsó oldalról jött hős.

(Stromfeld Aurél.) — Múzsák, 1978. 2. sz. 28—29. p.

Hunyadi Károly: A KMP katonapolitikájának néhány kérdése, a Vörös Hadsereg megszervezésének elvei. — Ho, 1978. 11. sz. 87—92. p.

Jemmitz János: „A címzett a militarizmus". A magyar 1918-as események a nemzetközi szocialista sajtóban. — Budapest, 1978. 9. sz. 18—19. p.

Jemnitz János: Az 1918-as forradalmak nyitánya. A januári általános sztrájk hatvanadik évfordulójára. — Népszabadság, 1978. 15. sz. 6. p.

Józsa Antal: Orosz hadifoglyok Magyarországon 1917—1919-ben. (Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917—1922. Bp. Kossuth K. 1978.) 247—267. p.

Kacsó Lajos: A proletársereg hadvezére. Stromfeld Aurél.) — N, 1978. 37. sz. 12. p.

Károlyi Mihályné: Együtt Károlyi Mihállyal. — — -val beszélget E. Fehér Pál. — Kritika, 1978. 10. sz. 3—4. p.

Károlyi Mihályné: Emlékek és gondolatok az őszirózsás forradalomról. — Tiszatáj, 1978. 11. sz. 41—46. p.

Károlyi Mihályné: A magyar Október és Károlyi. — Népszabadság, 1978. 256. sz. 13. p.

Kárpáti Béla: A miskolci őszirózsák. — Napjaink, 1978. 10—11. sz. 38—42. p.

„A katonák letépték sapkájukat..." (Részletek Szántó Bélának, a Katonatanács egyik vezetőjének „Osztályharcok és proletárdiktatúra Magyarországon" c. 1920-ban Moszkvában megjelent művéből.) — Népszabadság, 1978. 256. sz. 13. p.

Kende János: A forradalom hétköznapjai, 1918 október—november. — Budapest, 1978. 10. sz. 7—11. p.

Kende János: Őszirózsák. — Interpress Magazin, 1978. 11. sz. 38—43. p.

Kende János: Sortűz a MÁV Gépgyárban. Az 1918 júniusi általános sztrájk évfordulójára. — Népszabadság, 1978. 83. sz. 6—7. p.

Kende János — *Sipos* Péter: Politikai programok Magyarországon az 1918-as polgári demokratikus forradalom előestéjén. — PK, 1978. 3. sz. 116—143. p.

Kommunista ifjúmunkások forradalmi előidei. — HSz, 1978. 12. sz. 67—71. p.

Kornidesz Mihály: Az őszirózsás forradalom 60. évfordulóján. — Pártélet, 1978. 10. sz. 11—14. p.

Kovács Jenő: Őszirózsa — vörös szegfű. (Az őszirózsás forradalom évfordulójára.) — Határőr, 1978. 43. sz. 10—11. p.

Kun Béláné: Kun Béla. Emlékezések. (3. kiad.) Bp. Magvető, (1978.) 417 p. (Tények és tanúk.)

Láczay Magdolna: 1918. október 31. és 1919. március 21. Károlyi Mihály memoárjaiban. — Szabolcs-Szatmári Szemle, 1978. 4. sz. 11—15. p.

Liptai Ervin: Az oroszországi forradalmi tapasztalatok felhasználása a Magyar Tanácsköztársaság létrehozásáért és védelméért folytatott küzdelemben. (Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917—1922. Bp. Kossuth K. 1978.) 217—232. p.

Liptai Ervin: Az oroszországi forradalmi tapasztalatok felhasználása a Magyar Tanácsköztársaság védelmében. — HK, 1978. 1. sz. 28—40. p.

Liptai Ervin: Proletárok hadserege. 1. Katonák a Tanácsköztársaságért. 2. A magyar Vörös Hadsereg születése. — ISz, 1978. 23. sz. 4—6. 24. sz. 7—9. p.

Liptai Ervin: Tudták, miért harcolnak. A Tanácsköztársaság kikiáltásának 59. évfordulójára. — Népszabadság, 1978. 68. sz. 5. p.

Liptai Ervin: Wegierska Republika Rad. 1919. (Studia z historii postepowych i internacjonalistycznych kontaktów wegiersko—polskich. Warszawa, Wegierski Instytut Kultury, 1978.) 15—28. p.

Litván György: Az őszirózsás örökség. — Magyar Hirlap, 1978. 256. sz. 9. p.

Major Ottó: Károlyi [Mihály] októbere. — Élet és Irodalom, 1978. 43. sz. 1., 4. p.

„Már napok óta érezni lehetett..." (Szemelvények Magyar Lajosnak, a Nemzeti Tanács tagjának, „A magyar forradalom" c. 1919-ben megjelent könyvéből.) — Népszabadság, 1978. 256. sz. 13. p.

Mérei Gyula: „Rohanunk a forradalomba". (A VI. Országos Honismereti Akadémián elhangzott előadás.) — Honismenet, 1978. 5—6. sz. 11—17. p.

Milei György: A Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának történelmi körülményeiről és jelentőségéről. (Az 1918—1919-es magyarországi forradalmak. Bp. 1978.) 93—142. p.

Milei György: Október és a leninizmus eszméjének terjedése Magyarországon, 1917—1919. — Valóság, 1978. 11. sz. 14—21. p.

Milei György: Új fejezet kezdete. (1918. október—november.) — Népszabadság, 1978. 277. sz. 6. p.

Milei György — *Zsilák* András: A magyar internacionalisták szovjet-oroszországi szervezeteinek eszmei-poltikai fejlődése és hatásuk a magyarországi kommunista mozgalom kibontakozására. (Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917—1922. Bp. Kossuth K. 1978.) 177—203. p.

Mucsi Ferenc: Az Oroszországból hazatért hadifoglyok szerepe az 1918. októberi polgári demokratikus forradalom

előkészítésében Magyaroszágon. (Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917—1922. Bp. Kossuth K. 1978.) 204—216. p.

Nagy Endre: Forradalmi pártunk 60 éves. — HSz, 1978. 11. sz. 11—16. p.

Nagy Zsuzsa, L.: Összeomlás és kiútkeresés 1918—1919-ben. Jászi Oszkár és a forradalmak. — Kritika, 1978. 5. sz. 3—4. p.

Németh Gyula, Sz.: A Tanácsköztársaság páncélvonatain. — Népszabadság, 1978. 190. sz. 6. p.

Nyíri Éva: A pécsi véres pünkösd. (A pécsi „hatos lázadás", az 1918-as katonai felkelés.) — Lobogó, 1978. 21. sz. 24—25. p.

Nyíri Éva: A szolnoki csata. 1919. április—május. — Lobogó, 1978. 30. sz. 24—25. p.

Őszirózsa a katonasipkákon. — MHSZ Élet, 1978. 19. sz. 22—23. p.

Az őszirózsás forradalomról. (Összeáll. Varga F. János.) — Kritika, 1978. 10. sz. 16—18. p.

Pacsay Vilmos: Latincáék igazsága. — Lobogó, 1978. 8. sz. 13—14. p.

Polgár Tamás: A 12. számú vonat. (A miskolci páncélvonat.) — Lobogó, 1978. 50. sz. 24—25. p.

Remete László: Katonák vörös zászlók alatt. (Vörös zászlós katonatüntetések, 1918. december.) — Ország Világ, 1978. 50. sz. 8—9. p.

Romsics Ignác: Az őszirózsás forradalom a Duna-Tisza közén. — Forrás, 1978. 10. sz. 59—72. p.

Ruffy Péter: Magyarország 1918—1919. — Magyar Nemzet, 1978. 263. sz. 12. p.

Sárközi Miklós: Hatvan éve történt. [Társadalmi, politikai és forradalmi események Magyarországon, 1918. szeptember—december.] — HSz, 1978. 9. sz. 74—78., 10. sz. 1—8., 11. sz. 17—25. p.

Siklós András: Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak. (Az 1918—1919-es magyarországi forradalmak. Bp. 1978.) 27—92. p.

Siklós András: Magyarország 1918—1919. Események, képek, dokumentumok. (Bp.) Kossuth K. — M. Helikon, 1978. 431 p. illusztr.

Siklós András: Az őszirózsás forradalom és előzményei 1—4. r. — Új Tükör, 41—44. sz. 20—21. p.

Surányi László: A Magyarországi Tanácsköztársaság bélyegkiadásainak és a Vörös Hadsereg tábori postájának története. Bp. Akad. K. 1978. 150 p. illusztr. Bibliogr. 59—60. p.

Szabó Ágnes: Landler Jenő. 2. kiad. Bp. Akad. K. 1978. 263 p. (Életek és korok.) Bibliogr. 259—263. p.

Szabó Ágnes: Stromfeld Aurél. 1878—1926. — Pártélet, 1978. 9. sz. 86—88. p.

Szabó Ágnes: Stromfeld Aurél és a húszas évek magyar munkásmozgalma (Emlékülés elhangzott előadás bővített szövege.) — HK, 1978. 4. sz. 473—483. p.

Szabó László: A Magyar Vörös Hadsereg hadművészetének főbb kérdései. (Az 1918—1919-es magyarországi forradalmak. Bp. 1978.) 143—162. p.

Szász István: Úton a forradalomhoz. — Magyar Nemzet, 1978. 256. sz. 9. p

Tanúságtevők. 3. B. Visszaemlékezések a magyarországi 1918—1919-es forradalmak résztvevőitől. (Vál. és szerk.: Petrák Katalin.) Bp. 1978. Kossuth K. 790 p.

Tihanyi János: Elveszett győzelem. [Nyuli Ferenc emlékezése a cattarói matrózfelkelésre.] — Munkásőr, 1978. 1. sz. 13. p.

Tokody Gyula: Németország és a Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltása. — PK, 1978. 4. sz. 49—84. p.

Vámos György: Tizennyolcan. (Az 1919. június 24-i ellenforradalmi lázadás vöröskatona áldozatai.) — Lobogó, 1978. 25. sz. 24—25. p.

Varjas Endre: A forradalom filmkockái. [Emlékezés a Tanácsköztársaságra.] — Élet és Irodalom, 1978. 11. sz. 1. p.

Vas Zoltán: Prága—Berlin—Bécs—Budapest. (Visszaemlékezés.) — Kortárs, 1978. 11. sz. 1798—1912. p.

Összállította:
Viniczai István
Windisch Aladárné

TARTALOM

TANULMÁNYOK

ZACHAR JÓZSEF — A Francia Királyság 18. századi magyar huszárai. Történelmi-statisztikai tanulmány — — — — 523

HEISZLER VILMOS — Revansvágy és realitásérzék. Albrecht főherceg hadseregszervezési és katonapolitikai nézetei 1866—1870 között — — — — — — — — 555

KÖZLEMÉNYEK

MAROSI ENDRE — A török elleni harc lehetőségei 1352—1718 között. Historiográfiai áttekintés — — — — — — 579

V. MOLNÁR LÁSZLÓ — Alekszandr Vasziljevics Szuvorov születésének 250. évfordulójára — — — — — — — — — 598

LUKÁCS LAJOS — Kunfy Adolf és az olaszországi magyar légió — 611

SZEMLE

DR. PATAKI ISTVÁN—STERL ISTVÁN — Negyedszázad a szocializmus és a béke szolgálatában *(Oláh Zsigmond)* — — — — — — — 629

HERENCSÁR LAJOS — Két front között *(Godó Ágnes)* — — — — — 631

* * * — Fegyverrel a Hazáért *(Windisch Aladárné)* — — 633

CSENDES LÁSZLÓ — Térképhistória *(N. Ipoly Márta)* — — — — 636

* * * — Voenno-isztoricseszkij Zsurnál, 1980. 1—6. sz. *(Lengyel István)* — — — — — — — — 638

KRÓNIKA

* * * — Beszámoló a XV. Nemzetközi Történelemtudományi Kongresszusról. Bukarest, 1980. augusztus 10—17. *(Zachar József)* — — — — — — 645

BIBLIOGRÁFIA

* * * — Az 1978. évi, Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. I. rész. *(Viniczai István—Windisch Aladárné)* — — — — — 653

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

ЙОЖЕФ ЗАХАР — Венгерские гусары Французского Королевства XVIII века. Историко-статистическое исследование — — 523

ВИЛЬМОШ ХЕЙСЛЕР — Стремление к реваншу и чувство реальности. Военно-политические взгляды эрцгерцога Альбрехта и его соображения по организации армии в период 1866—1870 гг. — — — — — — — — — — — — 555

ПУБЛИКАЦИИ

ЭНДРЕ МАРОШИ — Возможности борьбы с турками в период 1352—1718 гг. Историографический обзор — — — — — — 579

ЛАСЛО В. МОЛЬНАР — 250-летие дня рождения Александра Васильевича Суворова — — — — — — — — — — — — 598

ЛАЙОШ ЛУКАЧ — Адольф Кунфи и венгерский легион в Италии — — 611

ОБЗОР

ИШТВАН ПАТАКИ—ИШТВАН ШТЕРЛЬ — Четверть века на службе мира и социализма *(Жигмонд Олах)* — — — — — — — — — — — — 629

ЛАЙОШ ХЕРЕНЧАР — Между двумя фронтами *(Агнеш Годо)* — — — — 631

* * * — С оружием за родину *(Элеонора Виндиш)* — — — 633

ЛАСЛО ЧЕНДЕШ — История карты *(Марта Н. Ипой)* — — — — — 636

* * * — Военно-исотрический Журнал. 1980, № 1—6. *(Иштван Лендель)* — — — — — — — — — — 638

ХРОНИКА

* * * — Отчет о XV Международном конгрессе исторических наук. Бухарест, 1980, 10—17 авг. *(Йожеф Заар)* — — 645

БИБЛИОГРАФИЯ

* * * — Библиография военно-исторической литературы, опубликованной в Венгрии в 1978 году. Часть I., *(Иштван Виницаи—Элеонора Виндиш)* — — — — — — 658

INHALT

STUDIEN

JÓZSEF ZACHAR — Ungarische Husaren des französischen Königreiches aus der Zeit des XVIII. Jahrhunderts. Historischstatistische Studie — — — — — — 523

VILMOS HEISZLER — Revanchelust und Realitätssinn. Erzherzog Albrechts heeresorganisatorische und militärpolitische Anschauungen zwischen 1866 und 1870 — 555

MITTEILUNGEN

ENDRE MAROSI — Die möglichkeiten des osmanfeindlichen Kampfes zwischen 1352 und 1718. Historiographischer Überblick — — — — — — — — — — 579

LÁSZLÓ V. MOLNÁR — Auf den 250. Jahrestag des Geburts Alexander Wasiljewitsch Suworows — — — — — — 598

LAJOS LUKÁCS — Adolf Kunfy und die ungarische Italienlegion — 611

RUNDSCHAU

ISTVÁN PATAKI—ISTVÁN STERL — Vierteljahrhundert im Dienst des Szozializmus und des Friedens *(Zsigmond Oláh)* — — — — 629

LAJOS HERENCSÁR — Zwischen zwei Fronten *(Ágnes Godó)* — — — 631

* * * — Mit Waffen für das Vaterland *(Eleonora Windisch)* — — — — — — — — — — — 633

LÁSZLÓ CSENDES — Kartenhistorie *(Márta N. Ipoly)* — — — — 636

* * * — Woenno-istoritscheskij Shurnal Nr. 1—6. 1980. *(István Lengyel)* — — — — — — — — 638

CHRONIK

* * * — Bericht über den XV. Internationalen Geschichtswissenschaftlichen Kongress. Bukarest, 10—17. August 1980 *(József Zachar)* — — — — — 645

BIBLIOGRAPHIE

* * * — Bibliographie der Kriegsgeschichtliche Literatur in Ungarn 1978. Teil I. *(István Viniczai—Eleonora Windisch)* — — — — — — — — — 658

Ára: 13,– Ft

A Zrínyi Katonai Kiadó legújabb kiadványaiból

Walter Lord
HIHETETLEN GYŐZELEM 52 Ft

Pálfy József
FURCSA HÁZASSÁG
Franciaország és a NATO 7 Ft

Pusztai János
TÁMADÁS HEGYES KÖRZETEKBEN 29 Ft

HARCKOCSIK ÉS PÁNCÉLOZOTT JÁRMŰVEK TÍPUSKÖNYVE 80 Ft

A BARÁTSÁG ÚTJÁN 24 Ft

Sándor György
TUDATFORMÁLÁS A KATONAÉLET MINDENNAPJAIBAN 12 Ft

Kurotkin
A SZOVJET FEGYVERES ERŐK HADTÁPJA AZ 1941–1945-ÖS NAGY HONVÉDŐ HÁBORÚBAN 72 Ft

Kéménczy Iván
TÖMEGKATASZTRÓFÁK PSZICHOLÓGIAI HATÁSAI 12 Ft